

माझे जीवनगाणे

२ मे चा तो दिवस. मी एअर इंडियाच्या विमानात बसले होते. विमानातला तो वैशिष्ट्यपूर्ण वास.... दिव्याचा मंद प्रकाश.... एसीचा गार वारा. सीटवर ठेवलेलं ब्लॅकट मी पांघरलं. शेजारी सगळे विद्यार्थी हळूहळू झोपी गेले. मीही डोळे मिटले. त्या शांत वातावरणात माझ्या डोळ्यापुढे आली एक मुलगी. मलप्रभा नदीच्या काठावरच्या खानापूर या छोट्याश्या टुमदार गावातली. दोन वेण्या आणि गणवेश घालून वर्गात ती बसलेली होती. भूगोलाचा आर. के. पाटील सरांचा तास होता. वर्गात आणलेला मोठा पृथ्वीचा गोळा दाखवून सर म्हणाले, मुलांनो नीट पहा या पृथ्वीगोलाला.... किती देश, किती प्रदेश, केवढे समुद्र आणि थेंबाएवढी बेटं देखील.... आता डोळे बंद करा, अशी कल्पना करा की तुम्ही विमानात बसून आकाशात उंच उंच उडत आहात.... खाली वेगवेगळे सुंदर, अतिसुंदर प्रदेश आहेत.... निरनिराळे देश, प्रसिद्ध शहरं आहेत. पहा तर, कुठे उतरायला आवडेल.... काय काय पहायला आवडेल..... वर्गातली ती निरागस मुलं

डोळे बंद करतात..... तशीच ती मुलगीही डोळे बंद करते. तेव्हा..... हो अगदी तेव्हाच..... सातवी आठवीत असताना ती एक स्वप्न पाहू लागते..... परदेश प्रवास करण्याचं..... एकदा नव्हे अनेकदा..... खूप काही पाहण्यासाठी, अनुभवण्यासाठी आणि अर्थातच शिकण्यासाठी..... ती मुलगी म्हणजे मी, पूर्वाश्रमीची सविता जोशी अन् आत्ताची सौ. सविता केळकर.

माझं दहावीपर्यंतच शिक्षण निसर्गरम्य व शांत अशा खानापुरात झालं. लहान गावात अतिशय आनंदात कौटुंबिक जिव्हाळा असलेल्या घरात आई, वडील, भाऊ, बहिण हे होते. जवळच एक काका, काकू व आजोबाही होते. माझे वडील श्री. विष्णू जोशी इंजिनियर झाल्यावर वडिलांनीच काढलेल्या कारखान्यात काम करू लागले. आई पुण्याची लाडाकोडात वाढलेली पाच भावांची एकुलती एक बहीण, पण खानापूरसारख्या छोट्या गावी आल्यावर तिने वडिलांना अतिशय उत्तम साथ दिली व आजही देत आहे. आमचं घर म्हणजे जणू गोकुळ. मोठी बहिण सुरेखा व लहान भाऊ सतिश. ही माझी बहिण-भावंड आणि शिवाय आमच्या मित्रमैत्रिणींचा गोतावळा सतत आमच्या घरी असे. त्यातल्या काहींना आई विणकाम, भरतकाम शिकवायची. त्यात तिचा वेळ उत्तम जायचा. आपल्याला जे येतं ते दुसऱ्याला शिकवताना किती आनंद मिळतो ते मला आईकडे पाहून कळे. ती संध्याकाळी आमच्या सगळ्यांसाठी खेळ व संस्कारवर्ग घेत असे.त्याकाळी नवरा जे मिळवेल त्यात आनंदाने रहायचे व आपला वेळ कुटुंबासाठी व समाजासाठी चांगल्यारितीने कसा देता येईल हा विचार मनात असल्याने अर्थार्जनाचा प्रश्नच आईच्या मनात डोकावला नाही. आज घट्यातून पाखरं उडून गेलीत तरीदेखील आजुबाजूच्या मुलामुलींना आई काहीनाकाही शिकवण्यात मदत करत असते.

सर्वधर्मसमभावाचं बाळकडू आम्हाला घरीच मिळालं. आमच्या घरातल्या पाण्याच्या पिंपालाही आमचे सर्वधर्मीय व जातीय मित्रगण शिवू शकायचे. लहान गावात राहूनही कुटुंबाच्या सर्वव्यापक विचारसरणीमुळे माझा लोकांकडे पाहण्याचा, त्यांच्यात मिसळण्याचा दृष्टीकोन तयार होत गेला, ज्यात संकुचित विचारांना जागाच

उरली नाही.

रोज संध्याकाळी देवापुढे दिवा लावून 'शुभंकरोती' व्हायची, पण त्यातही एके दिवशी कानडीतून तर एके दिवशी उर्दूतून प्रार्थना असे. सतत माणसांचं येणं-जाणं असणाऱ्या आमच्या घरात कुणाचं लग्न ठरलं की केळवण, पुढे डोहाळजेवण, इत्यादी होत असे. आई स्वतःच्या हाताने विणलेला स्वेटर, टोपी व मोजड्यांचा बाळंतविडा तयार करी. आमच्याकडे कधीही कोणी आले तरी आई वडिलांच्या कपाळावर आम्ही कधीच आठ्या पाहिल्या नाहीत. उलट सर्वांना अगत्याने खायला घालणे हेच होते. आई आजही वयाच्या ७९ व्या वर्षी २५ माणसांचा स्वयंपाक करू शकते. माणसं कशी जोडावी आणि जपावीत हे मी लहानपणापासून नकळत आईवडिलांकडून शिकत गेले. याचा उपयोग मला पुण्यात एकटं होस्टेलला राहायला लागल्यापासून ते लग्न करून संसार सुरू केल्यावर आणि पुढे नोकरीत तसेच परदेशी पाहुण्यांशी मैत्री करताना कायम झाला आणि होत आहे. खरोखर माणूस म्हणून जन्माला आल्यावर प्रत्येक क्षण आनंदाने कसा जगावा याचं मूर्तिमंत उदाहरण म्हणजे माझे आई बाबा !

केवळ आनंदाच्या क्षणी, मजेच्या क्षणी नव्हे तर कोणाच्या अडचणीच्या परिस्थितीत न बोलता आपण तत्परतेने कशी मदत करावी हेदेखील मी त्या छोट्याशा गावात शिकले. कारखान्यातल्या कामगारांची पोटं बिघडली की 'मालकीणबाईकडे' लगेच 'ताकातून आम' प्यायला ते यायचे व बरे होऊन जायचे. काही पैशाची अडचण असल्यावरही ती गृहखात्याकडूनच तत्परतेने सोडवली जायची. आज आम्ही जेव्हा खानापूरला जातो तेव्हा अनेक अशा रोपट्यांचे वृक्ष झालेले दिसतात. आई बाबांप्रति कृतज्ञता व्यक्त करत आमच्याजवळ अनेक घटनांचा उल्लेख करतात तेव्हा दान हे या हाताचे त्या हातालाही कळू नये असा संकेत आई वडिलांनी पाळला हे जाणवतं. यामुळे आपणही लोकांच्या उपयोगी पडावं अशी इच्छा प्रबळ होते.

लहानपणापासून घरातल्या साध्या सरळ, कौटुंबिक आणि सामाजिक वातावरणाने मी खूप काही शिकले असं आज जाणवतं. या नकळत झालेल्या संस्काराबरोबर आमच्या नातेवाईकांबरोबर होणाऱ्या भेटीतून खूप काही शिकत गेले. शालेय जीवनातील भावविश्व मोठं अनोखं असतं. कुतूहल, प्रयत्न, धाडस,

प्रभाव इत्यादींनी भरलेलं असतं. ज्यातून हळुहळू आपल्या मडक्याला आकार मिळत जातो. आपल्याला आपला सूर गवसतो. असेच काही अनुभव मलाही येत गेले. ज्यातून मी मजलदरमजल करीत शिकत गेले. स्वतःतः सुधारणा करू लागले. माझ्या नातेवाईकात अनेक जण उच्चशिक्षीत, काही पुण्यात राहणारे तर काही देशोदेशी असणारे.

माझा एक मामा लंडनला उच्च शिक्षणासाठी गेला, डॉक्टर झाला आणि तिथलीच ब्रिटीश मुलगी पसंत केली. माझ्या आजी आजोबांनी मामाच्या निर्णयाला संमती दिली. केशवमामा सुझनमामीला घेवून सुट्टीत भारतात येत. भारतीय चालीरितींबद्दल आत्मीयता असणाऱ्या मामीने आपल्या संस्कृतीतल्या अनेक गोष्टी मोठ्या आदराने आणि प्रेमाने आत्मसात केल्या. पण ते दोघेही लंडनला रहात असल्याने तिला मराठी बोलण्याचा सराव नव्हता. त्यामुळे तिच्याशी संवाद साधण्याचा एकमेव मार्ग म्हणजे इंग्रजीतून बोलणे. जे मला महत्प्रयासाचं काम वाटे. बोलण्याची इच्छा फार, पण आपल्याला पुरेसं इंग्रजी येत नाही याची जाणीव सतत होत असे. सुट्टीला आलेल्या मामेभावंडांबरोबर बोलताना हातवारे करत आपलं म्हणण व्यक्त करावं लागे. मात्र त्यामुळे तेव्हा त्या सगळ्यांशी होणाऱ्या संवादाचं समाधान मिळत नसे. त्यामुळे एक फार चांगली गोष्ट मात्र घडली ती म्हणजे वर्गात इंग्रजीच्या तासाला मी लक्ष देत गेले. भाषा किती महत्त्वाची असते याची जाणीव मला झाली होती. मामाच्या कुटुंबियाशी बोलताना त्या लोकांनी माझ्या इंग्रजी बोलण्याच्या प्रयत्नाला सकारात्मकतेने घेतलं. मामेभावंडांनीही माझ्या प्रयत्नांना दाद देत मला इंग्लिशमधली गोष्टींची पुस्तकं भेट दिली. या सगळ्यांचा खूप उपयोग माझं इंग्लिश सुधारण्यात झाला.

माझे आजोबा (वडिलांचे वडील) श्री. अनंत जोशी आम्हा भावंडांचे इंग्रजी करून घेत, त्यामुळे स्पेलिंग पाठ करणे, रोजच्या रोज अभ्यास करणे या चांगल्या सवयी लागल्या. माझी काकू कै. सुधा सोमण, काका कै. गजानन (बाबा काका) सोमण यांच्याकडूनही खूप शिकता आलं. या सगळ्यांमुळे माझा आत्मविश्वास हळूहळू वाढू लागला. जपान-जर्मनी इत्यादी देशोदेशी सतत फिरणाऱ्या माझ्या काकांशी (श्री. जी. ए. जोशी) मी इंग्लिशमधून बोलू लागले. त्याला जर्मन भाषा येत असल्याने सर्वप्रथम त्याने ही भाषा शिकण्याचा आग्रह मला केला. नुसताच

आग्रह न करता ही भाषा मला जमेल याबद्दल आत्मविश्वासही माझ्यात रुजवला. खानापूर तेव्हा अगदीच खेडं होतं. तिथून आलेल्या व्यक्तिला परदेशी भाषा शिक असं कुणी सुचवतय हा विचार करूनही दडपण यायचं. पण मला आणि माझ्या कुटुंबाला केवळ लहान गावात राहतो म्हणून आम्हाला सुदैवाने कधीच नातेवाईक, मित्रमंडळींनी कमी लेखले नाही. पुण्यात आमचं येणं-जाणं. त्यामुळे जेव्हा मी दहावी झाल्यावर शिक्षणासाठी पुण्याला आले तेव्हा मला विशेष वेगळं वाटलं नाही. गाव, नातेवाईक सारंच ओळखीचं होतं. स. प. महाविद्यालयाच्या वसतिगृहात मी प्रवेश घेतला. सुरुवातीला सवय होईपर्यंत आई वडिलांची आठवण सतत येवून मन हळवं होत असे. पण मग आपण पुढे कोणीतरी चांगलं बनायचं आहे व त्यासाठी दूर राहाणं गरजेचं आहे हे मी स्वतःच मनाला समजावून आनंदी राहण्याचा प्रयत्न करायचे. माझी मोठी बहीण डॉ. सुरेखा जोशी ही कायम मला समजून घ्यायची. आमच्या होस्टेलच्या विंगमध्ये सर्व बहिणी-बहिणी रुममेट असल्याने त्याला सिस्टर क्वार्टर्स म्हणायचे. पुण्यातच आजोळ असल्याने आमचे आजी आजोबा, सर्व मामा-मामी, काका-काकू, आत्या व सर्व भावंडे आमच्यावर प्रेमाचा वर्षाव करीत असत.

स. प. महाविद्यालयात प्रवेश घेताना इतर भाषांबरोबर जर्मन भाषेचाही पर्याय उपलब्ध होता म्हणून मी हा पर्याय निवडला. माझे काका इंजिनिअर होते आणि जर्मनीला जाऊन आले होते. त्यांनी मला जर्मन भाषा शिकण्यासाठी प्रोत्साहन दिलं. माझ्या पहिल्या शिक्षिका सौ. विद्या लिमये या आजही तेवढ्याच उत्साहाने जर्मन शिकवत आहेत. मलाही जर्मन भाषा खूपच भावली व पुढे त्यातच पारंगत व्हायचे मी ठरवलं. माझ्या इतर शिक्षक शिक्षिका गायत्री वडके, मंजिरी परांजपे व राजगुरु सर यांनीही आम्हास खूप ज्ञान दिलं. हे सर्व गुरू अत्यंत मनापासून शिकवत. एस. पी. कॉलेजला 'जर्मन डे' हा एक आनंददायी सोहळा असायचा. मला आठवतय आम्ही एका 'जर्मन डे'ला 'चलते चलते' या हिंदी गीताचं जर्मनमध्ये भाषांतर करून ते गिटारवर गायलं होतं. त्यावेळचे युनिव्हर्सिटीतले जर्मनचे प्रोफेसर 'शाईन' यांनी आमचं खूप कौतुक केलं.

कला शाखा निवडल्याने मला इतर बरेच उद्योग करता आले. मी रोज पोहायला जात असे. खेळात टेबलटेनिस मला खूप आवडत असे. कॉलेजसाठी आणि

युनिव्हर्सिटीसाठी मी हाच खेळ खेळले. याबरोबर 'माऊथ ऑरगन' वाजवण्याचाही छंद असल्याने फिरोदिया स्पर्धेत मी वाजवला होता. अशा इतर अनेक अभिरुचीपूर्ण गोष्टी सुरू असताना जर्मन भाषेचा अभ्यास सुरू होता. व्याकरण, शब्दसंग्रह, शब्दरचना, भाषेच्या वेगवेगळ्या छटा इत्यादी समजून घेण्यात वेगळाच आनंद मिळत होता. जर्मन भाषा शिकत असताना मला जर्मनीबद्दल खूप उत्सुकता वाटू लागली. तिथले लोक, त्यांचे रितीरिवाज, आचार-विचार हे सगळं जाणून घेण्याची ओढ लागली. मिळेल तिथून जर्मनीबद्दलचं सर्वकाही मी वाचत असे, जाणून घेत असे. कधी कुणी जर्मन पाहुणे आमच्या डिपार्टमेंटला आले की त्यांना केळकर म्युझियम, तुळशी बाग, पुणे दर्शनसाठी स्वतःहून घेऊन जायचे, त्यामुळे मला बोली भाषेचा सराव झाला व भीड चेपली. पुस्तकातून किंवा वर्तमानपत्रातून आपल्याला जे ज्ञान मिळते ते आणि प्रत्यक्ष आपण अनुभवातून जे शिकतो यात फरक असतो. म्हणून माझे वडील मला नेहमी सांगायचे की जर 'विद्यार्थी आदान-प्रदान' कार्यक्रमासारखी संधी असेल तर जरूर जर्मनीला जा. तुझ्या ज्ञानाचा उपयोग करून जर्मन लोकांशी संवाद साध. त्यातून तूला खूप शिकता येईल. तेव्हा आम्ही अशाप्रकारच्या संधीचा शोध घेतला. पण योग पुढे यायचा होता. एम. ए. करताना श्री. बी.वी. कुलकर्णी, चांदोरकरबाई, निती बडवे, गोविंद दामले, कांचन बेंद्रे यासारख्या उत्तम शिक्षकांनी आमच्यावर जर्मन भाषेचे संस्कार केले. चांदोरकर बाईंनी आम्हाला एम. ए. झाल्यावर लगेच बी. एड. करा, त्यामुळे नोकरीची संधी लगेच उपलब्ध होईल असे सांगितले. एम. ए. झाल्यावर माझं लग्न झालं. लग्नानंतर मी टिळक कॉलेजमधून इंग्रजी व गणित घेऊन बी. एड. केलं.

माझे सासरे कै. दत्तात्रय केळकर सीबीआयमध्ये डीवायएसपी होते. त्यांना राष्ट्रपतींच्या हस्ते दिलीला त्यांच्या एकंदर कामगिरीबद्दल पोलीस पदक मिळालं होतं. तर सासूबाई श्रीमती मंगला केळकर या शिवाजी मराठा सोसायटीच्या जिजामाता हायस्कूलमध्ये शिक्षिका होत्या. सासरे पोलीस खात्यात कामाला असूनही अत्यंत प्रेमळ होते. त्यांच्या भावंडात ते मोठे होते आणि त्यात दुर्दैवाने त्यांचे आई-वडील गेल्याने त्यांनी आपल्या भावंडावर अतिशय प्रेम केलं. सासूबाईंनी त्यांचं लग्न झाल्यावर तेव्हा 'इन सर्व्हिस ट्रेनिंग' बी.एड. असायचं. ते पूर्ण केलं. यामुळे लग्नानंतर शिक्षण करणं म्हणजे तारेवरची कसरत असते. याचा अनुभव

त्यांना होता. ती वेळ माझ्यावर येऊ नये म्हणून सासूबाईंनी सगळी जबाबदारी सांभाळली. त्यांचा स्वभाव शिस्तप्रिय असूनही कधीही जाचक वाटला नाही. टापटीप, नीटनेटकेपणा, स्वच्छता, वक्तशीरपणा हे गुण त्यांच्यात असल्याने नातवंडांना घडवतांना या सगळ्या गोष्टी रुजवण्याचा प्रयत्न केला. माझ्या मुलांच्या बाबतीत वेळच्यावेळी अभ्यास करणं, अक्षर सुंदर आणि शुद्ध असण्यामागचे कष्ट सासूबाईंचे आहेत. त्या शाळेत संस्कृत, गणित, मराठी उत्तम रितीने शिकवायच्या असं आजही अनेक विद्यार्थिनी सांगतात. अशा सासूबाई मिळणं हे माझं भाग्यच आहे. त्यामुळे लग्नानंतर फार काही बदललंय असं कधी वाटलंच नाही. मी बी. एड. कॉलेजला असतांना सासूबाई मला डबा करून देत. कधी कधी माझ्या बहिणीसारख्या असणाऱ्या नगंदा मृणाल (मराठे) आणि माधुरी (वैद्य) माझ्यासाठी डबा घेवून येत. सासरच्या अशा प्रसन्न वातावरणामुळे मला सतत सगळ्यांकडून मदत आणि प्रोत्साहन मिळत गेलं.

लग्नानंतर मला सासू-सासऱ्यांच्या रूपाने दुसरे आई-वडिलच मिळाले. इतकंच नाही तर माझे चुलत सासू सासरे सौ. सुशीला केळकर आणि श्री. विष्णू केळकर यांनी देखील माझी खूप काळजी घेतली. सासू-सासरे आणि चुलत सासू-सासरे यांच्यात इतकं जिवाळ्याचं नातं होतं की त्यामुळे लोकांना माझे सासू-सासरे कोण हे कळायचं नाही. हे चारही जण माझ्या पाठीशी असल्याने मला कायम खूप मदत मिळाली. प्रेमळ, समजस, प्रोत्साहन देणारी आणि खंबीर आधार असणारी वडिलधारी माणसं माझ्या सासरी असल्याचं मला भाग्य मिळालं याबद्दल मी परमेश्वराची खरोखरी ऋणी आहे. केवळ वडिलधारी माणसं नव्हे तर त्या सगळ्याइतकाच महत्त्वाचं चांगला नवरा मिळणं हे खरं सौभाग्यही मला मिळालं. आयुष्यात आपल्याला आजूबाजूच्या नातेवाईक मंडळीपेक्षाही जास्त महत्त्वाची साथ मिळते, ती नवऱ्याची, त्याच्याबरोबरही तितकेच सूर जुळले की जीवनाची मैफल अर्थपूर्ण होते असं मला वाटतं. शांतपणे काम करणारा, कधीही चिडचिड न करता प्रसन्नमुखाने सगळ्या प्रसंगातून मार्ग काढणाऱ्या मकरंदने मला कायम साथ दिली आहे.

अशा खेळीमेळीच्या वातावरणात केवळ बी. एड. करून थांबू नकोस तर घेतलेल्या ज्ञानाचा उपयोग कर म्हणून मला सगळ्यांनी सुचवलं. अशा रितीने एम.

ए. बी. एड. केल्यावर मी फर्ग्युसनला रूजू झाले. तेव्हा मॅक्स म्युलर भवन (एमएमबी) तर्फे जर्मनीतल्या 'ग्रुफ्ट' हा कोर्स करण्याची स्कॉलरशिप मला मिळाली. म्हणजे मोठ्या संख्येच्या विद्यार्थ्यांना जर्मन भाषा शिकवण्यासाठी शिक्षकांना प्रशिक्षण देणं. जे शिक्षक नोकरी करत आहेत, ज्यांना प्रदीर्घ काळासाठी जर्मनीत राहून ही स्कॉलरशिप मिळवणं अडचणीचं होईल अशा 'इन सर्व्हिस ट्रेनिंग'साठी विशेष व्यवस्था करण्यात आली होती. त्यात जर्मनीतल्या वास्तव्याचा काळ कमी करून कोर्समधील काही भाग सुट्टीत भारतातच घेण्यात आला. १९८९, १९९०, १९९१ च्या सुट्टीत पुण्यात मॅक्स म्युलर भवन, एमएमबी येथे कोर्सच्या काही भागाचं प्रशिक्षण पूर्ण करण्यात आलं. १९९२ मध्ये जर्मनीला जाऊन ऋर्डीर्षी हा कोर्स पूर्ण झाला. ही स्कॉलरशिप असल्याने इथल्या प्रशिक्षणाच्या वेळच्या आर्थिक बाबी त्याचप्रमाणे जर्मनीस जायची सोय, पासपोर्ट, व्हिसाची कागदपत्रे तयार करणं इत्यादी सर्व मॅक्स म्युलर भवनतर्फे आयोजित होते.

जर्मन भाषेची शिक्षिका म्हणून ही स्कॉलरशिप मिळाल्याचा मला नक्कीच आनंद झाला होता. शिकवण्याच्या नव्या पद्धती व तंत्र शिकण्याची संधी मिळणार म्हणून मी उत्साहात होते. भारतातून आम्ही एकूण वीस जण 'ग्रुफ्ट' साठी जर्मनीला गेलो. ज्यात पुण्याहून सगळ्यात जास्त म्हणजे बारा ते पंधरा जण होते. यात दोघा-चौघांचे अपवाद वगळता बाकी सर्व जर्मन भाषेचे शिक्षक होते. तीन वर्षे एमएमबीत 'ग्रुफ्ट'च्या प्रशिक्षणाचा काही भाग पूर्ण करताना खूप शिकायला मिळालं. आता १९९२ च्या सुट्टीत जर्मन भाषेच्या मातृभूमीत जाऊन आपण उर्वरित प्रशिक्षण पूर्ण करणार यासाठी मी आणि माझे सहाध्यायी खूप उत्साहात होतो. तिथे अनेक जर्मन लोकांच्या संपर्कात आपण रोज येणार, ज्याचा उपयोग आपल्याला भाषेचं आकलन होण्यासाठी आणि अध्यापन करताना होणार अशी कल्पना होती.

पण 'ग्रुफ्ट' च्या कोर्सचे संमिश्र अनुभव आले. जर्मनीत गेल्यावर आम्हाला जी अनुभवी शिक्षिका पूर्वनिर्णयित केली होती ती नेमकी आजारी पडली. मग बदलीची शिक्षिका देण्यात आली. ती शिक्षिका हुशार होती, परंतु तिने या प्रशिक्षणवर्गाला कधी शिकवलं नव्हतं आणि त्यामुळेच असेल कदाचित पण शिकण्या-शिकवण्याची भट्टी नीट जमली नाही. दुसरी गोष्ट म्हणजे भारतातून आम्ही जसे काही प्रशिक्षणांही गेलो होतो त्याचप्रमाणे इतर देशातूनही काही आले होते. त्यामुळे जर्मनीत

जाऊनसुद्धा कित्येक दिवस आम्ही जर्मन लोकात मिसळूच शकलो नाही. त्या लोकांशी भेटणं, बोलणं, त्यांची जीवनपद्धती समजून घेण्याची सुप्त इच्छा पूर्ण होण्याची कुठे संधीच नाही मिळाली. कोर्स संपताना शेवटी अगदी आम्हाला एक एक काम देण्यात आले. ज्यात रस्त्यावर जाऊन जर्मन लोकांचे इंटरव्ह्यू घ्यायचे होते. पण हे सगळं वरवरचं आणि कृत्रिम वाटलं. कारण आम्ही विविध देशातले लोक जर्मनीत रस्त्यावर जाऊन त्या लोकांना प्रश्न विचारू लागल्याने आम्हाला साहजिकच टाळण्यात आलं. कुठे काय चुकतयं आणि ते कसं दुरुस्त करावं हा विचार करण्याच्या आधीच कोर्स संपून मायदेशी परतण्याची वेळ आली. स्कॉलरशिप मिळाल्याचा मान, आनंद, प्रशिक्षणादरम्यान आमची ठेवलेली सुव्यवस्था, भारतात परतताना आमच्या हाती असलेलं 'ग्रुप्ट'चं सर्टिफिकेट हे सगळं होतं. पण जर्मनीत जाऊन जर्मन लोकांशी भरपूर संवाद करता न आल्याने एकप्रकारचे नैराश्य आलं. या सगळ्याची जाणीव मन करून देत राहिल्याने मी यातून काय मार्ग निघू शकतो याचा विचार करू लागले. माझं खडू झालेलं मन अंतर्मुख होऊन नेहमी याबद्दल विचार करीत असे. यातच एक वर्ष गेलं.

मग मला शैक्षणिक सहलीची कल्पना सुचली. ही कल्पना मी माझा नवरा विनायक उर्फ मकरंदला आणि माझ्या कुटुंबियांना सांगितली. आम्ही सगळ्यांनी याबद्दल विचार केला. हे एक केवळ सुंदर स्वप्न नाही तर पुढे होणाऱ्या घडामोडींची, नवे अनुभव घेण्याची, जबाबदारी स्वीकारण्याची सुरुवात आहे अशी जाणीव मला झाली. घरच्यांच्या पूर्ण पाठिंब्यामुळे मी हे स्वप्न सत्यात आणायचं ठरवलं. पहिलं पाऊल उचललं आणि विद्यार्थी आदान-प्रदानची कल्पना मी कॉलेजमध्ये मांडली. माझ्या सहप्राध्यापकांपासून ते विभाग प्रमुख खेर मॅडम, प्राचार्य वाघ सर, मॅनेजमेंट या सगळ्यांपुढे ही कल्पना ठेवली. याला संमिश्र प्रतिसाद मिळाला. 'हो' म्हणणाऱ्यांपेक्षा 'नाही' म्हणणाऱ्यांची संख्या जास्त होती. सुट्टीमध्ये आपल्या विद्यार्थ्यांना परदेशात घेवून जाणे तसेच परदेशी विद्यार्थ्यांचा पाहुणचार आपण करणं म्हणजे चक्रे कॉलेजकडून मिळणारी वर्षाकाठची सुट्टी वाया घालवणं आहे. यासगळ्यांमार्गे एवढी मोठी व्यवस्था राबवणं, त्यासाठी श्रम, पैसा इत्यादी खर्च करणं म्हणजे केवळ लष्कराच्या भाकऱ्या भाजणं आहे. इथपर्यंतची प्रतिक्रिया मला ऐकावी लागली. न चा पाढा म्हणत आपलं म्हणणं शक्य तितकं कसं पटेल हे

मोठ्या कौशल्याने लोक कसं काय समजावून देतात याचं मला आश्चर्य वाटे. होकारार्थी विचार मनात येत असे. काहींनी स्थितप्रज्ञाची भूमिका बजावत माझ्या कल्पनेला हो, नाही यापैकी काहीच प्रतिक्रिया न देता 'बघ्याची' भूमिका बजावली. तर काही अर्थातच मला मदत करू इच्छित होते. मी कल्पना मांडल्याबरोबर त्यांना माझ्या डोळ्यांसमोरील आव्हाने लक्षात आली. त्यासाठी लगेचच त्यांनी मदतीचा हात पुढे केला. पण या सगळ्या मंडळीपेक्षा महत्त्वाची प्रतिक्रिया असणार होती ती विभाग प्रमुख, प्राचार्य आणि मॅनेजमेंटची. माझ्या सुदैवाने ही सगळी मंडळी माझ्या पाठीशी उभी राहिली. नुसताच होकार न देता वाटेल ती मदत करण्याची इच्छा व्यक्त केली. त्यावेळचे आमचे प्राचार्य वसंत वाघ यांनी खूप प्रोत्साहन दिले व सर्वतोपरी मदत करायला पाठीशी उभे राहिले. तसेच नंतरचे प्रा. चितळे सर, परदेशी सर यांनीही पाठिंबा दिला. माझ्या कुटुंबियांबरोबरच अधिकारी वर्गाची ही प्रतिक्रिया पुढे कायमच माझं पाठबळ ठरली.

विचार, चर्चा, प्रतिक्रिया, उपदेश या सगळ्या गोष्टी पार करून मी खऱ्या कसरतीसाठी सज्ज झाले. विद्यार्थी आदान-प्रदानचा कार्यक्रम सुट्टीच्या दिवसात कॉलेजतर्फे राबवायचा, पण यक्षप्रश्न होता तो जर्मनीत आपला वाली कोण? कुठल्या गावी, कुठल्या शाळेत, कॉलेजात, जर्मनीतील कोणत्या संस्थेतर्फे आपल्याला विद्यार्थी आदान-प्रदान करण्यासाठी इच्छुक असण्याचा हिरवा कंदील मिळेल? इथे बसून तिथे हालचाली करायच्या कशा? विकसित राष्ट्रांमध्ये एकमेकात अशा प्रकारच्या योजना अथवा कार्यक्रम राबवले जातात, पण आपल्या इथून प्रथमच याचा श्रीगणेशा करताना टाळी दोन्ही हातांनी वाजली तर उपयोग होणार होता. यासाठी पुन्हा एकदा विचारचक्र सुरू झालं. माझी सहअध्यापक मिसेस खेर आणि मी कॉलेजतर्फे जर्मनीत संधी मिळावी यासाठी पत्रं पाठवण्याचं ठरवलं. (तेव्हा इंटरनेट असतं तर फार बरं झालं असतं असं आता वाटतं.) जो कुणी जर्मनीस जात असेल त्याच्या बरोबर त्याच्या जवळपास असणाऱ्या शाळा, कॉलेज, संस्थेला उद्देशून आम्ही पत्र पाठवत असू. आपल्या बाजूची म्हणजे आपलं गाव, कॉलेज इत्यादी कल्पना घेऊन विद्यार्थी आदान-प्रदान करण्याची इच्छा आहे, त्यासाठी मैत्रीचा हात पुढे व्हावा अशी आशा आहे. अशा प्रकारचा मजकूर ठरलेला होता. या पत्रास गांभीर्याने आणि विश्वासाहर्तने वाचावे यासाठी कॉलेजचे लेटरहेड,

शिका इत्यादी असे. अक्षरशः नादखुळ्या व्यक्तीसारखी आम्ही ही पत्रे चिकाटीने थोडी थोडकी नाही तर तब्बल दोन वर्ष सतत पाठवली. शेवटी प्रयत्नांती परमेश्वर म्हणतात याचा प्रत्यय आला. माझी विद्यार्थिनी कस्तुरी दाढे हिचे काका जर्मनीत रहायला आहेत असं समजलं. त्यांची बायको जर्मन असल्याने कस्तुरी म्हणाली की काही मदत हवी असेल तर आपण त्यांना नक्कीच गाठू शकतो. आम्ही कस्तुरीच्या काकाकडे पत्र दिलं. ते पत्र त्यांनी एआयजी अल्बर्ट आइनस्टाईन ग्युमनाझियम कार्स्ट इथं दिलं. याबद्दल त्यांचे आणि त्यांच्या कुटुंबियांचे आभार मानावे तितके कमीच आहेत. खरोखरी त्यांनी आमचं पत्र तिथे दिलं आणि तिकडच्या लोकांनी त्याला होकारार्थी उत्तर पाठवलं. दोन वर्षे सुमारे शंभर पत्रं, शंभर ठिकाणी नाउमेद न होता पाठवल्याचं चीज झाल्याचं पाहून हायसं वाटलं. अल्बर्ट आइनस्टाईन ग्युमनाझियमचे हे उत्तर प्राचार्य, मॅनेजमेंटचे लोक, विभाग प्रमुख आणि सहअध्यापक यांनी पाहिलं. सगळ्यांना आनंद झाल्याचं स्पष्ट जाणवलं. अनेकांनी पुढच्या टप्यासाठी मदत करण्यास इच्छुक असल्याचं सांगितलं. आता स्वप्नातल्या गोष्टी प्रत्यक्षात यायला सुरुवात झाली आहे त्यामुळे आपण नव्या जोमानं, कष्टानं, उत्साहानं पुढली कामे करायची अशी खूणगाठ मी मनाशी बांधली.

स्टुडंट एक्सचेंजमध्ये जर्मन मुलं आपल्याकडे भारतात येणार आणि आपली तिकडे जाणार या साध्या वाटणाऱ्या संकल्पनेचे अनेक पैलू माझ्यासमोर उलगडू लागले. मी प्रत्येक बाबीचा सूक्ष्मतेने विचार करायला शिकत आहे असं मला स्पष्ट पणे जाणवलं. जर्मनीत विद्यार्थी आदान-प्रदानचे श्री व सौ. कुल यांना मी आणि मिसिस अंजू खेर अशा आम्ही दोघींनी सुमारे दोनशे इ-मेल्स केल्या. (पत्र पाठवण्याच्या दोन वर्षांच्या कालावधीत इंटरनेट मध्ये वेगाने प्रगती झाल्याचा फायदा होऊ लागला.) या ई-मेलद्वारे आम्ही दोन्ही टीमच्या बाजूने विचार करायला शिकलो. वेळापत्रक आखताना, विद्यार्थी निवडतांना, विद्यार्थी आणि त्याची रहाण्याची व्यवस्था होणारे परदेशातील कुटुंब यात कोण, कुठे समरस होईल याचा अंदाज बांधतांना याचप्रमाणे पालकांशी बोलून अनेक बाबींवर हितगुज करताना, विद्यार्थ्यांच्या दौऱ्याच्या दरम्यान त्यांचे टाईम-टेबल काय ठेवावे, त्यांना कुठे, काय दाखवावे इत्यादी शेकडो गोष्टी शिकता आल्या. एवढ्या तपशीलात जाऊन विचार करण्याची सवय हळूहळू मला होऊ लागली. ही तारेवरची कसरत मला

करावी लागणार यासाठी मनाची तयारी झाली असूनही मला वाटे की आपण दरवेळी ई-मेल करून केवढी जय्यत तयारी करत आहोत. हे सगळं प्रत्यक्षात कसं पार पडेल याबद्दल मी उत्सुक होते. पण एवढ्या बारकाईने सगळं ठरवलं जात असल्याने स्टुडंट एक्सचेंजचा कार्यक्रम नक्कीच यशस्वी होणार अशी खात्री होती.

या सगळ्यात एक मोठी जमेची बाजू होती माझं कुटुंब. माझ्या घरात प्रत्येक व्यक्ती आपली इच्छा, मतं आणि आपली स्वप्न एकमेकांना सांगतात. एकमेकांशी सगळं शेअर केल्याने घरातलं वातावरण आनंदी, प्रफुल्लित राहतच शिवाय नात्यामधली वीण अधिक घट्ट होते. एकमेकांच्यात असणाऱ्या या गुंतवणुकीमुळे घरात चैतन्यपूर्ण वातावरण होतं आणि त्यामुळे मानसिक बळ वाढतं हे मला अनेकदा जाणवलं आहे. यामुळेच स्वप्नांवर श्रद्धा ठेवत घरातल्या माणसांची मनं सांभाळत बाहेरच्या जगात आपण काहीतरी चांगलं करण्याचा प्रयत्न करू शकतो. स्टुडंट एक्सचेंज कार्यक्रम ठरायचा तेव्हा मी महिन्याभराचं वेळापत्रक तयार करत असे. सासूबाईंशी बोलून मी घर आणि नातेवाईकांच्या भेटीगाठी, कार्यक्रम यासाठी वेळ राखून ठेवीत असे. जर्मनीतून येणाऱ्या ग्रुपचे वेळापत्रक काय आहे, त्या लोकांना आम्ही नाशता कुठे देणार यापासून ते त्यांचे पर्यटन, भेटीगाठी, सांस्कृतिक कार्यक्रम इत्यादी सगळं कुठे व कधी आहे अशा सगळ्याची नोंद त्या वेळापत्रकात असे. यामुळे मला आणि सासूबाईंना गृहखातं सांभाळताना सोयीचं जात असे. माझ्या कुटुंबियांप्रमाणेच आमच्या घरी काम करणाऱ्या रेखा मावशींविषयी मला कृतज्ञता वाटते. त्या आमच्या घरच्या एक सदस्य आहेत व त्यांचाही आमच्या गृहखात्यात मोठा वाटा आहे. बाहेरच्या जगात काम करताना कष्ट करायचे, झोकून काम करायचं पण वहावत मात्र जायचं नाही हे भान मी सतत ठेवत असे आणि अजूनही ठेवते. एका गोष्टीतून दुसऱ्या गोष्टीत पटकन स्वीच ऑन आणि स्वीच ऑफ होता आलं पाहिजे हे मी हळूहळू शिकत गेले. तसं केल्याने आपण जे काही काम करतो ते कुरकुर न करता प्रसन्नचित्ताने आणि मन लावून करू शकतो. याचा प्रत्यय मला अनेकदा आला. स्टुडंट एक्सचेंजची मोहीम हाती घेतल्यापासून माझ्या आचरणात शिस्त निर्माण झाली असं मला जाणवलं. ज्याचा उपयोग मला वैयक्तिक, कौटुंबिक आणि कामाच्या ठिकाणी नेहमी होत असतो.

परदेशी मुलांनी डिसेंबर महिन्यात पुण्यात यायचं आणि आम्ही मे महिन्यात

जर्मनीला जायचं असं असल्याने आम्हाला फार जय्यत तयारी करावी लागे. एका वेळेला आम्हाला दोन कार्यक्रमांची आखणी करावी लागे. कारण जर्मन पाहुणे डिसेंबरमध्ये भेटल्यावर त्यांना आमच्या मे महिन्यातील भेटीची माहिती द्यावी लागे. तेव्हा इंटरनेटचा सर्सास वापर नसल्याने डिसेंबरच्या प्रत्यक्षभेटीचा लाभ उठवत आम्ही पुढच्या कार्यक्रमाची रूपरेषा चर्चेद्वारा पक्की करत असू. हे सगळं करत असतांना जर्मन पाहुण्यांच्या पुणे दौऱ्याची व्यवस्था चोख ठेवावी यासाठी आम्ही खूप मिटींग्ज घेत असू. पालक-शिक्षक मिटींग बरोबर, शिक्षक-शिक्षक, शिक्षक-विद्यार्थी अशा बैठका होत. यामध्ये मी सुरुवातीपासूनच काही कमिटीज निर्माण केल्या. ज्यात ट्रान्सपोर्ट कमिटी, फुड, कल्चरल प्रोग्राम आणि बँक कमिटीचा समावेश होता. या सगळ्यामुळे मला कामाचं आणि जबाबदारीचं विकेंद्रीकरण करणं शक्य झालं. निरोपांचे उलट सुलट घोळ होणं टळलं. कारण त्यासाठी आम्ही फोनची साखळी केली होती. जो काही निरोप असे तो 'अ' ने 'ब' ला द्यायचा. 'ब' ने 'क' ला असं ठरलं. शेवटच्या व्यक्तीने मला फोन करून सांगायचं की साखळी पूर्ण झाली. 'ब' व्यक्तीशी संपर्क न झाल्यास 'अ' ने 'क' ला गाठायचं, निरोप सांगायचा. 'क' व्यक्ती तो निरोप 'ड' ला देणार पण 'अ' आणि 'क' व्यक्ती 'ब' शी संपर्क करण्याचा प्रयत्न सुरू ठेवणार. यामुळे मी असंख्य वेळा अनेक निरोप सगळ्यांना देवू शकले. यामुळे कामाचं आणि वेळेचं सुनियोजन झाले.

विद्यार्थी आदान-प्रदानच्या कार्यक्रमाची आखणी करणे कमिटीमुळे फारच सोयीचं झालं. ग्रुपमधल्या सगळ्यांनी सगळी कामं करणं यातून होणारा गोंधळ टाळता आला. जर्मन पाहुण्यांना मुंबईहून कोणी, कसं आणायचं, इथं फिरवताना कोणत्या वाहनातून त्यांची ने-आण करायची हे ट्रान्सपोर्ट कमिटीने ठरवलं. त्यांच्या खाण्याची व्यवस्था, भारतीय आणि जर्मन प्रकारचा आहार, खायला न्यायची ठिकाणं याचा विचार फुड कमिटीने केला. जर्मन मुलं इथल्या मुलांपुढे काय कल्चरल प्रोग्राम करणार आणि आम्ही तिथं गेल्यावर कोणते सांस्कृतिक कार्यक्रम पेश करणार हे ठरवण्यासाठी कल्चरल प्रोग्राम कमिटी होती. बँक कमिटीचंही काम खूप महत्त्वाचं होतं. सगळ्या कामकाजाचं अर्थकारण चोख ठेवणं हे तितकसं सोपं नसतं. बारीक-सारिक हिशोब करण्यापासून ते परकीय चलनातल्या व्यवहाराच्या

आकडेमोडी पाहणं असं सगळं काम बँक कमिटीतली मंडळी करीत असतं.

माझा नवरा विनायक (मकरंद) हा सध्या प्राजमध्ये कॉर्पोरेट सोशल रिस्पॉन्सिबिलिटीचं काम पाहतो. त्यापूर्वी तो बाएफमध्ये मणिभाई देसाईबरोबर काम पाहत असल्याने त्याला कामानिमित्त परदेशी जाण्याचा बराच अनुभव होता. त्यामुळे त्याच्या मार्गदर्शनाचा मला या काळात फारच उपयोग झाला. त्याने कायमच जी काही मदत लागेल ती न बोलता आपणहून केली आहे. खोचकपणे बोलणं, माझ्या मतांची-विचारांची टिंगल करणं असले प्रकार त्याच्या गावीच नाहीत. याउलट मी जे काही करणार त्यामागे त्याचा भक्कम आधार पाठीशी असायचा आणि आजही असतो. घरातून मकरंदची मदत तर बाहेर पालक-शिक्षक बैठकातून मला खूप मदत मिळाली. हातात हात गुंफले गेले की कामं किती छान होतात याचा प्रत्यय मला आला. श्री. जाधव (मराठा मित्र मंडळाचे प्राचार्य व वाघ सरांचे मित्र) हे फ्रान्सला एकदा एक्सचेंज मधूनच जाऊन आले होते. त्यांच्या अनुभवांचा, मार्गदर्शनाचा खूप उपयोग झाला. आमची पहिली विद्यार्थिनी होती पूनम जोशी (माझ्या चुलतभावाची मुलगी) ही अतिशय हरहुन्नरी व उत्साही. तर जर्मन विद्यार्थिनी होती. श्री. व सौ. क्रुल यांची मुलगी मरायक क्रुल. या दोघींमुळे माझ्या जीवनात एक नवे पर्व सुरू झाले. त्यावेळी पालक श्री. संजय जोशी, मेढी भाटवडेकर व बाकीचे पालक यांनीही सर्व प्रकारची जबाबदारी उचलली.

सगळी जमवाजमव होत जर्मनीत अनेक वेळा फॅक्स करत, पत्र पाठवत सरते शेवटी तिकडच्या विद्यार्थ्यांचा इथे येण्याचा बेत आणि नंतर आम्ही तिकडे जाण्याचा बेत पूर्णपणे ठरला. पहिल्यांदाच ते परदेशी विद्यार्थी इथे येणार होते आणि एक महिना राहणार होते. दोन-चार नव्हे तर एकूण सोळा विद्यार्थी त्यांच्या दोन शिक्षकांबरोबर. तेव्हा आम्ही आमच्या सुनियोजित वेळापत्रकानुसार सर्व बाबींकडे लक्ष पुरवत व्यवस्था सांभाळत होतो. पण हे कुठल्या नोकरीनिमित्त आलेल्या मध्यम वयाच्या लोकांची व्यवस्था लावण्याचं काम नव्हतं तर तरुण, संवेदनशील अशा वयातल्या विद्यार्थ्यांना सांभाळण्याचं काम होतं. त्यामुळे साहजिकच पाहुणे म्हणून आलेले विद्यार्थी आणि आपले विद्यार्थी यात कसं इंटरअॅक्शन होतंय, सांस्कृतिक, भाषिक, सामाजिक, कौटुंबिक फरक हे सर्व विद्यार्थी कुठल्या दृष्टीकोनातून टिपत असतील याबद्दल मला कुतूहल वाटे. जर्मन मुलांना कधी

केळकर वस्तुसंग्रहालय दाखव, तुळशीबाग फिरव यापासून ते अगदी बाकरवडीचा कारखाना दाखव यापर्यंत कोणते अनुभव देता येतील असं मला वाटत असे. स्टुडंट एक्सचेंज राबविण्याचा पहिलाच अनुभव असल्याने मला जे बरोबर वाटायचं ते मी करत गेले. जर्मन विद्यार्थ्यांच्या दौऱ्यातील प्रत्येक तास हा माझ्या दृष्टीने टेस्टिंग टाईम होता. अशा ट्रायल एररमधून मी खूप शिकत होते. मला जे जमेल असं वाटतय ते प्रत्यक्षात आणण्यासाठी धडपडत असे. यात अर्थातच मदतीला अनेक हात होते. सगळ्यामधून आम्ही योजलेला स्टुडंट एक्सचेंजचा पहिला अर्धाभाग यशस्वीरित्या पार पडला. जर्मन विद्यार्थ्यांनी त्यांच्या भेटीबद्दल आनंद व्यक्त केल्याची पोचपावती आम्हाला भरभरून दिली. आता आमची वारी जाणार होती.

गुफ्टचा चवथा भाग पूर्ण करण्यासाठी मी पूर्वी जर्मनीला गेले असले तरी तेव्हा एकटीच गेले. पण यावेळच्या जाण्याला एक वेगळाच अर्थ होता.

अनेक दिवस पाहिलेल्या स्वप्नांची पूर्तता, संकल्प सिद्धीस जाण्याची वेळ जवळ आली. आपल्याकडच्या विद्यार्थ्यांना परदेशात नेणे, तिथल्या कुटुंबामध्ये राहण्याचा अनुभव देणे, त्या लोकांच्या जीवनपद्धतीची ओळख करून देणे अशा अनेक प्रकारे त्यांना अनुभवसंपन्न करत आपण स्वतः देखील यातून खूप शिकावं अशी माझी तीव्र इच्छा होती. विद्यार्थी आदान-प्रदानचा आराखडा तयार झाला. अनेक मिटींग्ज, चर्चा करून दोन्ही टीमची व्यवस्था, वेळापत्रक असं सगळं तयार झालं. जर्मनीची टीम पुण्यात येवून गेल्याने आमच्या मुलांना विद्यार्थी आदान-प्रदानाची झलकही पहायला मिळाली. आता मी आणि विद्यार्थी स्वतःचे सामान आणि तिथे सांस्कृतिक कार्यक्रम सादर करण्यासाठी म्हणून लागणारे सामान भरून प्रवासासाठी तयार झालो. घरच्या मंडळीचे मी आशीर्वाद घेतले. नेहा आणि अनिशने काळजी करू नकोस, आम्ही शहाण्यासारखे राहू असं म्हणत मला शुभेच्छा दिल्या. मुंबईला जाण्यासाठी बस आली. तिथे विद्यार्थ्यांना सोडायला पालक आले. सगळ्यांचे आभार मानत, सगळ्यांकडून शुभेच्छा घेत, 'गणपती बाप्पा मोरया' असं म्हणत आमची बस निघाली. मुंबई एअरपोर्टला पोहचलो. विमानात बसण्याआधीचे सगळे सोपस्कार केले. चेक इन, बोर्डिंग पास व इमिग्रेशन सगळ्याची माहिती मुलांना आधी सांगितली होती. त्यामुळे प्रत्येकाने आत्मविश्वासाने सगळ्या पायऱ्या पार

केल्या. मग लवकरच विमानात आपापल्या सीटवर जाऊन बसलो.

विमानात एक वैशिष्ट्यपूर्ण सुगंधी वास होता. संगीताचा मंद आवाज कानी पडला. आम्ही सगळे आपापल्या सीटस्वर जाऊन बसल्याचं मला आठवलं आणि तेवढ्यात एक अनाऊन्समेंट ऐकू आल्यानं मला दचकून जाग आली. पाहते तर एक खूप सुरेख स्वप्न मी बऱ्याच वेळ पाहिल्याचं लक्षात आलं. मुंबई ते जर्मनी या प्रवासाबरोबर मला बालपणीपासून ते आत्तापर्यंतचा प्रवास मनोमनी दिसला. आठवणींच्या जगात स्वप्नातून जाऊन आल्याने मला ताजंतवानं झाल्यासारखं वाटलं. आम्ही थोड्याच मिनिटात जर्मन भूमीवर उतरणार होतो. विद्यार्थ्यांचा उत्साह लक्षात येण्यासारखा होता. खिडकीतून जर्मनभूमीची झलक पाहण्यास ते उत्सुक होते. इथून पुढे काही दिवस प्रत्येक क्षणी नवनवीन अनुभव घेण्यास विद्यार्थी आणि मी देखील उत्सुक होते. आमची व्हिजीट ठरल्यानुसार पार पडू दे अशी मी देवाकडे प्रार्थना केली. लॅण्ड होण्याची फायनल अनाऊन्समेंट झाली आणि मी क्षणभर डोळे बंद केले. डोळ्यापुढे आली ती खानापूरमधली दोन वेण्या घालून शाळेत जाणारी लहान सविता. आईबरोबर तिन्हीसांजेला प्रार्थना म्हणणारी. प्रार्थनेचे सूर आपोआप कानी आले.

जे टाळणे अशक्य, दे शक्ती ते सहाया,
जे साध्य शक्य आहे, दे निर्धार ते कराया,
मज काय शक्य आहे, आहे काय अशक्य,
माझे मला कळाया, दे बुद्धी देवराया !

ज्या प्रार्थनेने मला कायम सोबत केली अशी ही प्रार्थना अतिशय योग्यवेळी मनात उमटली. संकल्प सिद्धीस जाण्याचं अंतर पार करण्यासाठी ईश्वरकृपा लागते ती मागण्यासाठी या प्रार्थनेच्या शब्दांचा मला आधार मिळाला. त्यानं मला समाधान वाटलं, बळ मिळालं. विमानाच्या चाकांनी जर्मनभूमीला स्पर्श केला. सगळ्या विद्यार्थ्यांचे डोळे लुकलुकले, चेहरे उल्हासित झाले. भूगोलाच्या तासाला पृथ्वीगोल बघत डोळे मिटून स्वप्न पाहणारी सविता त्यावेळी तिच्यासह अनेक मुलांची स्वप्न पूर्ण करण्यासाठी जर्मनीत उतरली.

आमची युरोपातील भटकंती

आमची विद्यार्थिनी कस्तुरी दाढे हिने स्वतः जाऊन तिथल्या अधिकाऱ्यांना पत्र दिल्याने फर्ग्युसन कॉलेज आणि अल्बर्ट आइन्सटाईन ग्युमनाझियम यांच्यात 'एक्सचेंज प्रोग्राम' सुरू झाला. सुरुवातीपासून माझ्या मनात एक विद्यार्थ्यांने तिथल्या एका विद्यार्थ्याकडे रहायचं आणि तसंच भारतात आल्यावर त्याने इथल्या विद्यार्थ्यांकडे रहायचं असा उपक्रम आणखण्याचं पक्क झालं. विद्यार्थ्यांच्या आदान-प्रदान उपक्रमातील वन टू वन एक्सचेंज हा भाग माझ्या मनात पक्का असल्याने सांस्कृतिक कार्यक्रम, विविध ठिकाणांना भेट देणं इत्यादीसारख्या गोष्टींचं नियोजन आम्ही केलं आणि फर्ग्युसन कॉलेजच्या जर्मन विभागातर्फे विद्यार्थी आदान-प्रदान कार्यक्रमाला प्रथमच सुरूवात झाली.

या उपक्रमामागचा उद्देश म्हणजे जर्मन आणि भारतीय विद्यार्थ्यांना एकत्र आणून एकमेकांच्या जीवनपद्धती, चालीरिती जाणून घेण्याची संधी निर्माण करणं. ड्युसेलडोर्फ शहराजवळच्या कार्स्टस् या गावातील अल्बर्ट आइनश्टाइन ग्युमनाझियम आणि जॉर्ज ब्युशनर

ग्युमनाझियम या शाळांबरोबर १९९७ पासून या उपक्रमास सुरुवात झाली. १९९७-९८ या वर्षी उपक्रमाचं नियोजन पार पाडून एक महिना जर्मन विद्यार्थ्यांनी आपल्याला भेट दिली. तर १९९९ साली मे महिन्यात आपले विद्यार्थी जर्मनवारी करून आले. त्यानंतर लगेचच २००० साली पुन्हा हाच उपक्रम राबविण्यात आला.

एक महिना त्या मुलांचं इथे वास्तव्य आणि नंतर एक महिना आमचा तिथला दौर या सगळ्यामामे आम्हाला विद्यार्थ्यांची निवड, त्यांचं प्रशिक्षण, महिन्याभराच्या दौऱ्याचं नियोजन, सांस्कृतिक कार्यक्रमाची आखणी अशा गोष्टींची तयारी करावी लागे. कॉलेज आणि घर सांभाळून सुट्टीतल्या उपक्रमाची एवढी मोठी तयारी करतांना खूप तारांबळ उडू नये म्हणून आम्ही एक वर्षाआड विद्यार्थी आदान-प्रदानघेण्याचं ठरवलं.

पहिल्या दोन वर्षांच्या अनुभवातून तिसऱ्या वेळी ग्रुप नेतांना मी काही बदल करायचे ठरवले. ग्रुपला तिथे नेण्याआधी भाषेबरोबर इतरही अनेक गोष्टींचं ट्रेनिंग द्यावंसं वाटलं. मुलांना युरोप आणि विशेषतः जर्मनीचा इतिहास, भूगोल, अर्थव्यवस्था, राज्यव्यवस्था इत्यादींची माहिती देण्याची पद्धत सुरू झाली. विविध विषयांशी निगडित असणाऱ्या प्राध्यापकांच्या मदतीने होणारी ही व्याख्यानं मुलांना लाभदायक आहेत हे कळू लागलं.

मॅक्स म्युलर भवनच्या सहकार्याने आदान-प्रदानमध्ये सहभागी होणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी जर्मन भाषेचा स्वतंत्रपणे कोर्स घेण्याची व्यवस्था सुरू झाली. यामुळे मुलांची भाषेची अडचण दूर झाली. या सगळ्याबरोबर अजूनही एक बदल केला तो म्हणजे शक्यतो एकाच शाखेचे आणि वयोगटातील विद्यार्थ्यांची आदान - प्रदानसाठी निवड करायची. सायन्स, आर्ट्स, कॉमर्स या शाखांचे अकरावी ते टी. वाय. पर्यंतचे विद्यार्थी घेण्यापेक्षा समान इयत्ता आणि शाखेच्या विद्यार्थ्यांमुळे तिथे त्यानुसार आवडीचे कार्यक्रम आखणे अशा अनेक बाबींसाठी सोयीचे ठरले. मी चवथ्या आणि पाचव्या आदान-प्रदानपासून एक मॉडेल तयार केले होते. त्याची अंमलबजावणी सुरू केली. हे मॉडेल निरीक्षण, परीक्षण, अनुभव, कुतूहल, अभ्यास यातून तयार झाले. ज्यात मुलांचा परदेशातील वावर आणि परदेशी कुटुंबियांसमवेत राहण्याचा अनुभव अधिक संपन्न, आत्मविश्वासपूर्वक आणि यशस्वी होण्यासाठी अनेक बाबींचा बारकाईने विचार करून त्याबद्दल उपक्रम विकसित केले. यानुसार आदान-प्रदानमध्ये सहभागी होणारी मुलं भारतीय नृत्य, गायन, पक्षी जगत् अशा

नाना विषयांवर छोटे प्रकल्प करतात. यातून निवडलेल्या विद्यार्थ्यांची मुलाखत घेतली जाते. त्यांच्या पालकांशी संवाद साधला जातो. निवडलेल्या ग्रुपसाठी प्रीटेस्ट असते. शिवाय मुलांचे आरोग्य, तंदुरुस्ती पाहिली जाते. हे सगळं पार पाडण्यासाठी एका कॉलेजमधल्या समान शाखा व वयोगटातील मुलांचा ग्रुप मला सोयीचा वाटतो.

परंतु हळूहळू आम्हाला अनेकजण आदान-प्रदानबद्दल विचारू लागले. ज्यात विविध कॉलेजचे तसेच इतर शहरातीलही लोक होते. इतका वैविध्यपूर्ण ग्रुप महिन्याभरांसाठी नेणं आणि त्यासाठी काही महिने आधी त्यांची सिद्धता व तयारी करणं अडचणीचं होतं. यातूनच जन्म झाला स्टडी टूरचा. त्यावेळचे डे.ए.सो. चे अध्यक्ष श्री. वसंतराव कानिटकर, सेक्रेटरी डॉ. यशवंत तोरो व प्राचार्य वसंत वाघ यांनी याही योजनेस भरभक्कम पाठिंबा दिला व मार्गदर्शनही केले. ज्यात आम्ही सहलीचे दिवस आणि परदेशी कुटुंबियाबरोबर राहण्याचे दिवस कमी केले. म्हणजे विद्यार्थी आदान-प्रदानमधील सर्व गोष्टींची आखणी तशीच ठेवली. पण स्वरूप छोटे केले. यातूनही आम्हाला खूप प्रतिसाद मिळाला.

२००४ साली प्रथमच आम्ही स्टडी टूर नेली. यावेळची वैशिष्ट्यपूर्ण बाब अशी होती की आम्ही २१ मुली आणि २ लेडी टीचर्सचा ग्रुप नेऊन जणू काही एक रेकॉर्ड केलं. जर्मनीत आमच्या बायका मुलींच्या एवढ्या ग्रुपला पाहून आश्चर्य व्यक्त केलं गेलं. त्यांच्या मते भारतात स्त्रियांना चांगली वागणूक मिळत नसून स्वातंत्र्य नसते. त्यांच्या मनात भारताबद्दल विशेषतः इथल्या स्त्रियांबद्दलची प्रतिमा बदलण्याचा आम्हाला आनंद झाला. अशारीतीने विद्यार्थी आदान-प्रदानबरोबर अभ्यास सहलचा श्रीगणेशा झाला.

विद्यार्थ्यांच्या आदान-प्रदान कार्यक्रमांतर्गत दोन्ही देशात विविध कार्यक्रम घेतले जातात. एकंदर या सर्व उपक्रमात विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास, अनुभवसंपन्नतेतून निर्माण होणारी मानसिक परिपक्वता, भरपूर आनंद, भाषा आणि सांस्कृतिक ज्ञान सुरक्षितता याबाबींवर भर दिला जातो.

जर्मनी

जर्मनी म्हटलं की आठवतो तो हिटलर आणि त्याचा क्रूर नरसंहार तर एकीकडे आठवतात वेगवेगळ्या क्षेत्रातली दिग्गज मंडळी. संगीतात

नामवंत असलेले बिथोवन, बाख, वॅगनर सारखे कलावंत तर गटे, शीलर, गुंथर ग्रास, ब्रेख्त हे लेखक याशिवाय कांट, हेगेल, नित्शे सारखे विद्वान तत्त्वचिंतक अशा साऱ्यांनीच जर्मनीस जगप्रसिद्ध केलं. (हे महान लोकच नव्हे तर इतर अनेक क्षेत्रातील आघाडीमुळे जर्मनीने आपला ठसा जगात कायम उमटवला आहे. ज्यामुळे जर्मनी अर्थकारणात अग्रेसर आहे. अवजड उद्योग, इलेक्ट्रिक आणि इलेक्ट्रॉनिक उद्योग, वार्डन उत्पादन, विविध प्रकारच्या मोटार गाड्या बनवण्याचा उद्योग यामुळे जर्मनी जगभरात लोकप्रिय आहे. जर्मन बनावटीच्या वस्तू महाग पण उत्पादन दर्जाही तितकाच उत्कृष्ट असल्याने युरोपच्या एकूण व्यापारापैकी सुमारे ३० टक्के व्यापार जर्मनीकडून केला जातो. टेलिकम्युनिकेशन पासून ते सायकॉलॉजीपर्यंत जर्मन संशोधकांनी महत्त्वपूर्ण योगदान दिलं आहे. विज्ञान क्षेत्राइतकंच क्रीडा क्षेत्रातही जर्मनीची आगेकूच पहायला मिळते. टेनिस, आइस हॉकी, बास्केट बॉल, सायकलिंग रेस इ. अनेक खेळ इथे खेळले जातात. परंतु फुटबॉलला इथे जी लोकप्रियता मिळाली आहे तिला जगात तोड नाही. जर्मन फुटबॉल असोसिएशनचे सुमारे ६३,००,००० सभासद आहेत. सर्व क्षेत्रात बाजी मारणाऱ्या जर्मनीसारख्या देशांचं निसर्गसौंदर्य काय वर्णाव ! ड्यॅन्यूब न्हाइन, एल्ब या युरोपातील प्रमुख नद्यांची देणगी जर्मनीला लाभली आहे. आल्प्स पर्वतराजी, ब्लॅक फॉरेस्टचे नयनरम्य दृश्याने पर्यटक मंत्रमुग्ध होतात. मे ते सप्टेंबर महिन्यात जर्मनी सूर्यप्रकाशात न्हाऊन निघत असल्याने अनेक पर्यटक येतात. एप्रिल-मे मध्ये फळाफुलांचा बहर पहायला मिळतो. हिवाळ्यात पारा बराच घसरतो आणि नोव्हेंबर ते मार्च या दिवसात उजेड फक्त सहा ते आठ तासच असतो.

आपल्या मध्यवर्ती स्थानामुळे जर्मनीला युरोपखंडाच्या इतिहासात विशेष स्थान प्राप्त झालं आहे. पराकोटीच्या चांगल्या-वाईट गोष्टींचा प्रभाव जर्मनीने आजवर अनुभवला. ज्या महायुद्धामुळे युरोपचा नकाशा अनेक अर्थानी बदलला. त्या दोन्ही महायुद्धांमध्ये जर्मनीची महत्त्वाची भूमिका होती.

चित्रातली वाटावी अशी छोटी टुमदार शहरं, कला आणि संस्कृतीचा खजिना असणारी जर्मनी हिटलर सारखे वादळी व्यक्तिमत्व आणि महायुद्धाचा इतिहास घेवून आधुनिक काळात सर्वक्षेत्रात अग्रेसर आहे.

अशा या जर्मनीची ओळख सर्वांगाने मुलांना कशी करून देता येईल हा विचार मनात होता. इतरवेळी जेव्हा पर्यटक एखाद्या देशास भेट देतात तेव्हा दूर कंपनीने ठरवलेल्या ठिकाणांना भेट देत हॉटेलमध्ये राहायचे अशी पद्धत असते. पण विद्यार्थी आदान-प्रदानमधून जर्मनीस जाणाऱ्या विद्यार्थ्यांना जर्मन कुटुंबामध्ये राहून, स्थानिक लोकांचं जगणं, आचार-विचार, समजून घेण्याची संधी मिळते. हे सगळं होत असताना या मुलांना त्या देशाची, त्यातल्या शहरांची ओळख फक्त प्रसिद्ध पर्यटनस्थळ न दाखवता अधिक जवळून कशी करून देता येईल असा दृष्टीकोन मनात ठेवला. तेव्हा स्वतःला त्यांच्या वयात आपल्याला कोणकोणत्या गोष्टीचं कुतूहल वाटे हे आठवलं. एखाद्या गावाचं राहणीमान, चलनवलन समजून घेण्यासाठी पोस्ट ऑफिस, पोलीस ऑफिस, जेल, वृद्धाश्रम, अग्निशामक केंद्र अशा ठिकाणांना भेट देणं खूप अनुभवसंपन्न बनवतं असं लक्षात आलं. त्यामुळे अशा ठिकाणी या तरुण मनांना घेवून जायचं ठरवलं. मग दर विद्यार्थी आदान-प्रदानच्या वेळी दुरचं नियोजन स्थानिक जर्मन लोकांचं जीवन जवळून पाहता येईल अशा ठिकाणांचा विचार करून केले. विद्यार्थी आदान-प्रदान कार्यक्रमात आम्ही मुलांना कलोन, ड्युसेलडोर्फ, कार्स्ट, काइजर्सवर्ट, वुपरताल, नॉईस बर्लिन इत्यादी अनेक ठिकाणी आलतून पालतून नेतो. विद्यार्थी आदान-प्रदान कार्यक्रमांमुळे विद्यार्थ्यांची ट्रिप मजेची, आनंदाची तर होतेच, पण नव्या प्रदेशातल्या लोकांचं जगणं तरुण मनांना प्रगल्भ करत जाते.

Berlin

१९८१ सालापासून बर्लिन ही जर्मनीची राजधानी आहे. युरोपियन युनियनमधले लोकसंख्येनुसार दुसऱ्या क्रमांकाचं हे जर्मनीतील सर्वात

मोठं शहर आहे. या शहरातून फिरताना इथल्या इतिहासाच्या खुणा जपलेल्या जाणवतात. जगप्रसिद्ध बर्लिनची भिंत आता अस्तित्वात नाही. पण पूर्व-पश्चिम जर्मनीतला फरक आजही ओळखू येतो. अनेक जुन्या स्मारकांपासून, वास्तूंपासून ते न्यू नॅशनल गॅलरी, ज्युईश म्युझियम, पेंटिंग गॅलरी, जर्मनी म्युझियम ऑफ टेक्नॉलॉजी इ. दिडशे म्युझियम्स इथे आहेत. पन्नासहून अधिक थिएटर्स असून बर्लिन सांस्कृतिक परंपरा जपण्यात अग्रेसर असल्याचं लक्षात येतं. १९३६ साली इथे ऑलिम्पिक स्पर्धा भरविण्यात आली. तर २००६ सालचं FIFA World Cup च्या अंतिम स्पर्धेचं ठिकाण बर्लिन होतं.

बर्लिन कॅथेड्रल, राइश स्टॅंग, बर्लिन झू इ. आकर्षक ठिकाणं असून 'ब्रँडेनबर्ग गेट' ही जर्मनीचे मानचिन्ह ठरलेली वास्तू जर्मन युरो नाण्यांवर मुद्रित करण्यात आली आहे. असं म्हणतात की बर्लिन म्हणजे न्यूयॉर्कची संस्कृती, टोकियोची वाहतूक व्यवस्था, सिएटलचं निसर्ग सौंदर्य याने परिपूर्ण असून बर्लिनने जपलेल्या ऐतिहासिक ठेव्याचा सुंदर संगम आहे.

City of Berlin

Date: 20.May.2003 Day: Tuesday

Today, we started from Berlin railway station, with a guided tour. We were near the Zoological

Garden which is a part of 'Tiergarten'. It extends as long as 200 hectares from the 'Brandenburger

Tor', till the Zoo. Then we visited 'Riehmers Hofgarten'. It is the residential area, which was built in the 19th century. This area was built by the rich people for the working class. Now, the people from middle class live there. From there, we went to 'Gedaechtniskirche', i.e. Church, which was built in memory of Kaiser Wilhelm. At present, only the ruins of the church are left, after it was destroyed during the Second World War. We then passed through the local areas, where we saw

the typical Berliner structure of 45 buildings with shops at the ground floor and residential flats above.

During the trip, we passed through the River Spree, one of the most important rivers in Germany.

Berlin is like an island on the banks of the River Spree. It is divided into three parts, such as

'Schlossinsel', 'Museuminsel' and 'Fuscheinsel'. Total area of Berlin is 889 sq. km. The population is 3.4 million. While passing the bridge on River Spree, we saw the gallery of paintings on the wall which was 1.3 km. long. Then we entered East Berlin and saw the TV tower called Alexanderplatz which has a height of 369 m, which is the tallest structure in Berlin. Then we went to the Brandenburger tor, which is the symbol of reunification of East and West Germany, on 9th November, 1989. There we saw the British and the French Embassy. The German Parliament is diagonally opposite the Brandenburger Tor.

The most exciting part to visit was Potsdamerplatz. On the way, we saw world-famous European

art, State library, German Technical Museum. The hanging aeroplane is the symbol of German

Technique. Overall, there are about 2 lacks trees on the streets of Berlin.

- Girija Natu & Prajakta Pradhan.

दीक्षी भोंडे हिच्या लग्नात तिची जर्मन पार्टनर आणि तिचा भाऊ हजर राहिले होते. स्टडी टुरमधून झालेली मैत्री तेवढ्यापुरती न राहता ती इतकी फुलून आली की मैत्रिणीच्या लग्नासाठी भारतात हे परदेशी मित्र आवर्जून उपस्थित राहिले. हे आठवून मला खूप आनंद होतो. मी त्यांना आग्रहाने माझ्याचकडे राहायला ठेवून घेतले कारण लग्नघरी खूप धावपळ असते ना !

Checkpoint Charlie

Checkpoint Charlie is a museum in Berlin, which takes us back to World War II. The first exhibition opened on the 19th October, 1962 in an apartment with only two and a half rooms, in the famous Bernauer Strasse. On June 14th, 1963, the 'Haus am Checkpoint Charlie' was opened and became an island of freedom, right next to the border, the Berlin Wall between East and West Berlin. On August 13th, 1961, the Berlin Wall was built. The museum reflects the miserable life of people right from the IInd World War to the fall of The Berlin Wall. The wall was brought down on 9th November, 1989. The history of this period is presented by means of photographs, video films, texts and numerous original objects from successful escapes and the creativity of the escapees. The people tried to escape or cross the border in every possible way- by all modes- air, water, road, etc. Some even tried to hide in cars and boxes and escape. But not all were successful in their attempt.

Checkpoint Charlie was the most well-known border crossing between East and West. It was a scene of demonstrations. Also, a car, reconstructed for escape purposes is displayed in the museum.

There are also films' shows, videos and feature and documentary films in the museum.

The museum makes us feel very sad and depressed and makes us realise what the people had to go through and under what conditions they had to live, during the times of Hitler. The presentations are so life-like that we feel we are living the lives of people under Hitler's brutal reign. I strongly feel, that Checkpoint Charlie is not a place to be missed!

- Deepti Bhonde

स्टुडंट एक्सचेंचा जवळजवळ सर्व काळ व स्टडी टूरचा बराचसा काळ आम्ही जर्मनीत असतो. यामुळे हा देश अधिक जाणून घेण्यासाठी इथली राजधानी, बर्लिन मुलांनी पहावी यासाठी आम्ही मुद्दाम भेट देतो. राजधानीच्या शहरात केवळ पर्यटन स्थळे पाहिली नाही तर कार्ट शहराचे एम. पी. आणि संसदेचे सदस्य मा. श्री. विली विमर यांच्या सहकार्यामुळे आम्ही संसदेचे सेशन पाहू शकलो. 'संसद भवन' म्हणजे त्या देशाचा आरसा असं म्हणतात' विद्यार्थ्यांना नागरिकत्वाची जाणीव म्हणजे काय, एखादा देश कसा चालतो, वेगवेगळे राजकीय पक्ष कोणते? ते कसे काम करतात, देशातील समस्यांवर तोडगा काढण्यासाठी कशी चर्चा करून निर्णय घेतले जातात ही सगळी प्रक्रिया विद्यार्थ्यांनी जवळून पाहिली. यासाठी श्री. विमर यांचे आभार मानावे तेवढे थोडे आहे. जर्मनीतल्या संसदेत चाललेले शिस्तबद्ध काम पाहून आपल्या विद्यार्थ्यांना आश्चर्य वाटलं. इथली भेट संस्मरणीय आणि खूप शिकण्याचा अनुभव देणारी होते.

Visit To Highly Exquisite Grips Theatre (Berlin)

On the 22nd of May in Berlin we visited the gateway of the most popular, esteemed and wonderful theater - GRIPS!

The word "Grips" in the northern German dialect means 'ability to understand quickly'. It tries to recognise and grasp the needs, problems and desires of its audience and create sensitive lively plays where audiences see mirrored themselves.

Now talking on personal terms, our visit to Grips theatre was so warm, that it was indeed an incredible experience to explain. Despite Grips being a highly esteemed and busy theater, it has a very modest atmosphere. That was really appealing. We had really great time. Mr. Volker Ludwig, the director of Grips theater, was personally there with all of us

and we had a long interactive session with him. We were shown the entire theater and it was totally awesome. As a theater person, I think it was a great pleasure , especially for me to have had the benefit of having a special personal talk with Mr. Volker Ludwig. It was very interesting to know him and interact with such a great celebrity! He was very friendly and resourceful in regards to have highly added to my knowledge about theater and to have significantly broadened by vision.

- **Ketaki Latkar**

पुण्यात ग्रिप्स सुरू होऊन नुकतीच २५ वर्षे झाली. त्यासाठी आलेले फोल्कर लुडविश मला पुण्यात परत भेटले व मी त्यांना २००३ सालचे फोटो दाखवून जुन्या आठवणींना उजाळा दिला.

VISIT TO REICHSTAG ROOF TERRACE WITH GLAS CUPOLA (glass dome)

Reichstag is 75 meters high. All the meetings of the parliament members are held here. It is one of the most important places to be visited in Germany. In the times of Hitler this Reichstag was hated by him and he never wanted to hold conference in this big hall. The reason behind his hate was the thought it was too democratic to hold conferences inside the hall 15000 people visit the hall.

We met the Member of Parliament from Kaarst. His name was Willi Wimmer. He was a lawyer. He was 60 years old. Reichstag is the only parliament, which can be visited by common man from inside one can even visit the top floor of it.

He was a kind and brilliant personality. He cancelled his meeting for us because he was really interested in our cultural

programme. He showed us every section of Reichstag eg. basement , the conference hall , the top floor and the glass tower. This experience was amazing; it was our luck to meet such a great personality, who spared his valuable time for us. The discussion on various political issues was very interesting and informative. When he took all of us on the top floor terrace with glass cupola, we got the birds eye view of whole Berlin. It was a great experience and just cannot be expressed in words. At last he gave us his autograph and invited us again. At last I would like to say “ MY DREAM CAME TRUE”

- Lalita Joshi (Mrs Arya Chiplunkar)

भारतात राजकीय नेते, पुढारी, सरकारी अधिकारी यांची वेगळी प्रतिमा आपल्या मनात असते. पण जर्मनीत आम्हाला भेटलेले संसदेचे सदस्य व एम.पी. श्री. विली विमर यांना पाहून विद्यार्थ्यांना खूप आनंद झाला. कसल्याही प्रकारचा बडेजाव त्यांच्या वागणुकीत नव्हता. उलट एखाद्या साध्या माणसाप्रमाणे ते किती चांगले आहेत, अशी विद्यार्थ्यांची प्रतिक्रिया मला आजही आठवते. मोठे पद सांभाळणारी लोकं आणि त्यांची इतरांशी असणारी वागणूक याबद्दलच निरीक्षण मुलं बारकाईने करत होती हे पाहून मला चांगलं वाटलं. या गोष्टी त्यांच्या व्यक्तिमत्व विकासासाठी प्रेरणादायी ठरतील अशी खात्री वाटली.

The Study Tour

The study tour of Europe was in a true sense a study tour of many different aspects.

- 1) The places to visit
- 2) The lifestyle of the people living there
- 3) The history of the places visited & their importance as of today.
- 4) Study of a group mentality C

5) Study of the adaptation of Indian people to European lifestyle

Before we started, I was a bit anxious about the group of people I was travelling with. Although there were two teachers with the students, they knew them very well and even the students were knowing each other well.

I was the only male accompanying person with the two teachers. Fergusson College to Mumbai, my anxiety started to convert into happiness of travelling with students as it was after many years that I started relating my college days with theirs. By the time we actually started our journey in Germany, I found the students and myself adjusting very well with each other. In Berlin itself, I saw students were much interested in the history of the happenings in Germany & it was really very fascinating to see the actual sites of the historical happenings which I had only read before.

- Dr. Omkar Tilak

कलोन

बर्लिन, हाम्बुर्ग, म्युनिक या शहरानंतरच लोकसंख्येच्या दृष्टीने सगळ्यात मोठं शहर म्हणजे कलोन. व्हाईन नदीच्या काठावर हे शहर वसलं असून जर्मनीतील सर्वात प्राचीन शहर म्हणून मानलं जातं. युरोपमधली सगळ्यात जुनी युनिव्हर्सिटी म्हणजे 'युनिव्हर्सिटी ऑफ कलोन' प्रसिद्ध आहे. कलोन ही व्हाईनलँडची आर्थिक आणि सांस्कृतिक राजधानी मानली जाते. या शहरात तीस म्युझियम्स असून शंभरहून अधिक कलादालने आहेत.

दुसऱ्या महायुद्धाच्या काळात या शहराला दोस्त राष्ट्रांच्या हवाई हल्ल्याला २६२ वेळा तोंड द्यावे लागले. यामुळे इथे फार मोठ्या

प्रमाणावर मनुष्यहानी आणि वित्तहानी झाली. अनेक कुटुंबं उद्ध्वस्त झाली. संपूर्ण शहर बेचिराख झालं. या हल्ल्यांमध्ये शहरातील मध्यवर्ती भाग साफ जमीनदोस्त झाला. राखेतून फिनिक्स पक्षी आकाशी झेप घ्यावा त्याप्रमाणे कालांतराने कलोन शहर आपल्या दुःखातून सावरलं.

आज कलोन अनेक कारणांसाठी प्रसिद्ध आहे. कलोन कथीड्रल, क्योलश नावाची प्रसिद्ध बीयर, संगीत, कलोन कर्निव्हल, लुफ्तांझा एअर लाईनचं प्रमुख कार्यालय 'ओ द कलोन' या सुगंधी द्रव्याची जन्मभूमी इत्यादी अनेक गोष्टी जगप्रसिद्ध आहेत. सिटी ऑफ चर्चेस म्हणून मानले गेलेले कलोन २००६ साली सायकल स्पर्धांचे ठिकाण म्हणून नियोजित केले होते. सायकलप्रेमींना हे शहर विशेष आवडेल. कारण येथील सर्व रस्त्यालगत सायकल मार्गाची आखणी केली आहे.

Cologne (Köln)

Cologne....“The city of churches“. It was said, that in the olden days, they had a new church for every day! Even though it is an exaggeration, the city is really full of old, medieval and new churches, which sum up to around 300! The most important and famous “Cologne Cathedral”(or the Kölner Dom) is....HUGE! Unfortunately, during the 2nd world war, this cathedral was partially destroyed. The stain glass paintings , though restored are extremely intricate and wonderfully colourful. The graves of the “three holy kings” are said to lie under this cathedral along with the graves of other important Arch Bishops.

Then we visited a roman basilica”Great St. Martin“. It looked very simple with its Gothic style of architecture , but its uniqueness lies underground.... it is a site of archeological excavations. These excavations display the old walls built during the Roman times.

Then came the “Mmmuseum”...the chocolate factory or

museum called "IMHOFF STOLLWERCK MUSEUM". And the best part here was... that we could taste a whole lot of chocolates ! We saw the entire process of the chocolate was made, moulded and packed. The displays in the museum were creative. For the last two days, Mr.Meurer, accompanied us on our day trips. Three years ago, his son had participated in the Fergusson College-Albert Einstein Gymnasium exchange programme. Mrs.Meurer has been a great help in organising the visits to Rheinbraun. Their son volunteered to organise our trip to the "skiing hall", which would otherwise would have been expensive.

Mr. Meurer himself was extremely enthusiastic among our entire exchange group. Today at the

chocolate museum shop, he went as far as to buy every different type of chocolate so that we could taste 26 them! He was a very big help and support. We would like to thank him for his time on behalf of the entire F.C. and A.E.G. family. Even after such a

tiresome day, on the train journey back to Kaarst, everyone was once again fresh and full of life.

- Janhavi Dhamankar, Tanaya Gupte

स्टडी टुरमध्ये जर्मनीच्या इतिहासाची आठवण विद्यार्थ्यांना व्हावी म्हणून आम्ही एल डे हाऊसला नेहमी भेट देतो. इथे आल्यावर हिटलरच्या दृष्टकर्माची, क्रूरपणाची कल्पना येते. हा इतिहास प्रत्यक्षपणे डोळ्यापुढे उभा राहिल्यावर आजचा जर्मनी कसा फिनिक्स पक्षाप्रमाणे शून्यातून भरारी घेऊन प्रगतीपथावर आहे हे कळतं. विद्यार्थ्यांना हे संस्कारक्षम वयात बघायला मिळत असल्याने एल डे हाऊसची भेट संपल्यावर ते उत्स्फूर्त प्रतिक्रिया व्यक्त करत. ऐतिहासिक, सामाजिक, राजकीय चर्चा करतात हे पाहून मला नेहमी बरं वाटतं.

El De Haus

One of the best advantages we had was visiting Germany in the month of May was the length of the days. There used to be light from 6 a.m till almost 10 p.m, thus we could pack a lot into one day. Our visit to Cologne on 19th May was one such example of a fully-packed day.

We went to El De Haus i.e a building which was used as a prison by the Gestapo during Hitler's reign. Now it has been "Turned into a museum that includes paper clippings from that time, id cards of people kept in this prison etc. There is an entire section devoted to photographs of Nazis enjoying their daily life taken by a daring journalist of that time. The Nazis were always portrayed as soldiers whose only aim in life was working for the country. Hence photos of soldiers at dances or in pubs were banned from being published. We also saw how the Germans were brain-washed under the name of patriotism, there were paintings on many windows facing the street which looked like the shadow of a man spying. This was to remind the people that whatever they did, they were being observed by the Gestapo. Also, there were loudspeakers around every corner of the city, so that people had no choice but to listen to Hitler's speeches. We also went down to the prison cells and were horrified to see that 3 people were put in a room the size of a normal bathroom. And there were many inscriptions on the walls made by prisoners there which really gave us the Goose bumps, eg. a pregnant woman's note to her mom, expressing the fear of dying before giving birth to her child we were being totally shocked at the 'El De'.

- Manjiri Limaye

Nanderatal Museum

Everybody was tired last evening, due to the Indischer Abend. So luckily, we did not have to wake up too early today! The train to Neanderthal was at 8:58am and we all had enough time to sleep! Yup, that's where we went today, to The Neanderthal Museum. Tal is "valley" in German hence this place is situated in a valley. It is a Museum of the "Old Age Man". The bones of the early man were found here for the first time about a hundred and fifty years back. The bones were found in the valley made of limestone. People living near by dug this place to use the limestone and while doing so found the bones of the 'Neander man' which they had never seen before.

At the Neandetal Museum, we saw the bones that were found a hundred and fifty years back. We also got to compare the skull of the early man to the skull of the Man now. The tour inside the Museum was very informative. We saw all that we had earlier seen only in the textbooks of history. To feel the tools used by such men in the early ages gave a different experience. Later we walked to the exact place where this first skeleton was found which is called the Fundort.

After seeing the Museum we walked through a small forest. The scenery was breathtaking. We saw many animals like the bison and some horses. The lush green fields with tiny yellow and white flowers reminded us of the movie Sound of music. Though we walked for a long time in the forest it didn't seem to be very tiring. So the whole day was splendid and we enjoyed a lot.

-Tanaya Gupte

Fantasia Land

On the 4th of June we went to Fantasia land. It was a great opportunity to go there. First we went inside and it was like a dream come true. First we could see roller coasters and water rides and much more. Then we sat in a train and we went in and felt like we had gone to the ancient world. Then we went to the horror house and it was also good. Then we went in search of a roller coaster and we found to be scary. All of us sat in it. It was a thrilling experience. I liked it very much. It was a train and it went with a top speed. We had only 6 hours with us in fantasia land.

Then we went to another roller coaster which was it was called **Black Mamba**. Its music was very scary and the coaster was hooked up and it went anyhow we were upside down at that time. We came back down. This roller coaster was much more thrilling than the first one. This was the best roller coaster I had ever seen and experienced. Then we went to the boats and the whole boat was ours. Then the boat went up by the lift and came down by a great speed. We had great fun here also.

Then we went to eat lunch and we ate noodles at a Chinese shop and they were yummy. While eating we also saw a few Chinese girls dancing. After that the boys came and jumped through the ring lighted with fire.

They performed many other things. Then we were roaming around and we saw a candy shop and ate candy. After that we went and played many small games like the one to pick up the soft toy and many others. Then we ate a softy again. We wanted to go to the main roller coaster but we had just eaten food. The one who sat on it told us that it was the thrilliest one. But it was very far away so we didn't see it when we sat on Black Mamba. There were many Japanese and Chinese

restaurants and there we ate Chinese food. Then it was time for us to leave and we left at right time. I would like to go there again.

- Aneesh Kelkar

भारतात जशी मंदिरे महत्त्वाची तशी परदेशात चर्चेंस, ख्रिश्चन धर्म, त्याचा इतिहास, देवता, प्रकार, मानाची स्थळे याबद्दल मुलांना व्याख्यानातून माहिती दूर सुरू होण्याआधी झालेली असतेच. त्यामुळे चर्च म्हणजे केवळ फोटो काढण्याचं ठिकाण आहे असं त्यांच्या बाबतीत होत नाही. वेगवेगळ्या काळात, बांधलेली विविध स्थापत्य रचनेची चर्चेंस ट्रूमध्ये पाहिली जातात. त्यात आम्ही आवर्जून पाहतो ते Cologne Cathedral. हे कॅथलिक चर्च म्हणून सर्वाधिक मानाचं चर्च आहे. इथली भव्यता पाहून मुलांप्रमाणे मी देखील नेहमी थक्क होते.

The Cologne Cathedral

The Cologne Cathedral (German: Kolner Dom, officially Hohe Domkirche St. Peter und Maria) is the seat of the Archbishop of Cologne, under the administration of the Roman Catholic Church and is renowned as a monument of Christianity, of Gothic architecture and of the faith and perseverance of the people of the city in which it stands. It is dedicated to Saint Peter and the Blessed Virgin Mary.

The cathedral was heavily damaged, along with most of the city in heavy allied bombings, during the Second World War. The repairs of the cathedral are still in progress. In addition, the cathedral itself needs a constant renewal. In a workshop next to the cathedral, 70 craftsmen are employed to maintain it.

The most celebrated work of art in the cathedral is the Shrine of the Three Kings, a large gilded sarcophagus dating from

the 13th century, and the largest reliquary in the Western world. It is traditionally believed to hold the remains of the Three Wise Men, whose bones and 2000-year old clothes were discovered at the opening of the shrine in 1864.

The cathedral has twelve church bells, of which four are Medieval.

They say that the biggest bell of them all (“Bell of St. Peter”), also known as the fat peter is only rung once in a year on the Christmas Eve because it can make a sound which can travel the distance of about 3-4 miles and can make the building collapse if rung frequently.....

On entering, the stained glass windows on either side are striking and artistic. The vivid colours add to its beauty and grandeur. The cathedral has an overwhelming majestic ambience. The unusual calm that surrounds it, in spite of the vast commercialization and the constant crowd visiting it, is peaceful and serene.

Unfortunately, we did not get a chance to see the cathedral that well, due to an ongoing service. But can surely say what we all saw was really amazing and enjoyed it a lot.

Charu Bahirat

ड्युसेल डोर्फ

व्हाईन नदीच्या तीरावर वसलेलं जर्मनीतील प्रमुख शहर. जर्मनीतील लोकप्रिय म्हणून गणल्या गेलेल्या दहा शहरांमध्ये याचा समावेश होतो. जाहिरात क्षेत्र, फॅशन क्षेत्र याचबरोबर तंत्रज्ञानात हे शहर अग्रणी आहे. जर्मनीतील मोबाईल फोनचे माहेरघर आहे. अनेक राष्ट्रीय, आंतरराष्ट्रीय कंपन्या, संस्था, उद्योगधंदे आहेत. जर्मनीतील स्टॉक एक्सचेंजचे प्रमुख कार्यालय इथे आहे. लोरिअल, हेन्केलचे प्रमुख कार्यालय येथे आहे.

मर्सिडिज बेन्ज, फोक्सवॅगन या गाड्यांचे कारखाने येथे आहेत. लंडन आणि पॅरिस खालोखाली युरोपात जॅपनीज लोकसमुदाय सगळ्यात जास्त ड्युसेल डोर्फमध्ये आहे.

गोथे म्युझियम, हेन्रिक हाइन इन्स्टिट्यूट ही ठिकाणे प्रसिद्ध आहेत. व्हाईन टॉवर देखील पाहण्यासारखा आहे. बीअरचे 'अलट्बीअर' आणि इतर अनेक प्रसिद्ध प्रकार जाणकारांना आस्वाद घेण्यासाठी खुणावतात.

WDR And Traffic-management In Dusseldorf

Monday, 12th May, 2003 was our official programme. We all met at the 'Rathaus' (i.e. a government building only for Kaarst) bus stop. Mr. Meurer, one of the active host parents whose son took part in the last exchange programme, accompanied us. With the bus we went to the WDR (West German Broadcast) in Dusseldorf. Their main building is in Cologne. Dusseldorf is one of the important cities in Nordrhein Westphalia. After reaching WDR we took a guided tour. One lady gave us this tour. WDR is a radio and TV station. Then we went to the radio room where all the programmes are aired. The room is a sound proof room as the microphones are so sensitive that they can catch any voice whatsoever. Then she showed us the room where all the editing of the radio programmes is done. Editing has become easier as it is done digitally with the computer. After that, we went to the TV room which had lots of lights. I personally didn't find the TV room exciting, as it was a normal TV room as we have in India.

WDR is actually located on the bank of Rhine River. In front of WDR building, there is a big TV tower. Mr. Meurer gave me the printout of this TV tower, which is actually a clock. Then we had our lunch there, near the TV tower and then we went to see few government buildings. We also saw

the Chief Minister's (Dusseldorf) office. From there we took the bus and went to the traffic-management office, Dusseldorf. The person gave us the information, for eg. how many people work in the office?, how is the work divided? It was very interesting to know how they manage and control traffic in whole Dusseldorf. Here in Germany there are signals not only for the cars, but also for the pedestrians and cyclists as well. So, it was really interesting to know a bit about it. But, after an hour it became a bit boring for us as it was a bit heavy for us to understand. From there we came back to Kaarst. For me, personally it was a great day. I got to know so much in one day. It was simply great!!

-Aditi Patankar

राजकीय, सामाजिक, धार्मिक, ऐतिहासिक अंगांनी युरोपातील प्रत्येक देश प्रसिद्ध आहे. याचप्रमाणे युरोप म्हणजे चौसष्ट कलांचे माहेरघर. गायन, वादन, नृत्य, अभिनय अशा नाना कलांमध्ये निपुण असलेले हजारो कलाकार इथे आहेत. म्हणूनच आम्ही त्यापैकी अभिनयाचा आस्वाद घेण्यासाठी टूरमध्ये (कधीकधी) नाटकाच्या प्रयोगाला जातो. एकदा आम्ही 'रोमिओ ज्युलिएट' या शेक्सपीअरच्या नाटकाला गेलो. मुलांसाठी हा नक्कीच संस्मरणीय अनुभव ठरला.

Romeo and Juliet

“O Romeo, Romeo! Wherefore art thou?”

On the Thursday evening of 15th May 2003, the Indian students accompanied by some Germans were taken to the city of Verona to meet the Capulets and the Montagues!

Surprised? Well..... actually we had attended the play “Romeo and Juliet” in the Dusseldorf Schauspielhaus (theatre). The entire performance was in German and was very well communicated to the audience, comprising of the young and old alike.

Excluding a few nominal requisites for the stage, the whole stage show was presented without any fancy sets and property. Well-coordinated lights and music with short film projections at the backdrop and a few silhouettes enhanced the effect of the drama. Symbolic presentation of certain events impressed the spectators. Individual acting skills of all the actors were worth praising. All the actors gave a brilliant performance making the audience laugh and cry. The entire play created a deep impact in the minds of the viewers. The perfect direction complemented the immortal story of Shakespeare.

According to me, the whole production was superb. Not only the technical, but also the acting aspect was really great. The death of the lovers moved us deeply! A loud applause by the spectators at the end smirked smiles in on the cheerful countenances of the production team.

The whole show was really an unforgettable one for most of us.

- Maitreyee Shirolkar

आदान-प्रदान कार्यक्रमाच्या धमाल आठवणी आणि मजेदार भेटीमधील एक भेट म्हणजे Trip To Teekanne म्हणजेच तिथल्या एका सुप्रसिद्ध चहा बनवणाऱ्या कंपनीला भेट देणे. विविध निसर्गरम्य ठिकाणं, धार्मिक स्थळ हे सगळं करता करता आम्ही Teekanne या जर्मनीतली सुप्रसिद्ध चहा कंपनी पाहिली. अशा ठिकाणी भेट दिल्यावर ती लोकं आपल्याला कसं सगळं दाखवतात, किती व्यवस्थितपणे माहिती सांगतात हे शिकण्यासारखं असतं. सगळं पाहून झाल्यावर आम्ही वेगवेगळ्या ठिकाणच्या चहाची चव चाखली. त्यात दार्जिलिंग, आसामच्या चहाची चव घेतल्यावर खरच 'अपनी मिट्टी की खुशबू आयी' म्हणतो तसं झालं आणि भारताची आठवण आली. एकंदर चहाचा इतिहास ऐकून आणि सगळी कंपनी पाहून विद्यार्थी जाम खूष झाले.

Tripp To Teekanne

All of us were unusually bright and cheerful for a Monday morning. We chatted excitedly about

our long weekends. Some of us were tanned, as they had visited the North sea and some of us had been to the Netherlands. We visited a tea factory in the suburbs of Dusseldorf and later spent half day in Neuss, a small town near Kaarst.

‘Teekanne’ is one of the most popular brands of tea in Germany and also one of the oldest tea

houses in Europe. The tea house opened in 1882 and it was in 1892 that packaged tea was produced by ‘Teekanne’. We watched an excellent presentation , which provided us information about the origin of the tea and its link with history. We also got to know how Teekanne has developed through the years.

It was amazing how this unique presentation took us on a wonderful journey through the decades. I had never thought that tea had such an interesting history. Tea was discovered by the Kaiser in China. As he sipped hot water, a few tea-leaves fell into his cup. When he tasted this aromatic water, he liked its refreshing taste and tea was found. Earlier tea was a drink for the privileged. Today, we know it as a universal drink, popular among all the members of society. It is interesting that almost every country grows a unique type of tea.

Today, there are several types of teas available in every form and flavour imaginable. Tea has the ability to refresh one after a tired day and help one unwind. It plays an important role in our lives. The highlight of the day was that we were served Darjeeling tea with delicious cakes. What could a starving lot like us ask for!

After the presentation we were given a tour in the factory. First we were shown the packing department. The machines

used were swift. It makes one feel obsolete. The machines make 1000 tea bags per minute. An interesting feature was, only eco-friendly paper is used for packing the tea. Next, we were taken to the tasting room. We had been looking forward to this part of the tour. The room was stuffed with all kinds of teas and there was a table with different teas, which looked the same to me.

Although the tea taster is paid well, one requires skill and 3-5 years of training to qualify for the job. Experience is necessary to enable the taster to differentiate between the teas and quality of the tea.

We were then told that one could differentiate between the teas not only by tasting them, but also by observing the colour and texture of the tea leaves. Varun, the only boy among us, dared to do some tea tasting and he succeeded in naming the teas he had tasted.

After that we went to a laboratory where tea was tested for quality. Through various complex machines the tea is tested for the presence of pesticides.

Our tour ended there and we were free to spend the rest of the day in Neuss. It was a very interesting day and now I wish to visit the tea gardens of Assam and spend some time in our own tea factories, which export some of the finest teas in the world today!

- Natasha Ginwala

स्टुडंट एक्सचेंज व स्टडी टूरमध्ये आम्ही अनेक ठिकाणांना भेट देतो. त्याबद्दल विद्यार्थी उत्साहाने लिहितात. पण मुलं जेव्हा माणसं टिपू लागतात आणि त्याबद्दल एकमेकांशी बोलतात, लिहितात तेव्हा माझं मन भरून येतं. आयुष्य हे माणसांनी समृद्ध होत असतं. आपण जितकी माणसं जोडतो, त्यांची मन सांभाळतो, चांगले गुण घेवून आत्मसात करण्याचा प्रयत्न करतो तितकं आपण श्रीमंत होतो असं नेहमीच मला वाटतं. टूरला जाण्याआधीच्या तयारीत आम्ही खूप माहिती

देत असतो. कुणीही न सांगता प्रवासात भेटलेल्या आणि आवडलेल्या एखाद्या व्यक्तीबद्दल मुलं लिहितात तेव्हा त्यांच्या संवेदनशील मनाला शाब्बासकी द्यावीशी वाटते.

Herr Waldmann

Do you like forests? then you will like the voster wald. and do you like persons who are very lively, humourous and who have an extensive knowledge on forests and trees? then you are bound to like Dr Waldmann. he is what his name is. he is crazy about trees. he is also very funny. so there could not be a more suitable person like him to take us through one of the greenest part of kaarst. now you may wonderwhy we have to see a forest for 2 hours. why do we have to walk through dead leaves and damp logs till we drop dead? think again. you go there to see herr waldmann in his homground. this man has got an amazing knowledge about plants, trees and shrubs. you place a finger on any leaf and it will be impossible not to get information on it from Herr Waldmann.(just leave out the riesenbaerenklau. this plant is very poisonous and if touched will cause your hands to burn. and as yet no medicine has been found out to fight it. Herr

Waldmann took us into his green world and gave us information about many different trees. he also showed us a tree which was freshly cut and told us how to determine ages of trees. it was for the first time i came to know that we can eat leaves of so many plants. according to Herr Waldmann most of the plants are (edible). but all in all it was a very nice and wonderful walk. some of the girls were tired but by the double effect of the fresh air and photos they seemed to be enjoying a lot. no complaints there!

Aditi Desai

Visit to Polizei

Today we visited Kaarst Police station. We met an assistant of the police chief, who gave us information about different departments. He was working in the crime branch. He gave us very interesting information about “how they arrest thief, test fingerprints and how they make photos etc.

We also saw the jail. I found this visit very interesting and informative.

- Prachee Kulkarni

वूपरताल

वूपर नदीच्या किनाऱ्यावर हे शहर वसलं आहे. शहराभोवती घनदाट जंगल, हिरवळ, बागा, शेत असा विविध स्वरूपात असणारा हिरवा गालिचा जणू निसर्गाने पसरला आहे. निसर्गसौंदर्य अबाधित ठेवून वूपरताल महत्त्वाचं औद्योगिक केंद्र झाले आहे. टेक्सटाईल, मेटलर्जी, रसायने, औषधनिर्मिती, इलेक्ट्रॉनिक्स, रबर इत्यादी क्षेत्रात हे शहर प्रसिद्ध आहे. बायर नावाच्या औषध कंपनीने इथेच जगप्रसिद्ध झालेल्या ‘अॅस्पिरिन’ या पेन किलरचा शोध लावला. औद्योगिक क्षेत्राव्यतिरिक्त सांस्कृतिक क्षेत्रात इथला कॉन्सर्ट हॉल वास्तुरचनेसाठी प्रसिद्ध आहे. वॉन डेर हेडत म्युझियम प्रसिद्ध आहे. १९ व्या आणि २० व्या शतकातील चित्रकलेतल्या कलावंतांची पेंटिंग्ज इथे ठेवली आहेत. पिकासो या नामवंत चित्रकाराची काही पेंटिंग्ज लोकांना दाखवण्यासाठी सर्वप्रथम या म्युझियममध्ये ठेवण्यात आली. घनदाट वनराईच्या या प्रदेशात प्राणिसंग्रहालय नसेल तर नवलच. उलटपक्षी इथले प्राणिसंग्रहालय जर्मनीतील सर्वात मोठे आणि अनेक दुर्मिळ प्राण्यांचा समावेश असलेले म्हणून नोंदले आहे. याशिवाय ‘श्वेबबान’ या १८०१ मध्ये बांधण्यात आलेली मोनोरेल पर्यटकांना आवडते. अशा या वूपरताल गावाची गणना टुमदार तसेच आधुनिक शहरात नक्कीच होते.

Wuppertal

मला Hanging Train हा काय प्रकार आहे तो बघायचा होता. केळकर मॅडमही आमच्याबरोबर होत्या. आम्ही सर्वजण प्रथम Kaarst च्या रेल्वे स्टेशनवर पोहचलो. तिथून रेल्वेने Duesseldorf ला आणि मग ट्रेन बदलून Wuppertal ला पोहचलो. इथून पुढे Hanging Train ने प्रवास होता. ट्रेन लगेचच आली. ही ट्रेन म्हणजे खरोखरच एक सुंदर प्रकार होता. दोन डब्यांची ही ट्रेन फारच छान होती. Wupper या नदीच्या वरून तिच्या प्रवाहाच्या अनुषंगे ही ट्रेन धावते. ती एकूण १३.३ किलोमीटरचा प्रवास करते. दरम्यान ती २० स्टेशन्सवर थांबते. ही खूप जुनी रेल्वे आहे. या रेल्वेचं बांधकाम १८९८ साली सुरू झालं आणि १९०१ साली क्लोज ते झू या स्टेशनादरम्यान ती प्रथम धावली.

हर्षद टोकेकर

Schlossburg

Today, on 14th of May we visited a palace 'Schlossburg'. It is located in Wuppertal, a place

near Dusseldorf. Around 10:00 we reached there. But that day it was too cold. The temperature was around 7-8 degrees Celsius and it was raining a lot. So no wonder that we Indians remembered our special 'adrak ki chai' (tea with ginger). But the way to Schlossburg was full of beautiful landscape. The green tall trees and wet narrow roads through the thick woods satisfied the eyes. Around 10:00 we reached there. But there was another journey to be done. It was neither by train nor by bus. It was by ropeway. This was an amazing experience. The whole steep way, we had to pass by a ropeway. It was a thrill. The atmosphere became colder when we reached up. Schlossburg is a castle. Engellbert II was the Archbishop of Cologne city. He was murdered by his cousin at the age of 40. There is a big painting of him in the Knight's Hall of the palace.

Thirty years after the construction, the palace was totally destroyed. But in the Middle Ages it

was reconstructed as it was earlier. In the Burgish museum we can see many things of that time. And one can also see how carefully they are maintained. At the beginning there are many statues of soldiers. Their full dressing is made of iron, which weighs around 35 kgs. We can also see the various kinds of weapons and swords. All the jewellery and the boxes used to keep the important documents and treasures give an idea of the richness of that era.

We all were totally satisfied after seeing such a great castle.

- **Shiwane Mangrulkar**

Lectures attended in the German School

On the next day I went for the school visit with Mustafa as scheduled. I had to attend his lectures I felt that I was in my school but the only thing was that I did not understand anything as they all were speaking fluent German but I could understand some of them as I am just a beginner. Afterwards I and my friend Shantanu went to roam the school campus.

Then we had our cultural programme which was the most exciting thing of our tour we all performed various dances, music, and Manache shlok.

-**Anal Jadhav**

I was very excited about this school visit but as soon as I saw the entrance of Stadtische Realschule [school] all my excitement turned into nervousness. As per schedule I had to attend 2 lectures with my German partner and then regroup with my Indian companions to present the cultural programme that we had specially prepared for them. With a mixed bag of feelings I entered the school.

To start with there was a vast difference between the German schools and those that we attend here in India. First and foremost they did not have any uniform. Secondly over

here in India the children have their respective classes and teachers come to the class during their lecture. But over there the teachers had their respective classes and the children had to move from one class to another according to their lectures. And the best part of all was that the children there did not carry large and heavy school bags like we carry here in India.

Amogh Mankikar

The family stay was really amazing and so was the school visit. I went to school with my partner- Elisa Trausch. We went walking. It was really nice walking on the streets of Germany. While walking with her, I also saw some of my friends walking with their partners. I really felt good when i saw them. When we reached the school, my partner introduced me to some of her friends. They were very nice to me. Then we went to attend the lectures. It was a Maths lecture. Her sir had a conversation with me. I told them about my school and about the discipline and uniform etc etc. Then her sir noticed the mehendi on her hand which was painted by me. She showed it to everyone. And then.... i had to paint their hands too..! It was a really amazing experience.

Shambhavi Jagtap

The day in the school was really exciting and we had a blast. Be it meeting Anka's friends who were unaware that I spoke German or the Sports class where they discussed about their one week internship or attending a German class with Anka I enjoyed every bit of it. It was amazing to know that Anka's class that is the 9th grade had one week of compulsory internship.

Vishakha Ayalur

Next morning Pavithra came and woke me up at 6 am. We were ready by 7 and reached school by 8 am. Me and Rachana went with Pavithra to attend mathematics lesson. The students

were answering very enthusiastically in the class and all of them were very friendly with us. But an announcement was made and we were called in Teachers room to get ourselves ready for the program. After all the preparations were done I still had some free time though Rachana was busy with other participants. So I decided to attend Religion lesson with my other two friends. Well, as the name suggests, we were asked many questions about our Hindu Religion. It was a great pleasure to tell the German Students about our Culture and Heritage.

Harsha Kulkarni

Next day morning we all got ready, as today I was going with Dan to his class. Wow!!! Sitting in foreign classroom, such an exciting feeling it was! I attended the first two lectures of German and English with Dan. I actually had lot of fun talking to foreign students and teachers. I clicked a lot of photos in the class with his teachers and friends.

Mayur Tibe

I attended two lectures in her class. The first was Politics, and the second, Geography. As it was all in German, obviously I didn't understand a word, but it was fun just sitting in a foreign school, looking around, seeing how everything worked out there. The Geography teacher was even good enough to take about 10 minutes off at the end of her lecture, to ask us some questions. (Rucha was in the same class too) I enjoyed telling them how we lived, where exactly did we come from, what festivals, vacations we had, how the school system was in India, etc. They even made us speak a few words in Hindi and Marathi because they wanted to hear how the language sounded like, and applauded at the end.

After that, we went to get ready for the programme.

Anuja Gadre

I attended English and Chemistry classes (in German) with her. It was a very nice experience. I got to meet Pavi's friends. Also, the teachers smiled very warmly and welcomed me with a smile everywhere. I must say that they have very good classrooms.

Anushka Sawarkar

Their school was very pretty. The classes which I was going to attend were 'Sports' & 'Physics'. They had a huge indoor stadium. They played Football which was a great fun! At the Physics lecture I could not understand much as the teacher was teaching in German language,

But that was fun too!

Shalaka chhajed

- काइझर्सवर्ट -

ड्यसेलडोर्फच्या सुमारे नऊ किलोमीटर उत्तरेला कैसरवर्ट हे छोटेसे गाव आहे. मध्ययुगीन काळात वसलेलं हे एक निसर्गरम्य गाव आहे. इथे ट्रॅम किंवा बोटीने आपण जाऊ शकतो. व्हाईन नदीच्या किनाऱ्याची सोबत या गावास प्राप्त झाल्याने व्हाईन नदीच्या किनाऱ्यालगत हिंडण्यात, भरपूर चालण्यात एक वेगळीच मजा येते. इथे सम्राट बारबरोसच्या किल्याचे भग्नावशेष पाहावयास मिळतात.

Kaiserswerth

Kaiserswerth is a small town on the outskirts of Dusseldorf. The significance of Kaiserswerth is that it is the most oldest and historic place in Nordrhein Westphalia.

Kaiserswerth actually means a 'King's island', if literally translated. 'Kaiser' means 'king' and 'werth' means 'island'. Kaiserswerth was formerly a 4 km. long island in the Rhine River, before it was attached to the mainland.

In the olden days, Kaiserswerth was highly regarded as a port town. It was of great importance to the traders who had to dock there and pay toll. Thus the oldest house here, the 'Toll House' is situated here dating back to 1635. The incoming ships were observed from here. Kaiserswerth is hence the oldest port-town in Dusseldorf.

Fishing was also a well-practiced occupation in Kaiserswerth.

Kaiserswerth has also seen many great reformers. Monuments of Herbert Eulenberg (1876-1949), Friedrich von Spec (1591-1635), Casper Ulenbers (1548-1617), Theoder Fliedner (1800-1864) and Florence Nightingale (1820-1910) have been put up in Kaiserswerth.

An integral part of the town are its many beautiful churches from the Roman times. One such church which we visited had a very bold and courageous history to tell. The sculptures of this church criticised the ruling church system at that time as the priests were against the German Emperor.

Kaiserswerth is thus a historic jewel in Dusseldorf. With its romantic corners, peaceful lanes and no traffic, it is the ideal old sleepy town.

-Awanti Sura

Heute Abend um 20.00 Uhr. This evening Indischer Abend im Albert-Einstein-Forum

Today we went to the place of "romance"-Kaiserswerth. This place has no shops ! It is extremely peaceful. You can see many examples of the beautiful Barock architecture that Germany is famous for. In the 12th century this place got famous for its impenality. Although today Kaisers werth is incorporated into Duesseldorf- when it became poor in the

18th century-it has its own identity as the place of trade, beauty & innovation. Visitors from all around the world are enchanted by the wealth of its historical treasures :-imperial palace built by the emperor Frederic Barbarossa, the Suitbertus basilica of 11th century with gothic as well as barock architechture, and the romantic corners and lanes in Kaiserswerth - all having their own beautiful stories to tell.

We were told about how the trade was carried out here in Kaiserswerth, which was once the center of trade. They used the barter system that we do know even from India. They traded mostly horses or other such animals. We were told about the kidnapping that took place in the 12th century that made the imperial **Palace even more famous.**

When we arrived outside the basilica we were in a state of wonder on what we saw outside it. We saw a hand on one of the doors of the basilica. The story behind it was so — it was said that while building the basilica a mishap occurred and the basilica crumbled! But the architect vowed that” I give an oath to rebuild this basilica so well that it can never be destroyed.” Then we saw a sculpture of Friedrich von Spie-a Jesuith- with a woman in handcuffs. We were astound to see this!!!. We were told that many innocent women were tortured and sent to death because he thought that since there was a belief that witches were all over and causing a lot of trouble. He did a lot of things against the norms of the basilica. How Cruel !

Thanks to the trainer Mr. Ereisberg in Albert Einstein Gymnasium.

Stuttgard

THE CAR HEAVEN

There is nothing more exciting for a car fanatic like me to visit the birthplace of automobiles..... THE **MERCEDES**

MUSEUM.

There ; laid before our eyes was the complete history of cars and their evolution. It all started with the vision of two men ;Benz and Daimler who each created the automotive engine. By the time baimler had perfected his design, Carl benz had already filed for his patent application. Carl Benz spent his time in making more

- Tejas Bhagwat

Nürnberg

Nürnberg is a beautiful city. It's an integral part of Germany. It's situated in Bavaria, which is in Southern Germany on the Pegnitz river and Rhine-Main-Danube canal.

Nürnberg is one of greatest historical cities in Germany. Upon arrival we were taken on half day guided tour of the city, where we learned a little bit of it's historically rich heritage. Nürnberg along with Augsburg soon became one of the two great trade centers on route from Italy to Northern Europe.

It became economically important and they used to trade wine. As we made our way down from the castle we learned that this small city boasts of an exceptionally large amount of history. (All good things come in small packages.) As we made our way towards the city from the castle we learned more and more...

The cultural flowering of Nuremberg in the 15th and 16th century made it the center of the German Renaissance.

- Anandita Kulkarni & Asmiti Sura

जर्मनी आणि भारताचे संबंध खूप जुने आहेत. हायडेलबर्ग या शहराशी

भारताचे संबंध अगदी शंभराहून जास्त वर्षे आहेत. या शहराशी आपले ऋणानुबंध जुळले ते तिथे असण्याच्या संस्कृत स्कॉलर्समुळे. त्याबद्दलच्या सगळ्या माहितीवर प्रकाश टाकण्यासाठी आम्ही काही संस्था, ग्रंथालये इत्यादी ठिकाणी भेट देतो. यातून प्रचंड माहिती विद्यार्थ्यांना मिळते. भाषा या विषयात करीअर करणाऱ्या विद्यार्थ्यांना हे सगळं पाहून खूप प्रेरणा मिळते. दुर दरम्यान अशा अनेक ठिकाणांना भेट देऊन त्याबद्दल चर्चा आम्ही करत असतो. यामुळे भविष्यातील योजनेबद्दल विद्यार्थी जागरूक होऊन स्वतः विचार करू लागतात असं माझ्या निदर्शनास आलंय.

Heidelberg

lost my heart in Heidelberg's fair city,
It was in a gentle summer night
I was in love, so deep in love entangled;
Her rosebud mouth was laughing in delight.

These lines suggest the beauty of Heidelberg. Flanked on the banks of the River Neckar, the city is one of the old cities of Germany. It has narrow streets fringed by high, huge, old-fashioned houses. It is very green but not very clean.

We visited south Asian Institute which aims to advance cross-cultural knowledge and understanding Germany. We met Mr. Oliver Lamers, an Assistant Lecturer and Students Counsellor who informed us of the various activities, projects and research undertaken at SAI. Their main focus is on Sanskrit. They have intensive courses, and Sanskrit Summer School (in spoken) both for beginners and advanced students. They take examinations and issue certificates. They have included computer-based resources eg. Electronic dictionaries, document processing in Devanagari and transliteration, etc.

We also visited the SAI library Later, in the afternoon, we

visited the Rathaus (Town Hall). We met the Mayor, He informed us of many interesting aspects of the city. Lot of Americans (around 15,000) study here. There are 150 nationalities in the city making up 15% of population. The city, has Swiss influence as the Swiss border is near. The Mayor presented us with a Heidelberg-bag and postcard. The rest of the evening was spent in shopping before transfer to our hotel in Hirschberg.

Samrudhi Pathak

The Eagle's Nest

The Kehlsteinhaus also popularly known as the Eagle's Nest is a chalet-style building which was built in the year 1939 by the Nazis in the German Alps near Berchtesgaden. This house used to be an extension of the Obersalzberg.

Obersalzberg is a mountainside near Berchtesgaden in Bavaria, Germany. The area is mostly known for the location of Adolf Hitler's beloved mountain residence, the Berghof. Hitler first visited Qdersalzberg in 1923 and was so fond of the place that in 1928 he rented *Haus Wachenfeld* (Berghof). In 1933 he bought the Berghof estate and started to rebuild and expand it. Hitler and Eva Braun spent a lot of time in Obersalzberg in the 1930s. Hitler's last known visit was in July 1944. The RAF (Royal Air Force) bombed the area on April 25, 1945 and a little of Obersalzberg was damaged. Since then the government of Bavaria has gradually destroyed or buried almost every trace of the Berghof. Today the area serves tourists again, including the 5-star hotel, Intercontinental Resort Berchtesgaden, built on the hill where Goring's residence was. There is an information centre on the mountain about the Second World War in the former Gastehaus Hoher Go' 11.

The Kehlsteinhaus was built as a 50th birthday present for Adolf Hitler on behalf of the NSDAP (Nazi Party). The Eagle's Nest was meant to be a retreat for Hitler and a place for him to entertain visiting dignitaries. It was commissioned by Martin Bormann, with construction proceeding over a 13-month period prior to its formal presentation to Hitler in 1939. It is situated on a ridge at the top of the Kehlstein mountain (1834 m).

Through the frost and snow of winter, the rock walls of the Eagle's Nest road are damaged from falling rock from above, therefore every spring the walls are "cleaned" and since 1952 have insured that no accidents have occurred. The most memorable and enjoyable moment of all was having Indian snacks like "chaklis" and "ladoos" atop a mountain situated 1834m high in Germany. Therefore the experience of visiting the Eagle's Nest was the most cherished.

- Sagar Kulkarni

Neuss

Neuss हे शहर व्हाईन नदीच्या पश्चिम तीरावर वसलं आहे. रोमन लोकांनी हे शहर शोधलं. नेपोलियनच्या काळात Neuss हे फ्रान्स देशाचा भाग होतं. १८३५ मध्ये बंदराच्या विस्तृतीकरणामुळे इथे औद्योगिककरणस सुरुवात झाली. ज्यामुळे १९ व्या शतकात आर्थिक भरभराट होऊ लागली. Neuss च्या शहराचं स्थान ऐतिहासिक आणि आधुनिक काळातील व्यापारी मार्गांच्या हमरस्त्यावर येत असल्यामुळे मोक्याचे आहे.

Skihalle

Today, we went to Skihalle (skiing hall), Grefrath, near Neuss. The snow there is not natural, but artificial.

Being there was exciting because most of us were going to ski for the first time. We all were waiting for the moment when we all would be skiing. We went down to the skiing room. There we got shoes specially made for skiing and also a jerkin warm enough in -5°C. After wearing the jerkin, gloves, etc. We all were nearly sweating. Finally the time came for which we all were eagerly waiting.

At last we went in, all so excited and happy. We clicked pictures in the snow. Then we went in the middle of the hall. A different section, where there were some round tubes. We had to sit in the tubes and come down sliding. That part was specially made for sliding. It had a net as fence.

Taking those tubes up was a problem because we could not walk properly in that snow with those shoes. But after going up, it was no problem. We just sat in the tubes and came down sliding. And that sliding was fun, fun and only fun. We all did it more than 4-5 times. Daniel Meurer, who was a participant in the last exchange programme and who also teaches skiing, came up with an idea of making a chain and sliding down. First, the chain went well. But the next chain went out of its way. Nothing serious happened. We all had fun. Overall it was a great experience.

- Manuja Lokhande

- बेल्जियम -

पूर्वीच्या काळी सेल्टिक वंशातली 'बेल्जि' जमात या भूमिवर रहात असल्याने या देशाला बेल्जियम हे नाव पडले. बेल्जियमच्या शेजारील देश म्हणजे जर्मनी, नेदरलँड, फ्रान्स, लक्झेम्बर्ग हे होय. या देशाच्या भौगोलिक स्थानामुळे जर्मन आणि रोमन अशा दोन्ही संस्कृतींचा प्रभाव या देशावर पडला आहे. यामुळेच बेल्जियमच्या उत्तर भागात फ्लेमिश भाषा तर दक्षिणेकडे फ्रेंच भाषेचा वापर प्रचलित आहे. अर्दिनसचे विशाल

अरण्य आणि ओस्टेड या बंदराचा समुद्रकिनारा यामुळे इथे भरपूर निसर्गसौंदर्य प्राप्त झाले आहे.

युरोपात १८०० च्या सुरुवातीला बेल्जियम इथेच औद्योगिक क्रांतीला प्रथम सुरुवात झाल्याचे मानले जाते. विविध कलांचे माहेरघर असणाऱ्या बेल्जियममध्ये सॅक्सोफोन वाद्याची निर्मिती झाली. कलेप्रमाणे विद्येचे माहेरघर बेल्जियमला म्हणता येईल. कारण औषधे, शरीशास्त्र, रसायनशास्त्र अशा विज्ञान आणि तंत्रज्ञान शाखेत इथल्या संशोधकांना नोबल पारितोषिक मिळवले आहे.

पोटपूजेसाठी तरुणवर्गात सुप्रसिद्ध असणाऱ्या फ्रेंच फ्राइज आणि वॅफल्सचा उगम याच देशातला असल्याचं म्हणतात. चविष्ट चॉकलेटस् आणि सुमारे पाचशे प्रकार असलेली बेल्जियमची बीअर लोकप्रिय आहे. ब्रुसेल्स हे बेल्जियममधील राजधानीचे शहर आहे. युरोपियन युनियनचे मुख्य कार्यालयही इथे आहे. इथे शंभराहून अधिक म्युझियमस् आहेत. 'युरोस्टार' या चॅनल रेल्वेस्टेशन या शहरात आहे. टिनटिन या जगप्रसिद्ध कार्टून व्यक्तिरेखेचे हे होम टाऊन आहे. इथला मध्यवर्ती चौक ग्रॅंड प्लेस म्हणून ओळखला जातो. या परिसरातील महत्त्वाची वास्तू म्हणजे टाऊन हॉल. गॉथिक शैलीतील बांधकाम, अनेक खिडक्या या टाऊन हॉलला असून वास्तूच्या मध्यभागी टॉवर आहे. ज्याची उंची २१५ फूट उंच आहे. त्या टॉवरच्या टोकावर बुसेल्स शहराचं दैवत असणाऱ्या सेंट मायकेलचा पुतळा आहे.

अँटव्हेर्प हे आकाराने दुसऱ्या क्रमांकाचे शहर मानले जाते. हिऱ्याच्या व्यापाराचे हे मुख्य केंद्र आहे. ब्रुज जे शहर वेस्ट फ्लँडर्स प्रांताची राजधानी म्हणून प्रसिद्ध आहे. 'चर्च ऑफ अवर लेडी' हे मध्ययुगीन चर्च पर्यटकांचे आकर्षण आहे. 'मॅडोना अँड चाईल्ड' हे मायकेल अँजेलचे शिल्प इथे आहे.

इंग्रजीतील पहिले पुस्तक छापून प्रसिद्ध होण्याचा मान याच शहराकडे जातो. ब्रुसेल्सपासून जवळ असल्याने अनेक पर्यटक एका दिवसात ब्रुजला भेट देणे पसंत करतात.

गेंट हे देखील बेल्जियममधलं एक महत्त्वाचं शहर आहे. इथे बेल्जियन सेट युनिव्हर्सिटी असल्याने अनेक विद्यार्थी राहतात. फुलांच्या

व्यापारासाठीही हे शहर प्रसिद्ध आहे. दर पाच वर्षांनी गेंट प्लॉवर शो पहायला हजारो लोक गर्दी करतात. अशा अनेकविध पैलूंनी परिपूर्ण असा बेल्जियम देश युरोपचं एक प्रमुख आकर्षण आहे.

- बुसेल्स -

बुसेल्समधील मानेकन पिसूचा पुतळा म्हणजे जणू बेल्जियमचे राष्ट्रीय चिन्हच आहे. नग्न अवस्थेत असलेल्या छोट्या मुलाचा चक्र 'शू' करतांनाचा पुतळा आहे. या पुतळ्यामागील एका दंतकथेनुसार हा मुलगा एका श्रीमंत सरदाराचा हरवलेला छोटा मुलगा होता. जो या ठिकाणी 'शू' करतांना सापडला. तर दुसऱ्या दंतकथेनुसार शत्रुसैन्याचा वेढा या शहरात चौदाव्या शतकात पडला. शत्रुने शहराभोवती तटबंदी सुरंग लावून उडवण्याचा कट जुलियानस्क नावाच्या लहान मुलाने ऐकला आणि सुरंगाच्या पेटत्या वातीवर 'सू' करून शहर वाचवले म्हणून हा पुतळा उभारला असं मानतात.

अँटोनियम ही देखील एक भव्य प्रतिकृती बुसेल्स शहराजवळ पहायला मिळते. ती आयनीक्रिस्टलच्या अणुची बनली आहे. याप्रमाणेच रॉयल आर्टस् म्युझियम, मिनी युरोप, ऑटोवर्ल्ड हे गाड्यांचे प्रदर्शनही पहावे असे आहे. बुसेल्सपासून तासाभराच्या अंतरावर वॉटर्लू ही प्रसिद्ध रणभूमी आहे. इथे नेपोलियनचा दारुण पराभव झाला होता.

Mannekan Pis

Today, we got up at 7 o'clock. After having our breakfast, we left for the Automium. It was a three hour drive from Paris to Brussels. The drive was very scenic and we had a gala of time. We reached the, Automium at around noon and had some snacks there. After taking a few snaps of the huge structure which is a replica of an atom several lakh times bigger than a real atom, we drove down to the historical statue of Mannekan Pis. This statue is of a boy peeing and has a couple of legends attached to it. Accordingly, to one of the legends, he was the

only son of a bourgeois who was lost during popular festivities and was found by his father after five days. When he, the boy was found, he was peeing and so his statue was made the way it is today. Another legend says that a little boy should have saved the city extinguishing by peeing the wick with which the enemies wanted to put the city on fire. In 1619, Jerome Duquesnoy Senior was imbruted by the Brussels took collectors to make a statue in bronze of their famous citizen. After we saw this statue, we ate waffle, which is a traditional dish here that consists of sweet bread, cream, some chocolate and fruits. After relishing the delicious dish, we saw the Grand Palace of Brussels and bought some souvenirs. This palace was the residence of the earlier Kings of Brussels. We left from there at around 5 o'clock and went to Rotterdam where we had our supper at Taj Mahal' Restaurant and left from there at 9 p.m. for our hotel. Reaching the hotel at around 9.30 p.m. we just dropped on our beds for a good nights sleep as we had a hectic day ahead.

- Udit Sathaye

- नेदरलँड -

नेदरलँडचा उल्लेख हॉलंड असाही करतात. पण प्रत्यक्षात हॉलंड हे नाव पश्चिम नेदरलँडमधल्या प्रांताचे आहे. ट्युलीप फुलांच्या सुंदरतेने नटलेल्या या देशाबद्दल डच लोक अभिमानाने सांगतात की 'जग जरी देवाने निर्माण केले असले तरी नेदरलँड मात्र डच लोकांनी निर्माण केले आहे.' 'क्युकेन होफ' ट्युलिप गार्डन लिसे शहराजवळ आहे. १९४९ साली येथील मेयरला एक मोठे पुष्प प्रदर्शन भरवण्याची कल्पना आली. त्यातूनच आज सुमारे ३२ हेक्टर जागेत पसरलेल्या उद्यानाची निर्मिती झाली. जगातील सर्वात मोठे पुष्प उद्यान म्हणून गणले जाते. व्हाईन, म्युस आणि शेल्ड या प्रमुख तीन नद्यांची मुखं या देशात आहेत. पूर येवू

नये म्हणजे इथे अनेक कालवे आणि बंधारे तयार केले आहेत.

कृषि उद्योगाचे इथे सर्वात जास्त यांत्रिकीकरण झाल्याचे दिसते. या देशातील वैशिष्ट्यपूर्ण खाद्यपदार्थ म्हणजे चीज. याशिवाय सुप्रसिद्ध पवनचक्क्या, क्लेग नावाचे लाकडी बुट यासाठी नेदरलँड प्रसिद्ध आहे. नेदरलँडचे अजून एक वैशिष्ट्य म्हणजे डॉल्स. वेगवेगळ्या पोषाखात सजवलेल्या बाहुल्या लहानांप्रमाणेच मोठ्यांचेही लक्ष वेधून घेतात. याचबरोबर हिऱ्याची आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठ म्हणूनही नेदरलँडची ख्याती आहे. मदुरोडॅम हे हेगमधील आकर्षक ठिकाण आहे. ते प्रतिकृतीच्या रूपात मिनीएचर सिटी म्हणून प्रसिद्ध आहे.

रॉटरडॅम हे युरोपातील सर्वात मोठे व्यापारी बंदर डच लोकांच्या जिद्दी स्वभावाचे प्रतिक म्हणून मानले जाते. कारण हे दुसऱ्या महायुद्धात उद्ध्वस्त झाले होते.

‘अॅन फ्रँकची डायरी’ ही करुणकथा सगळ्यांचे मन हेलावून टाकते. अॅन फ्रँक, अॅमस्टरडॅम या नेदरलँडच्या राजधानीत राहत होती. जगातले पहिले लंबकाचे घड्याळ बनविणारा ख्रिस्तियन ह्युजेन्स डच होता, त्यानेच शनी ग्रहाच्या चंद्राचाही शोध घेतला. रेम्ब्रो आणि व्हिसेंट वॉन गॉगसारखे दिग्गज चित्रकार याच देशात होऊन गेले. १९९९ मध्ये ‘युरो’ हे चलन व्यवहारात आणण्यात नेदरलँडचा महत्त्वाचा वाटा होता.

Hog shoes and Cheese

In Amsterdam, our first stop was the cheese and shoe making factory. A small scale industry, of sorts, owned by a friendly, delightful and skilled farmer Roel. The factory was large with spacious rooms.

On entering the factory, we were first informed about the process of making cheese .Initially, ninety percent of water and ten percent of cheese is thoroughly mixed together. It is then flavoured by sprinkling in generous helpings of chilies, pepper or even rye. It is then pressed for five hours, at the end of which, the desired kind of cheese is obtained. Also, the

longer the cheese is stored, the better it tastes.

In the adjoining room, wooden shoes adorned the racks. As we all came to know later, they were made of the wood of poplar, and are known as Clog shoes proudly worn since 1271. The reason for the use poplar: light, cheap and easy availability. The shoes can be carved out manually from scratch or with assistance of machines.

Different types are available for different occasions. For instance, the shoes painted yellow are worn during work, whereas the ones painted red for dancing, and the pretty ones with engravings are worn only during weddings.

Out of the four existing shoe makers in Amsterdam, Roel is the only one who creates yet another kind of clog shoes: the ones with burnt engravings, and they are absolutely one of a kind.

There was also a gift shop attached where one could purchase cheese, shoes, souvenirs and other memorabilia.

It was an enriching experience which gave us an insight into the Old Dutch methods which were passed down from generations together. They are the exact same ones which make Amsterdam what it is.

Tejal Akolkar

Amsterdam trip

Today was the most awaited day for all of us. We were to go to Amsterdam- the city of Tulips. We left at 7 am with Savita & Chitra Mam & a Spanish teacher in AEG. We reached Amsterdam at around 11 a.m. We then decided to take a Boat ride around the city to get ourselves better acquainted with what we had to see. The Boat ride lasted for one hour. We saw a lot of things that were a bit different from Germany - like the structure of the houses, the colours, the little spaces on roads etc.

We all wanted to see the ANNE FRANK house which we

had heard about & whose history we were curios about. It was a good experience. We learnt a lot about Anne Frank & all that she had to go through when her family was in hiding during the Nazi rule. We learnt about her passion for writting & how the famous “Anne Frank’s diary” came into being.

We then had a small picnic by the lake(actualy on a pavement outside AF house which was by the side of the canal).

All of us wanted to take back some souvenirs from Amsterdam so naturally we went shopping! Then some went to the “Blomenmarkt” to look at Tulips if there were any. Some just decided to wander about. Guess whom Yashodhara and Ankita saw there!- ZAYED KHAN; DIYA MIRZA & many more. Why? How? Well remember the IIFA awards were to be held in Amsterdam this year. Well this was a real fun day for all of us. We also saw some directors, etc.

We all found Amsterdam very big & beautiful. Today was a fun day. We left at about 4pm to come back toKaarst.

Yashodhara

- एम्स्टरडैम की नौकायात्रा -

एम्स्टरडैम १७ वी शताब्दी से ही एक उदीयमान व्यापारिक स्थान था। यहाँ आमीर दक्षिणी, डच, जर्मन एवं फ्रान्सिसी व्यापारी आकर्षित होते थे। उन्होने बहुत अर्थार्जन किया। उसी धन-संपत्ती से एम्स्टरडैम में नहर चक्र (रिंग ऑफ कॅनॉलस) का निर्माण किया गया। यह नहरों का तंत्र केवल ५० वर्षों की अल्पावधि में बनाया गया। संप्रति, ये नहर एम्स्टरडैम की आन-बान-शान है।

एम्स्टरडैम उसके १००० से अधिक सेतुओं पर गौरव कर सकता है। यह सेतू इतने सुविधाजनक है कि आप शहर में कही भी नौका अथवा पदयात्रा कर सकते है। इन नहरों की संख्या १०० से ऊपर है, गहराई ३ मीटर से अधिक है और लंबाई १५० कि. मी. है। ये सभी कृत्रिम हैं। केवल एम्सटेल नदी (जिससे शहर का नाम पडा) ही एकमात्र नैसर्गिक है।

हमने नौका विहार किया। एक ध्वनिमुद्रित आवाज हमें दायें-बायें स्थिर घरों, संग्रहालयों, नाट्यशालाओं आदि के बारे में सूचित कर रही थी। उन नहरों पर कई शिकारे थे परंतु निश्चित ही उनकी तुलना कश्मीर के शिकारो से नहीं हो सकती है। नहर के किनारे पर बहुत ही सुंदर एवं पुराने मकान है। यह मकान १५ वीं, १६ वीं शताब्दी के है। परंतु एकदम नवीन प्रतीत होते है। करीब ७००० मकान अब संग्रहालयों मे तब्दील कर दिये गये है। हमने करीब एक घंटे की यात्रा की। इस यात्रा में हमने सन १६५६ में बनाया गया समुद्रवर्ती संग्रहालय देखा, ओपेरा सिटी हॉल जो सबसे महंगा है ९४५ करोड गिल्डर में बना) देखा। एम्स्टरडैम का सबसे बड़ा चलायमान चीनी रेस्तरां भी देखा। यह नौका-यात्रा अविस्मरणीय है। इस यात्रा के दौरान मुझे यह फिल्मी गाना याद आ रहा था। “प्यार की कश्ती में, लहरों की मस्ती में, पवन के शोर शोर में, चले हम जोर जोर में, गगन से दूर”। वैसे यहाँ भी भारतसे कुछ भी भिन्न नहीं है। नौका में सवार होते समय एक महिला छायाचित्रकार ने हमारे छायाचित्र लिये और जब हमारा विहार पूर्ण हुआ तो उसने वे तख्त पर टाँगे हुए थे। वह चाहती थी की हम वे छायाचित्र २-३ यूरो में खरीदें। लेकिन हम भी तो हिंदुस्थानी ही है।

- समृद्धि पाठक

अॅमस्टरडॅमला आम्ही अॅन फ्रॅंकच्या संग्रहालयाला भेट दिली. दुसऱ्या महायुद्धाच्या काळात म्हणजेच हिटलरच्या कर्दनकाळात ज्यू लोक स्वतःचा जीव वाचविण्यासाठी मिळेल त्या जागी लपून बसत. अॅन फ्रॅंक व तिचे कुटुंब ज्यू धर्माचे असल्याने त्यांच्याच कारखान्यातील पोटमाळ्यात दिवसरात्र लपून बसत. त्या कारखान्याचेच आज संग्रहालय बनविण्यात आले आहे. माझी आई डॉ. सविता केळकर प्रथम स्टडी टुरच्या आम्हा सर्व विद्यार्थ्यांना तिथे घेऊन गेली. हे ठिकाण पाहायचे म्हणून आम्ही पूर्वतयारीतच ‘अॅन फ्रॅंकची डायरी’ हे जगभरातील सर्व भाषांमध्ये भाषांतरीत झालेले अप्रतिम पुस्तक वाचले होते. अॅन फ्रॅंक व तिचे कुटुंबीय कारखान्यातील पोटमाळ्यावर दाटीवाटीने संबंध दिवस निमूटपणे बसायचे, अॅन फ्रॅंक तिथेच असणाऱ्या काळे फडके लावलेल्या झरोक्याजवळ बसून डायरी लिहीत, मृत्यूच्या छायेत अतिशय लहान वयात सतत रोज असणारा हाच काळाकभिन्न अनुभव तिने रोजनिशीत नोंदला आहे. दुर्दैवाने नंतर ते पकडले गेले, आधीच खंगून गेलेली अॅन फ्रॅंक नाझींच्या क्रौर्यात मृत्युमुखी पडली. परंतु तिची सख्खी बहीण मार्गो वाचली. हा सर्व इतिहास आईने आमच्यासमोर पुन्हा सांगितला.

आम्ही अॅन फ्रॅंकची डायरी वाचली असली तरी तिच्यामुखातून ह्या गोष्टी ऐकून मला गहिवरून आलं. एरवीची माझी आई आणि तेव्हाची ती कुणी निराळीच व्यक्ती आहे असं वाटलं.

मला वाटतं अॅन फ्रॅंक एक साधी एक मुलगी होती. जिने लहान वयात क्रौर्याची परिसीमा पाहिली आणि मृत्यूनंतर आज ती तिच्या पुस्तकरूपाने सगळ्यांना प्रेरणादायी ठरली आहे. माझी आई नेहमी सांगते की, मुलांनो तुम्हाला जे मिळत आहे. त्यांचं महत्त्व जाणा, ते जपा आणि हाती घ्याल त्या प्रत्येक कामाचं सोनं करा. कारण आपण खूप नशीबवान आहोत. आईच्या ह्या साऱ्या बोलण्याचा मथितार्थ मला तिथे त्या क्षणी समजला.

अॅन फ्रॅंकवर काही ओळी मला स्फुरल्या, त्या मी स्टडी टुरच्या मासिकात देत आहे.

Anne Frank

Anne Frank was a little child of thirteen,
But can anybody tell what her life would have been?
In 1942, when her family went into hiding.
To escape from the Nazis they had been trying.
263 Prisenegracht was the secret place,
Where they were safe from the chase.
Their two years in the "Secret annex" was a difficult crime.
Her last years were a harrowing existence,
Having only bread and water for subsistence,
She had to bear the horrors of the Holocaust Surviving.
Through rain, for and frost.
Her life was full of pitfalls, challenges and tears.
In the concentration camps she had to dwell.
Although, they were horrible and worse than hell.
Reading about her, we feel sorry in the end
But can the haunting memories ever mend ?

- Neha Kelkar

Tulip Garden

What a day to have the opportunity to write the day's protocol, the day we visited the 'Land of the 1000 canals', or even better known 'The Home of the Tulips', or most easily put 'Amsterdam'!! So with a heart full of Vincent Van Gogh, with the spirit of the tulips, with the smell of the sweet grass, and with the music and sound of the Wind Mill in the air, the Exchange Group set out in the wee hours of the morning to reach the much awaited destination. After a very chirpy three and a half hour bus-trip, with a few sleepy Germans, and our ever enthusiastic bus driver Herbert, the first few vibes of Amsterdam hit us.

Amsterdam being one of the most liberal cities in the world, with its legal Brothels and 'Dope' as they call it, also sometimes reminded us Indians of our very own Mumbai, so many people, busy streets, and the usual hustle-bustle of a metropolitan city. On the other hand the liberalism sure can get to one's nerves, which is evident when you experience the well flaunted Sex-Shops and Grass-Hubs all over the city!! But that's how the culture is, I guess, so along with the other facts of life that we had to deal with during our stay in Europe, this was another one in the list.

The group was subdivided into four little aggregates and were given maps of the city, all of us were supposed to navigate our way through, along or around the city as we wished. This was very convenient due to the fact that all of us wanted to see various things. The Van Gogh Museum, the Anne Frank House, the beautiful Seven Arched Canals and the gorgeous Churches and Towers to name a few. We witnessed the amazing amalgamation of the history, the ancientness of Amsterdam with the well developed aspects of the city like the state of the art City Halls, the most unique looking modern

art sculptures, Harbors and more.

They say “Visit Amsterdam with someone you love”, now I know why!

An unforgettable experience overall which left me spellbound and with a hungry want in my heart which said “I will be back”!!

VarunVenkit

दुलीप फुलांचे ताटवे पाहणं म्हणजेच स्वर्गसुख अनुभवतोय असंच वाटतं. तो नजराणा अविस्मरणीय असतो. ट्युलिपचा सिझन फक्त चार-पाच मे पर्यंतच असतो व हवा खूपच थंड असते. पाऊसही लागतो म्हणून हल्ली मी मे च्या शेवटच्या आठवड्यात किंवा जूनच्या पहिल्या आठवड्यात स्टडी टुर नेण्याची योजना आखते. त्यामुळे ट्युलिप पहायला मिळत नाही पण हवा चांगली असल्यामुळे गावोगावी फिरतांना अधिक सुखकर होतं. थंडी कमी झाल्याने इतरही काही चांगल्या गोष्टी पाहता येतात.

Rotterdam

Rotterdam Today the wake up call was the earliest till now 6.00 a.m. Can you believe getting up so early just for sightseeing ? But all of us did and were ready 15 min before time. Because we are not just on a lour but on a ‘Study Tour’! and when that quest of knowledge is there within you, all other comforts take a back seat. To begin with, today we had a tight packed schedule. We left the hotel at 7.45 a.m. after having a wonderful breakfast at our Hotel.

We first saw Beautiful Tulip Gardens (Keukenhof) weather was good. It was clear and sunny, not *very* cold either. In the Tulip Gardens in Amsterdam, we saw thousands of flowers, no need to mention that most of those were indeed Tulips.

Beautiful is not the word ! Red, yellow, orange, pink, purple,

white, lavender, violet etc. you name it. Other than tulips varieties of flowers included daisies, lilies, safrina, daffodils, pink surprise etc. etc. etc. Every where one could see only carpets of flowers and green lawns. Simply unimaginable!

A guide named Wima joined us at our food stop and gave us a lot of info about Amsterdam.

Then our next stop was at Madurodam. This place reflects the character of a real Dutch city and its vicinity. It displays the most impressive examples of Dutch architecture dating from many years. This is a miniature city erected as a monument and aimed at raising money for the student sanatorium and supports youth oriented charities.

Amruta Joshi

- ऑस्ट्रिया -

निसर्गसौंदर्याचा आणि कलेचा अतिशय संपन्न वारसा ऑस्ट्रियाला लाभला. तो आल्पस पर्वतराजीमुळे अन् मोझार्टसारख्या अभिजात संगीतकारामुळे.

युरोपच्या अगदी मध्यभागी हा देश वसला आहे. ऑस्ट्रियाची राजधानी व्हिएन्ना आहे. या शहराला संगीत, चित्रकला यांची परंपरा लाभली आहे. गॉथिक शैलीतील स्टेफान कॅथेड्रल ही वस्तू इथे पहायला मिळते. डॅन्यूब नदीचा कालवा इथून वाहतो. ऑस्ट्रिया स्कीईंगसाठी जगप्रसिद्ध आहे. इथली कॉफी आणि वाईन प्रसिद्ध आहे. इथे विविध ऑपेरा हाऊसेस आहेत. स्पॅनिश रायडिंग स्कूलमध्ये संगीताच्या तालावर लयबद्ध पदन्यास करणारे अश्वपथक लक्षवेधी आहे. ऑस्ट्रियाच्या पश्चिम भागात इन्सब्रुक हे शहर आहे. ते हिवाळी क्रिडा प्रकारांसाठी जगप्रसिद्ध आहे. 'इन' या नदीवरील पुलामुळे (ब्रुक) 'इन्सब्रुक' हे नाव या गावाला मिळाले आहे. होफबर्ग इथे पंधराव्या शतकातील शाही राजवाडा पहायला मिळतो. गोल्डन रुफ म्हणजे सोन्याचे छत धारण करणारी राजेशाही खिडकी इथले सर्वात मोठे आकर्षण आहे. जुन्या

शहरातील 'मारिआ थेरेझिअन स्ट्रास' हा रस्तादेखील पर्यटकांमध्ये लोकप्रिय आहे. इन्सब्रुक शहराच्या पूर्वेला जवळच असलेल्या वॅटन शहरात स्वरोव्हस्की क्रिस्टल्सना पैलू पाडण्याचे आणि आकार देण्याचे एक वेगळे तंत्र शोधून काढले. त्यातूनच क्रिस्टल वर्ल्ड उभे राहिले आहे. ११ मिटर उंच ४२ मिटर लांब असणारी बारा टन वजनाची भव्य 'क्रिस्टल वॉल, रत्नजडित घोडा, ५९० आरसे वापरून तयार केलेला क्रिस्टल डोम पाहून मन थक्क होते.

'साल्झबर्ग' म्हणजे सॉल्ट कॅसल. साल्झबर्ग हे सॉल्ट्झॅक नदीच्या काठी वसलं आहे. इथल्या नदीकाठी मिठाच्या खाणी आहेत. मोझार्ट या जगप्रसिद्ध संगीतकाराचे हे जन्मगाव आहे. 'होहोन साल्झबर्ग' हा डोंगरावरील किल्ला आकर्षक आहे. या शहरात 'सांऊड ऑफ म्युझिक' या संगीतमय चित्रपटांचे चित्रिकरण झाल्याने पर्यटकांना या शहराचे विशेष आकर्षण वाटते. साल्झबर्ग कॅथेड्रल प्रसिद्ध असून इथला ४००० पाइप्सचा ऑर्गन जगप्रसिद्ध आहे. कॅथेड्रलचे तीन दरवाजे श्रद्धा, आशा आणि दयाळूपणाचे प्रतिक आहे.

हिटलर ज्या शहराला आपलं मानत असे ते शहर म्हणजे लिंझ. इथल्या शाळेत तो शिकला. हे शहर रोमन काळात वसलं. ऑस्ट्रियातील 'सेंट मार्टिन्स' हे सर्वात जुने चर्च याच शहरात आहे. ग्रहताऱ्यांविषयी संशोधन करणारा जोहान्स केपलर याच शहरात अनेक वर्षे राहिला.

आयस्त्रीझेनवेल्ट केव्हज हे ठिकाण साल्झबर्गपासून ४० कि. मी. अंतरावर आहे. ही जगातील सर्वात मोठी हिमगुफा म्हणून मानली जाते. या ठिकाणी वर्षभरात सुमारे दोन लाख पर्यटक भेट देतात.

ग्लासग्लॉकनर हे ऑस्ट्रियातील सर्वात उंच शिखर पहायचे असल्यास 'अल्पाईन हायवे ड्राइव्ह'ची सफर जरूर करावी. आल्पसु पर्वतराजतील अनेक शिखरे या पन्नास किलोमीटरच्या नयनरम्य प्रवासात दिसतात. असा हा ऑस्ट्रिया देश पर्यटकांना आकर्षित करणारा युरोपातील प्रमुख देश आहे.

The Swarovski Crystal World !

It was the 9th day(1-6-'09) of our tour. After Neuschwanstein, we were going to the *Swarovski Crystal World*. Actually, during the lectures, we were not told much about this place. So it all came as a surprise. Anyway, we got there in the afternoon, Swapnil dada got the tickets, and we went on inside. There was this huge face all covered in grass at the entrance with water pouring out of its mouth. It was pretty good, and can you imagine that the whole crystal world lay in wait for us inside this structure?

So, in we went, and were greeted with five displays (made of or decorated in crystal) - the horse, a thing like a wall hanging, the great crystal wall (probably the biggest of the kind in the world), a melting clock (to depict that time slips away), and a huge diamond-shaped crystal, which, according to the guide, weighed about 62 tonnes! We all came out with our hands and eyes and minds full, but with our pockets much lighter!

It was a wonderful experience.

9th10th May, 2006. We had to wake up early on this day. We checked out of Hotel Stiegelbrau at 8.00am. Our guide, Christien, was waiting for us at the hotel itself. She guided us to outskirts of the city to a place called Trick Fountain. The uniqueness of this place lies in the fact that no one can anticipate from where streams of water will drench us completely. After that watery experience we drove to Mozart's birth place. However some of us were not too eager to visit his house and therefore a group decided to wander in the city. At 3.00 p.m. we gathered together and boarded our coach. We left for Vienna. We arrived in Vienna after a long journey of 3 hours. As usual, we had dinner and then left for our hotel.

Hotel Austrien Messe was a five star hotel and incidentally on the following days was the place of meeting of delegates of the European Union. That evening we bid a Goodbye to the most beloved partner of our Tour-Mareck Ulm, the coach driver. We were really sad to leave him. We thanked him for the safe and wonderful driving and promised to be in touch with him. That night we also had a surprise for Swapnil Dada. At the stroke of the midnight hour we celebrated Swapnil dada's birthday. We cut a cake and had some snacks. Our fun was restricted as we had to leave early the next morning.

- **Nikhil Natu**

Vienna

Music, culture, art, beauty... and so on. The list can be continued for several lines and still cannot describe Vienna. From the laps of Alps in Salzburg we have now arrived in Vienna woods. Vienna also called as 'wien' and is the capital city of Austria. It is also known as cultural capital of Europe. It is a federal province with German as the capital is language. Since it is a member of European Union its currency is 'Euro'. It is inhabited by approximately 2 million people. About 20% of Austrian population lives in Vienna and about 50% are Roman Catholics. It has a thriving economy and a stable political system. Though temperature is generally moderate and mild, in winters it can fall upto zero.

After the breakfast we began our half-day tour of this historic city. I noticed that people of this city have high lifestyle and why no ! it is situated on the banks of Majestic Danube.

While moving around we saw that city is surrounded by Wachar region. Vienna woods are locally called as 'wiener wood'. It is the city of music as it was home of many musicians like Mozart, Beethoven, Johann Strauss and many others.

A Dream Turning Into Reality

From the day I received a pamphlet regarding “Study tour to Europe”, the only factor, which drew my attention towards it, was the visit to SAILZBURG. Although being the last destination of the entire odyssey, it brought those everlasting memories of my childhood back to my mind.

It reminded me of the times when my eyes remained glued to the television screen to watch THE SOUND OF MUSIC irrespective of what was going on in my surroundings and irrespective of the fact that I hardly understood English. It reminded me of the way my father used to change the wordings of the song “How do you solve the problem like Maria” to “How do you solve the problem like Prerita”, the way my mother used to hum the song “When the dog bites, when the bee stings” whenever I was upset and the way people used to laugh at my insanity for a mere movie.

The moment we reached Salzburg, we were welcomed by Mr. Helmut, our city guide. Every ascending step towards the heart of the old city brought me closer to the memories of The Sound of Music. The tunes of each song were hovering in my mind and I was at the peak of bliss.

I was flushed with enthusiasm when Mr. Helmut brought us to the graveyard where the Von Trapp family hid from the cops in the movie. This was the first destination of The Sound of Music tour. Later we were taken to

The Mirabell Gardens where the song Do Re Mi was shot. My heart was dancing with joy and I only wished that my parents could have been a part of this happiness.

The next day we arrived at The Sound of Music Pavilion at Schloss Helbrunn where Liesl and Rolf had sung the song “Sixteen going on Seventeen”. Myself and Amrutha tai shared a moment of sheer pleasure while singing that song and

visualizing it. Further we went to the Bishop's palace which was the backside of the Von Trapp house in the movie. It faced a lake where Maria and the Children had fallen into while boating. The trees where the children had played on were the last part of the Sound of Music Tour. Living one of the biggest dreams I had cherished ever since my childhood was not just an opportunity of a lifetime but also a rejuvenating experience. While bidding goodbye to this wonderful city. I sincerely thanked God, the organizers of the tour and above all my parents because of whom this dream of mine turned into a reality.

“My Heart will be blessed With The Sound Of Music, And I will sing once-more..”

Prerita Chauthaiwale

फ्रान्स

पॅरिस ही फ्रान्सची राजधानी आहे. हे म्हटल्याबरोबर आठवतो तो शम्मी कपूर आणि त्याचं ‘ॲन इव्हिनिंग इन पॅरिस’ हे प्रसिद्ध गाणं. शिवाय स्वातंत्र्य, समता, बंधुता यासाठी झालेली क्रांती. संगीत, चित्रकला, नृत्य अशा कलांप्रमाणेच फ्रेंच पाककला आपल्याला आठवते. फ्रेंच पाककृतीचा अविभाज्य घटक म्हणजे चीज आणि वार्डन. फॅशनची गंगोत्री म्हणूनही फ्रान्सकडे पाहिले जाते. उत्तम खावे, उत्तम ल्यावे, उत्तम प्यावे तर फ्रेंच लोकांनी असं म्हटलं जातं. युरोपबाहेरील काही देश फ्रान्सच्या अधिपत्याखाली येत असल्याने फ्रेंच भाषेला युरोपातील अधिकृत भाषा मानतात.

पश्चिमेला समुद्रकिनारा, तर पूर्वेला आल्प्स पर्वत असून लॉयर, गॅरोन, सीन, ऱ्होन अशा प्रमुख नद्यांनी इथे निसर्ग विविध अंगांनी नटल्याचं दिसतं. ‘टू दि फ्रान्स’ ही सायकलस्पर्धा टीव्हीवरून पाहताना आजूबाजूचा सुंदर भूप्रदेशही पहायला मिळतो.

सीन नदी पॅरीसमधून वाहते. या शहराला सिटी ऑफ लाईट म्हणतात.

युरोपात स्ट्रीट लाईट्स सर्वप्रथम प्रकाशले ते याच शहरात. शाँस लिझे हा संपूर्ण जगातील सौंदर्यवान रस्ता म्हणून ओळखला जातो तो पॅरिसमध्ये आहे. रस्त्याच्या एका टोकाला प्लेस डी ला काँकॉर्ड हा ऐतिहासिक चौक आहे. या रस्त्याच्या पश्चिम टोकाला आर्क दि ट्रायंफ ही भव्य विजयी कमान उभी आहे. भारतातल्या इंडिया गेट सारखी दिसणारी ही कमान नेपोलियन बोनापार्ट याने सन १८०६ मध्ये आपला विजय साजरा करण्यासाठी उभारण्याचा आदेश दिला. कमानीच्या सुमारे पावणे तीनशे पायऱ्या चढून गेल्यावर या परिसरातील बाराही प्रमुख रस्त्यांचे सुंदर दृश्य दिसते.

गाँथिक शैलीतील 'कॅथेड्रल डी नोत्र दाम' हे पॅरिसमधले एक आकर्षण आहे. एकावेळी जवळपास नऊ हजार भाविकांना सामावून घेण्याची क्षमता या वास्तूमध्ये आहे. पॅरिस म्हटलं की आयफेल टॉवर नजरेसमोर उभा राहतो. फ्रेंच राज्यक्रांतीचा शतक महोत्सव साजरा करण्यासाठी एक जागतिक प्रदर्शन भरवण्यात येणार होते. त्यानिमित्ताने हा मनोरा बांधण्याचे ठरले. गुस्ताव्ह आयफेलने फ्रान्समधल्या महत्त्वाच्या ७२ शास्त्रज्ञ, इंजिनियर्सची नावे कोरून त्यांचे ऋण फेडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

लुब्र म्युझियम म्हणजे कलासक्त लोकांची पंढरीच आहे. हा मुळात एक राजवाडा होता. ज्यात सहा प्रमुख विभाग करून म्युझियम तयार झाले आहे. लिओनार्दो दि विंची याचे 'मोनालिसा' हे चित्र इथे पहायला मिळते. याचप्रमाणे इतरही दिग्गज कलाकारांची लोकप्रिय चित्रे इथे ठेवण्यात आली आहे.

सीन नदीच्या डाव्या तीवरावर सम्राट नेपोलियन बोनापार्ट ची समाधी आहे. या इमारतीचे नाव आहे 'चर्च ऑफ दि इनव्हॅलिडस्', या इमारतीचे सोनेरी घुमट लक्षवेधी आहे.

डिस्नेलॅण्ड पॅरिस हे ठिकाण म्हजे स्वप्ननगरी आहे. पॅरिसपासून हे ठिकाण ३२ किलोमीटरवर आहे. अमेरिकेबाहेरचा हा दुसरा डिस्नेपार्क आहे. ३६५ दिवस खुली राहणारी ही स्वप्ननगरी कोट्यवधी पर्यटकांचं आकर्षणाचं केंद्र ठरली आहे.

ऐतिहासिक अशा व्हर्सायच्या तहामुळे प्रसिद्ध असलेल्या व्हर्सायला चौदाव्या लुईने बांधलेला अप्रतिम राजवाडा पहायला आवर्जून सगळे जातात. या आलिशान राजवाड्याचे बांधकाम पन्नास वर्षे सुरू होते. या राजवाड्यातील 'हॉल ऑफ मिरर्स' हे सर्वात आकर्षक दालन आहे.

निसर्गसौंदर्यासाठी जगप्रसिद्ध असणारा फ्रान्सचा किनारा म्हणजे फ्रेंच रिव्हीएरा. कॅसी ठिकाणापासून ते थेट इटलीच्या सीमारेषेपर्यंतचा भाग फ्रेंच रिव्हीएरा म्हणून प्रसिद्ध आहे. या किनारपट्टीवर पर्यटन स्थळ म्हणजे नीस. निसर्गाचा निखळ आस्वाद घेण्यासाठी अनेक लोक इथे येतात. टीजीव्ही ही सुपरफास्ट ट्रेन पॅरिसहून नीस येथे जाते. कान्स फिल्म फेस्टिव्हलमुळे प्रसिद्धी पावलेले कान्स शहर हे देखील फ्रेंच रिव्हीएरातील एक ठिकाण आहे.

पॅरिसखालोखाल लुर्डस् हे ठिकाण लोकप्रिय आहे. धार्मिक कारणासाठी प्रसिद्ध असणाऱ्या लूर्ड्स्मध्ये भव्य बसिलीका ऑफ रोझरी पाहून नास्तिकही श्रद्धाळू होतील असं म्हणतात. इथे मार्च ते ऑक्टोबर या काळात प्रचंड मोठी यात्रा भरते, टॉय ट्रेन, अँकेरियम, पीक डू जेर इथे जाण्यासाठी चेअर लिफ्ट इत्यादी आकर्षणे आहेत.

अनोख्या मोहमयी आणि नयनरम्य देशाचा आस्वाद घ्यायचा तर फ्रान्सला नक्की जावे.

Versailles - Personal Experience

The palace VERSAILLES is very huge with a big premises around. The huge rooms (700) are decorated very beautifully .the paintings and the ceilings are very beautiful .The furniture, paintings, sculptures, and all other important things are very well preserved, compared to India the palace is preserved well. Even though India having rich history and lots of monuments like palaces, forts etc. we Indians haven't preserved them.

It is very appreciable that all the palaces are well maintained. The king who lived in Versailles i.e *LOUIS* used wigs to show

himself tall. He was very short in height that is why the bed of the king is short in length .the king Louis liked gardens very much and he spent lots of money in his garden instead of solving the problems of his kingdom.

Rashmi Kulkani

Mini-Roller Coaster

We went to mini-Roller coaster but due to rain we had to abandon it. Then we sat in the tour to the world of Pirates known as 'Pirots of the Caribbean'. It was just too good. Then we were to go to the greatest of them all, the indoor Roller coaster known as 'Space Mountain'. You just can't put it in words. You have to experience it. Then we went back to the city, had our dinner & back to the hotel & fast asleep as we were exhausted & we had to reach Belgium (Brussels).

We went to art in wax, Madame Tusade museum. First they told us some legend & also showed us the story. Then we had the cave of horror. MY GOD!!!! It was so terrifying. Then the usual statues of Lady Dyna, Gandhiji, Micheal Jakson etc. A man touched me when I was standing besides Gandhiji thinking that I am a statue.

Climbing down the memory lane.....

After taking a bus tour of Paris, We reached the Eiffel tour at 4:00p.m. Sir bought tickets for us and we had to report back near the bus at 6:15p.m. Sharp. Eiffel tower was built between 1887 and 1889 as the entrance arch for the Exposition Universelle, a Worlds Fair marking thecentennial celebration of the French Revolution. It is the tallest structure in Paris and one of the most recognized monument in the world. The tower was inaugurated on 31st march 1889 and opened on 6th may. It was named after its designer and engineer Gustav

Eiffel. Eiffel tower has also been one of the Seven Wonders of the World and the height of the structure is 2054 feet.

Through a lift we proceeded to the 2nd floor. It was freezing cold out there. The view from the top was just mind-blowing!! After I got out of the lift, I entered a room which had different degrees of temp and directions of all countries shown on the map.

It was great fun standing at the top of the Eiffel tower and looking at the whole of Paris. To get an idea of the structure and its construction dummies of Gustave Eiffel and his engineers planning and discussing were kept for display.

After a short break we continued climbing down. In fair time we reached the ground floor. Surprisingly we had reached before our friends who chose the lift. Climbing down the Eiffel tower is not everybody's piece of cake. It was a lifetime experience for me and I enjoyed every bit of it.

Rasika Marathe

Switzerland

I am really spellbound when it comes to Switzerland.... Its everyone's dream to visit Switzerland at least once in a lifetime & it came true during the Study tour to Europe... as Schengen included Switzerland.... My friends were jealous. The Switzerland that a layman knows is through

Bollywood, Hey the Switzerland which I discovered is far more beautiful a German Speaking Country that grabbed my attention : It could get me into one to one Correspondence with the Swiss People. With their Body Language and facial expressions I noticed they were glad to know a foreigner speaking in their native language of conversation.

Swati Lathi

DREAMS RELIVED..... . .

The very first time that I went to Germany was on the cultural exchange programme that took

place between Albert Einstein gymnasium (Kaarst Germany) and Fergusson college (Pune) .I was a host to my German friend Maraike Krull who stayed with me and my family here in December. And the time I was in Germany in May with her, was absolutely a grand experience. I am proud to mention here that Prof . Savita Kelkar, my Aunt in other words my friend, philosopher and guide.....toiled very hard to make such an Exchange possible and a great success till date.

On the Exchange programme I learnt umpteen number of things. I was actually very naïve back then and the experiences I had here I am sure I'd have them for ever at the back of my mind!

My first realization was that my German was only restricted to daily conversational skills including the three most useful crisis-usage phrases.....Danke.! Tut mir Leid! and Entschuldigung! Well but this didn't deter me from having all the highly informative conversations I had with all the Germans around....they make it a point to appreciate whatever German a person knows in effect making the person learn much more of the language.

The second time around when I was in Germany ; was on a Scholarship from DAAD (The

German Academic Exchange Service) and on this trip I also did a summer course at the University of Freiburg in Germany!

The Exchange Programme's experience really helped me as I knew how to handle myself in

Germany.....while I was there on the second trip!

The second time I went to Germany I didn't have to find my way through the railway stations and tram stops so frantically, as the exchange had already introduced me to these meticulously planned systems of the Germans.

What I wish to put forth is dream and dream big.....To conclude I'd say;

Dream on! For you have no limitations to do so,
Wishes could go well beyond our torso,
But only when you are able to imagine ,
will you try to achieve it.....and of course if you try to
achieve your dream

I am sure you will surely live it!

- Poonam Joshi

हमारी प्रेरणास्त्रोत सविता मैडम

हमारी युरोपिय यात्रा की सफलता का प्रमुख एवं महत्तम कारण है सविता मैडम की कार्यप्रणाली, उनकी तत्परता एवं अंतहीन उर्जा। उन्होंने जिस तरीके से संपूर्ण कार्यक्रम की योजना की थी वह बहुत ही अद्भूत एवं प्रशंसनीय है। निःसंदेह इसमें उनका दीर्घकालीन अनुभव सिद्धहस्त हुआ।

हमने भ्रमण की हुई अधिकतम स्थानोंको सविता मैडम ने ६-७ बार देखा हुआ था लेकिन उनका उत्साह पहली बार देखने आये पर्यटककी तरह था। जब हम उस स्थान को देखकर कहते थे कि मैडम यह तो बाहुत बढ़ियाँ था तो वह कहती थी कि वे भी हमे दिखाने के लिए और हमारे चेहरे के हाव-भाव देखने के लिए उत्सुक थी। इसका श्रेय भी वे अपने पति श्री. मकरंद केळकर को ही देती है। समय समय पर वो हमें डाँटती भी थी और गृहासक्त (होमसिक) होने पर मातृवत् प्रेम एवं संवाद भी करती थीं। सुबह नाश्ते के समय उनका दैनिक Dialogue Wm hart du gut gerchlafe{? (अच्छी नींद लगी ना?)

ऐसी यात्राओं का संचालन करना तो पुणे शहर के यात्रा एजेंसी के लिए

नया नहीं है परंतु जर्मन भाषा सीखकर और जर्मनी के लोगों से पारम्पारीक संबंध रखना सब के बस की बात नहीं। इसका उदाहरण कुछ इस प्रकार है। बर्लिन में संसद भवन देखने के लिए लंबी लाईन में खड़ा रहना पड़ता है। लेकिन हमें वैसा कुछ न करना पड़ा। हमें वहाँ के सांसद ने संसद का भ्रमण करवाया और गुप्त सुरंगो, आदि से कष्टरहित दर्शन करवाया। (कल्पना किजिये, अगर आप भारतीय संसद लालू प्रसाद यादव के साथ देखें तो कैसा लगेगा) वह सांसद कार्स्ट का था जहाँ फर्ग्युसन कॉलेज का सांस्कृतिक आदान-प्रदान होता है। वह सविता मैडम के कार्य से अत्यंत प्रभावित था।

विद्यार्थी की प्रतिभा एवं क्षमता का आकलन तो उन्हें शीघ्र हो जाता है। वह हमेशा मार्गदर्शन करती रहती है। इस युरोपीय यात्रा के बाद तो लडकियों ने जर्मन विशेष करने का प्रोत्साहन मिला है। इतनी सफल, प्रभावी एवं संपन्न होने के बावजूद उन्हें गर्व छूता तक नहीं। वे सादगी एवं सरलता की प्रतिमूर्ती है।

पालकांचा अभिप्राय

ज्ञान, निरीक्षण, प्रत्यक्ष अनुभव यातून होतं ते शिक्षण. ही आजीवन चालणारी प्रक्रिया आहे. मुलांना विविध अनुभव दिले तर त्यांच्या आचरणास आकार मिळतो. योग्यप्रकारे वळण लागतं, ते सुसंस्कारीत होतात. या सगळ्या शिक्षणाच्या प्रक्रियेत शिक्षकाची जितकी महत्त्वाची भूमिका तितकीच पालकांची असते. ग्रंथातून मिळणारं हे शिक्षण अनुभवातून मिळतं तेही शिक्षण. विद्यार्थ्यांना हे जग बघण्यास प्रवृत्त करणं, विविध अनुभव घेण्यासाठी सामोरे जाऊ देणं, देशाविदेशातील जीवनपद्धती दाखवणं यामुळे त्यांच्या ज्ञानाची कक्षा रुंदावते. असं होण्यासाठी शिक्षकाची अनुभवापर्यंत नेण्याची क्षमता व तत्परता जेवढी महत्त्वाची तेवढंच पालकांचा शिक्षकांवरचा विश्वास महत्त्वाचा. आजवर शिक्षण म्हणजे मी आणि आमच्या विद्यार्थी आदान-प्रदान किंवा अभ्यास सहलीला येणाऱ्या मुलांचे सारे पालक असं आम्ही मुलांना एक वेगळीच अनुभवाची शिदोरी दिली. या प्रक्रियेची सुरुवात होते ती विद्यार्थ्यांच्या निवडीपासून अभ्यास

सहल किंवा विद्यार्थी आदान-प्रदान यासाठी असणाऱ्या निवड चाचणी व मुलाखतीसाठी विद्यार्थ्यांबरोबर पालकांचं असणं हे अनिवार्य असतं. पालक कसे आहेत यावरून त्यांची मुलं कशी असणार याची कल्पना येते. सकारात्मक दृष्टीकोन असलेल्या पालकांची मुलंही उत्साही, आनंदी, सगळ्यांशी मिळूनमिसळून वागणारी, नवीन अनुभव घेण्यास तत्पर असणारी असतात. त्यामुळे त्यांना खूप शिकता येतं. मुलांचा ग्रुप नेतांना आम्हालाही समाधान मिळतं. याउलट हेकेखोर, संकुचित विचार असलेले अतिचिंता किंवा भिती बाळगणारे, नकारात्मक दृष्टीकोन असणारे पालक, त्यांची मुले ही ट्रिपमध्ये समरस होऊ शकत नाहीत. त्यांचा जीवनाकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन मुळातच खूप वेगळा असतो. तो पूर्वतयारीमधून किंवा ट्रिपच्या छोट्याश्या काळात पुसता येत नाही. त्यामुळे अशा मुलांचा इतर विद्यार्थ्यांनाही त्रास होतो.

म्हणूनच अभ्यास सहलीसाठी विद्यार्थ्यांचा ग्रुप निवडताना प्रत्यक्ष पालक आणि मुलांशी आम्ही मुलाखतीद्वारे थेट संवाद साधतो. योग्य ती निवड झाल्यावर आम्ही विरुद्ध पालक असं राहत नाही. पालकांचं ध्येय आणि माझं ध्येय एक असल्याने मी जो विचार करते, तोच विचार पालकही करतात. यामुळे मुलांचा त्रिशंकू न होता, एक विचाराने त्यांना मार्गदर्शन करता येतं. उदाहरणच द्यायचं झालं तर ट्रिपवर असताना विद्यार्थी वैयक्तिक मोबाईल बाळगणार नाही हे मी जाहीर केल्यावर पालकांची त्यास लगेचच त्यास संमती असते. यामागचं कारण एकच की मुलांनी फोन बाळगणं, तो इतक्या देशात फिरत असतांना जपणं, त्यावरून सारखे महागडे कॉल्स भारतात करणं, इत्यादी बाबीत लक्ष घालू नये. त्यांची सर्व काळजी घेण्यासाठी आम्ही जवळ आहोत. पालकांचा आमच्यावर विश्वास आहे. त्यामुळे विद्यार्थ्यांनी ट्रिपचा निखळ आनंद घ्यावा आणि सर्वेद्रियांनी ज्ञान, माहिती संकलित करावी. शिक्षक-पालक यांच्यातील अशा अनेक छोट्या छोट्या बाबींमध्ये एकमत असल्याने विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास होण्यास निश्चितच चालना मिळते.

शिक्षक-पालक संवाद चांगला असल्याने एकमेकांवर विश्वास असल्याने कधी flight miss झाली किंवा कुणाचं सामान नीट आलं नाही, कुणाचं सामान एखाद्या ठिकाणी राहिलं. यासारख्या अनपेक्षित घटना घडल्या तरी पालकांचा आमच्यावर रोष नसतो. आंतरदेशीय प्रवासात यासारख्या घटना घडू शकतात याची जाण

त्यांना असते. त्यामुळे याबाबतीत कुणी जाब विचारणं, रागावणं असल्या गोष्टी होणार नाही व अशी खात्री असल्याने दूरदेशी पेचात पडणाऱ्या प्रसंगी आम्ही शिक्षक व विद्यार्थी संयमाने सामोरे जाऊ शकतो. किंबहुना असे अनुभव आव्हान म्हणून स्वीकारून सहलीच्या आनंदाचा हिरमोड न होऊ देता मोठ्या आनंदात आम्ही मार्ग काढला आहे.

इतक्या वर्षांच्या अभ्यास सहलींच्या नियोजनात मला खूप शिकायला मिळालं. मी, माझे सहकारी व विद्यार्थ्यांचे पालक असे आम्ही एकत्र येवून मुलांना एक वेगळीच अनुभवाची शिदोरी दिली. या संबंध प्रवासात विविध प्रतिक्रिया पालकांनी प्रकट केल्या, काहींनी उपयुक्त सूचना दिल्या, तर काहींनी प्रत्यक्ष मदत केली. प्रोत्साहीत केलं, काहींनी संभावणारे धोके स्पष्ट केले तर काही अतिकाळजी करत बसले. परंतु एक गोष्ट मात्र नक्की घडली ती म्हणजे आम्ही अभ्यास यात्रेहून आल्यावर सगळ्यांनी नेहमी समाधान व्यक्त केलं.

विद्यार्थ्यांबरोबर त्यांच्या पालकांशी मैत्री जमली ती कायमचीच. माझी काही ट्रॅव्हल कंपनी नाही. त्यामुळे विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास व्हावा यासाठी मी जो काही प्रयत्न करत आहे, त्यासाठी वेळ खर्च करून योग्य ती धडपड करत आहे, ती माझी आवड आहे याची जाणीव पालकांना असल्याने त्यांना जे शक्य होईल तशी मदत ते करतात असा माझा अनुभव आहे. विद्यार्थ्यांच्या विश्वातील हा अभिनव उपक्रम पार पाडण्यासाठी पालक त्यांच्या कामाच्या व्यस्ततेतून वेळात वेळ काढून सहभाग घेतात. अभ्यास सहलीला जाण्यापूर्वी आम्ही नियोजित केलेली व्याख्यानमाला स्वतःही उपस्थित राहून मोठ्या आवडीने ऐकतात. विद्यार्थ्यांचे सांस्कृतिक कार्यक्रम बसवण्यासाठी मदत करतात, नवीन कल्पना सुचवतात, मॅडम जर्मन मुलांना काय बरं भेटवस्तू द्यावी ? सगळ्या गुपचे सारखे टी-शर्ट्स बनवण्यासाठी काही मदत हवी का? त्यांच्या सोबत काय खाऊ देता येईल? असे प्रश्न उपस्थित करत पालक अभ्यास सहलीच्या तयारीस हातभार लावतात. पालकांचा हा उत्साह पाहून माझा आनंद नेहमीच द्विगुणीत होतो.

अभ्यास सहल प्रमाणेच मला विद्यार्थी आदान-प्रदान चे दिवस आठवतात. हा कार्यक्रम जास्त दिवसांचा असल्याने त्यासाठी लागणाऱ्या बँक कमिटी, ट्रॅव्हल कमिटी, फूड कमिटी इत्यादीमध्ये पालकांचा सहभाग असतो. यात पालक

आपापल्या आवडीने जबाबदारी स्वीकारून सगळा हिशोब किंवा सगळी माहिती, कोटेशनस्, नोंदी ठेवतं. आवडीनुसार काम मिळाल्यामुळे पालकांनीही ते जास्त उत्साहाने व मन लावून केले. यामुळे सुमारे एकवीस दिवसांच्या, जर्मन विद्यार्थी इथे व आपले तिथे या उपक्रमात 'टीम स्पिरीट' राहिले. एका मोठ्या कुटुंबातील सदस्यांप्रमाणे सर्वजणांनी आपले योगदान देऊन आम्ही आजवरचे विद्यार्थी आदान-प्रदानचे उपक्रम यशस्वी केले.

अभ्यास सहल आणि विद्यार्थी आदान-प्रदानच्या उपक्रमात एकंदरच विद्यार्थ्यांच्या इतका मोलाचा वाटा पालकांचा मिळत असल्याने आम्हा सगळ्यांना प्रोत्साहन मिळतं. यात अतिशय आनंदाने आणि अभिमानाने सांगण्यासारखी गोष्ट म्हणजे आजवरच्या सगळ्या विद्यार्थी आदान-प्रदान आणि अभ्यास सहल उपक्रम पार पडण्यात ते यशस्वी करण्यात सगळ्यात महत्त्वाची साथ मला कायम मिळते ती माझ्या नवऱ्याकडून. श्री. विनायक उर्फ मकरंद केळकर. म्हणजे माझा नवरा सर्व अभ्यास सहलींच्या उपक्रमत खूप आवडीने लक्ष घालतो. नवीन लोकांशी ओळख करणे, मुलांशी अनेक विषयांवर गप्पा मारणे, त्यांना माहिती देणे अशी आवड त्याला मुळातच आहे. नवरा बायको म्हणून एकमेकांच्या स्वप्नांची जाणीव, एकविचारी धोरणं यामुळे मी आजवर जे करत आले त्यात मला कौटुंबिक मदत आणि समाधान सतत मिळालं. मी काय काय करते, मला काय अडचणी येऊ शकतात, मी आणखीन चांगलं काय करू शकते याबद्दल मकरंद सतत जागरूक असतो. त्याहून महत्त्वाचं म्हणजे नुसता उपदेश न करता, ऐनवेळी पडेल त्या कामाची जबाबदारी त्याने समर्थपणे पेलली ती केवळ त्याच्या निर्व्याज प्रेम, निगर्वीवृत्ती आणि चांगुलपणामुळे. मी एकदा खूप आजारी पडले. त्यामुळे अभ्यास सहलीला जाऊ शकले नाही. पुढील वर्षीही मला एवढ्या विद्यार्थ्यांना घेऊन एवढ्या लांबच्या सहलीला जाण्याची भीती वाटत होती. हे समजून घेऊन नोकरीच्या ठिकाणी रजा घेऊन तो माझ्याबरोबर अभ्यास सहलीला आला. अभ्यास सहल यशस्वीरित्या पार पाडली. मुलांच्या निवड चाचणी, मुलाखतीपासून त्याचा अधून मधून सतत सहभाग असतो. पूर्वतयारीच्या व्याख्यानमालेत आजवर त्यानेही अनेक वेळा व्याख्यान दिले आहे. त्यामुळे पालक, विद्यार्थी या सगळ्यांना माझ्याबरोबर तो अभ्यास सहलीवर येणार असल्याचं कळल्यावर मनात कुठलीच धाकधूक

राहिली नाही. उलट विद्यार्थ्यांनी त्यांच्या आवडत्या Mac Uncle बरोबर धमाल केली. आम्हा दोघांची अभ्यास सहलीमागची आस्था, धडपड, आवड पालकांना नेहमी जाणवते नि आवडते अशी प्रतिक्रिया पालकांनी अनेकदा दिली. अनेक पालकांशी आमची वैयक्तिक मैत्री झाली. त्यांच्याकडून आम्ही वेळोवेळी अभ्यास सहलीबद्दलच्या प्रतिक्रिया घेतल्या.

अनेक ठिकाणी मोठमोठ्या उद्योग व्यवसायातून, शिक्षण क्षेत्रातून आजकाल प्रतिक्रिया घेण्याची पद्धत आहे. या प्रतिक्रिया म्हणजेच 'फीडबॅक' हा माझ्या दृष्टीने अत्यंत मोलाचा असतो. त्यातून चुका दुरुस्त करता येतात. नव्या सूचना स्वीकारता येतात. सुदैवाने अभ्यास सहलींचे नियोजन करताना असंख्य गोष्टींच्या तपशीलात जाऊन विचार केल्याने, त्याचवेळी पालकांशीही चर्चा केल्याने आमच्या सहली सुफळ संपूर्ण होतात. आम्ही पालकांच्या प्रतिक्रिया घेतल्या. अगदी मोकळेपणाने, प्रांजळपणाने व्यक्त केलेल्या प्रतिक्रिया वाचून आम्हा सगळ्यांना स्फूर्ती मिळाली. मी जे काही काम करतेय, त्यावरचा त्यांचा विश्वास कायम राहिला हे पाहून मला समाधान वाटतं.

अभ्यास सहलीहून आल्यावर आम्ही त्या सहलीबद्दल जी माहितीपुस्तिका छापतो त्यात पालकांच्या प्रतिक्रिया जरूर छापतो. कारण तेही मनाने आमच्या सहलीचे प्रवासी आहेत. अशाच काही प्रतिक्रिया या भागात आहेत.

लेखा शिरोळकर ही माझ्या विद्यार्थी आदान-प्रदान उपक्रमाच्या बँक कमिटीत असणारी पालक. सारस्वत बँकेत नोकरी करत असल्याने हिशोब ठेवण्याचं जोखमीचं काम ती करत होती. तेव्हा तिचं, माझं आणि अजून एकीचं असं बँकेत खातं होतं. कारण विद्यार्थी आदान-प्रदानच्या वेळी आम्ही कुठल्या ट्रॅव्हल एजन्सीची मदत घ्यायचो नाही. आमचे आम्ही प्रत्येक गोष्टीचं आयोजन करत होतो. त्यामुळे पैस अन् पैच्या हिशोब लिहून ठेवणं हे इतकं कठीण काम होतं. ते सगळं लेखाने केलंय. आजही ती माझ्या संपर्कात आहे.

Our children had a wonderful experience in Germany. The German parents had a positive approach towards this programme. They were very enthusiastic and caring. The love

and affection our children received, washed away all the misconceptions about the hostility of the Germans.

When the Indian students visited Germany, some students seemed more interested in visiting India once again and invited our children to Germany for the second time. In fact the German parents were eager to visit India and insisted on having a "Parents exchange." The success of the exchange programme lies in developing the bond between the exchange partners and maintaining this relation life long. Hope the future exchanges will overcome the shortcomings and be more fruitful.

- Mrs. Lekha Shirolkar

राजीव देवस्थळी हा माझा वर्गमित्र होता. तोही जर्मन भाषेचा विद्यार्थी. आता तो बंगलोरला बॉरा कंपनीत काम करतो. मेधा देवस्थळी जर्मन भाषेची प्राध्यापिका असून ती मॅक्स म्युलर भवनमध्ये शिकवते. 'फर्ग्युसन सेंटर फॉर लॅंग्वेज'ला पुस्तके मागवायची असली की आम्ही मेधाला सांगतो. तिचा मुलगा ईशान हा अत्यंत सुंदर व्हायोलिन वादक आहे. तो आमच्याबरोबर आला होता. देवस्थळी दाम्पत्याला जर्मन भाषा व जर्मनी हा देश चांगलाच परिचयाचा असूनही ईशानला आमच्याबरोबर स्टडी टुरला पाठवण्याची त्यांची इच्छा होती. याच कारण विचारल्यावर समजलं की, जाण्याआधीची पूर्वतयारी, फॅमिली स्टे, कम्युनिटी लिव्हिंग, परदेशी सांस्कृतिक कार्यक्रम सादर करण्याची संधी हा सगळा अनुभव ईशानने घ्यावा असा विचार त्यांचा होता. दूरमध्ये निवड झाल्यापासून टुर संपल्यानंतर मासिकासाठी मुलांकडून लेख लिहून घेण्यापर्यंत प्रत्येक गोष्ट महत्त्वाची आहे असं त्यांनी सांगितलं. पालक जेव्हा या गोष्टी सांगतात तेव्हा मी जे काही करत आहे त्याची खरी पावती मिळते असं वाटतं. ही पावती त्यांच्याच शब्दात....

Reisen bildet अर्थात

केल्याने देशाटन, पंडित मैत्री सभेत संचार

शास्त्रग्रंथविलोकन, मनुजा चातुर्य येतसे फार !

आजच्या युगातील मुले खूप भाग्यवान आहेत, कारण त्यांच्यासाठी माहिती

घेण्याचे ज्ञान, मिळविण्याचे अनेक पर्याय उपलब्ध आहेत. अभ्यास यात्रा हा मुलांसाठी ज्ञानात भर टाकणारा आनंददायी उपक्रम आहे. अध्ययन व अध्यापन शास्त्रात एखाद्या विषयाचा संपूर्ण अभ्यास हा तीन टप्प्यांमध्ये करावा लागतो. १) पूर्वतयारी २) साक्षात अनुभव ३) उत्तरावलोकन. फर्ग्युसन महाविद्यालयाची 'युरोप अभ्यास यात्रा' ही अशाच तीन टप्प्यांमध्ये पार पडते.

ईशान युरोपच्या प्रवासाला जाणार या पताका मार्चपासून फडकत होत्या. पारपात्र कचेरीत अनेक खेटे घातल्यानंतर जेव्हा प्रत्यक्ष पारपत्र हातात आले तेव्हाच ईशानबरोबर आमचाही जीव भांड्यात पडला आणि ईशानच्या युरोप यात्रेवर शिकामोर्तब झाले.

पूर्वतयारीमध्ये मुलांना रुचेल, समजेल अशा पद्धतीने त्या त्या स्थलाची संस्कृती, इतिहास, हवामान, तेथील जीवनशैली याची माहिती इतकेच नाही तर सामानाची बांधाबांध, विमान प्रवासासाठी लागणाऱ्या सूचना, घ्यावयाची काळजी, तसेच तेथील निसर्ग व पक्षी निरीक्षण कसे करावे इत्यादींविषयी माहिती देणारी सत्रे खूप उपयोगी ठरली. जे पालक या सत्रांना उपस्थित होते, त्यांना मुलांना प्रवासात नक्की काय आवश्यक आहे याचा अंदाज आला. सत्राच्या शेवटच्या दिवशी सर्व मुलांना पूर्वी जाऊन आलेल्या मुलांशी व त्यांच्या पालकांशी संवाद साधता आला. अशा तऱ्हेने मुले आणि पालक युरोप यात्रेसाठी एकत्र तयार झाले.

- मेधा देवस्थळी

रसिकाचे आईबाबा बहुतेक गावाला गेले होते जेव्हा आमच्या अभ्यास सहलीची माहिती पेपरमध्ये आली. ती माहिती वाचून वेळ न दवडता तिच्या आजोबांनी आधी मला फोन केला. आपल्या नातीला नवा अनुभव मिळेल यासाठी आजोबांच्या तत्परतेचं मला कौतुक वाटलं. पुढे रसिका तिच्या आई-बाबांना घेऊन मुलाखतीस आली. तिची निवडही झाली. युरोपहून आल्यावर पालकांनी प्रतिक्रिया लिहून द्याव्यात असं मी सांगितल्यावर तिच्या आजोबांनी प्रतिक्रिया लिहून देण्याची इच्छा व्यक्त केली. मी अर्थातच आनंदाने होकार दिला. त्यात त्यांनी kudos to Mrs. Savita Kalkar असं म्हटलं. आजोबांनी मला शाबासकी दिल्याचं वाचून खूप बरं वाटलं. कारण अशा एखाद्या आजोबांनी अशी

पावती द्यावी याचं मला खूप समाधान आहे. एकत्र कुटुंब पद्धतीचं छान उदाहरण मला रसिकाच्या कुटुंबात दिसलं.

When I knew about my grandchild Rasika's eminent trip to Europe and especially Germany. I must candidly admit I was envious of her. Applause and kudos for Mrs. Savita Kelkar. With the background of a brilliant academic career and as a teacher of German language working at Fergusson College, she has been organizing summer Europe tour for students for the past 4 years. She has innovatively conducted the orientation classes, offered working knowledge of daily use language like German, French etc. have imbibed a well measured dose of flora and fauna as well as religion and culture in Europe. As a chief motivator she organized a cultural programme of group songs, bhajans, dances etc. which was well received. She has arranged for our students to stay in German family thus adding to their knowledge of interaction at family level also besides interaction at school college level. I must thank Mrs. Savita Kelkar for her thoughtfulness in promoting this trip. Surely it will add to the general awareness and quality of responsibility of the students.

As expected Rasika came back with lots of souvenirs bought and exchanged. They range from Eau de cologne from Germany, picture postcards from Paris, wooden shoes from Amsterdam, chocolates from Belgium and off course, lots of remembrances about Louvre museum, Eiffel tower, the various Cathedrals and palaces etc. and castles in Austria the stage of famous movie Sound of Music.

- S. M. Marathe

नागालँडच्या दोन मुली माझ्याबरोबर आल्या होत्या. मुलाखतीच्या वेळी त्यांच्या आई वडिलांना एवढ्या दुरून येणं शक्य नव्हतं. पण त्या आमच्या कॉलेजच्या असल्याने मी त्यांना ओळखत होते. त्यांची निवड झाल्यावर त्यांना खूप आनंद झाला. कारण त्या पूर्व भारतातील असल्याने दिसायला थोड्या वेगळ्या होत्या. त्यामुळे लोक त्यांना इतर देशातील समजत. त्यामुळे त्या दुःखी होत. पण इथे त्यांना संपूर्ण वेगळा अनुभव आला. निवड चाचणीपासून ते सहली दरम्यान त्यांना कधीही वेगळी वागणूक मिळाली नाही. त्यामुळे त्या व त्यांचे पालक आमच्या सगळ्यांवर अतिशय खूष होते.

Dear Savita Madam,

At the outset, in the name of our savior I greet you and your colleagues with heartfelt gratitude. I also take this opportunity to convey our sincere appreciation for your initiative and arrangement on this study tour, as it was a greatly beneficial for my daughter. Deeply acknowledge your constant guidance and support extended to our daughter through which she was blessed immensely.

We, the family members, are really inspired by the adventurous exposure our daughter has experienced. May our almighty God bless you abundantly for your noble service.

Thank you so much.

Mrs. Kuo Tsu- Kohima (Nagaland)

डॉ. कडलसकर हे मर्सिडीज बेन्जमध्ये आहेत. मिसेस कडलसकर या पीएच. डी. आहेत. त्या प्राध्यापिका आहेत. त्यांची मुलगी गिरीजा स्टडी टुरमध्ये होती. भेट झाल्यापासून या दाम्पत्याने सांगून ठेवलं होतं की गिरीजाला काहीही जबाबदारी द्या, आमचीही कशात मदत होऊ शकत असेल तर जरूर घ्या. सगळ्यांचे सारखे टी शर्ट्स करून आणले

गिरीजाने. आई वडील अत्यंत उत्साही, सकारात्मक विचारांचे असल्याने त्यांनी आम्हाला सुचवलं की मर्सिडीज बेन्जच्या म्युझियमला तुम्ही का नेत नाही, तेव्हापासून आम्ही तिथे नेहमी भेट देतो.

“युरोपला जाताना काय काळजी घ्यायची? तेथील वातावरण कसे असेल? यासंबंधी काही व्याख्याने आयोजित केली होती. त्यात पाहुण्यांची ओळख, त्यांचे आभार विद्यार्थ्यांनीच मानायचे होते. याचा गिरीजाला फारच फायदा झाला. कारण कधीही कुठे तोंड न उघडणारी गिरीजा सर्वासमोर पाहुण्यांची ओळख न डगमगता करून देत होती. आपणही काहीतरी करू शकतो असा थोडासा तरी आत्मविश्वास तिच्यात आला. तसेच स्वेटशर्टचे पॅटर्न निवडणे, त्याची ऑर्डर देणे, त्यावरील स्लोगन ठरविणे या कामातही गिरीजाने पुढाकार घेतल्याने जबाबदारीची जाणीव तिच्यात निर्माण झाली.

एकूणच या टुरवरून परत आल्यावर गिरीजाच्या वृत्तीतच फरक पडला आहे असे वाटते. तिच्यात व्यवस्थितपणा, टापटीप आणि जबाबदारीची जाणीव निर्माण झाली आहे असे वाटते. त्याचप्रमाणे रस्त्यावर कोणी काही टाकत असेल तर ती फारच अस्वस्थ होते. वाहतुकीच्या बेशिस्तीचेही तिला फार वाईट वाटते आणि याचे सर्व श्रेय या टुरलाच जाते असे मी समजते.”

- डॉ. कडलसकर

अपर्णा इनामदार म्हणजे माहेरची सीमा गांगल. ती माझ्याबरोबर होस्टेलला होती. मला तीन चार वर्षे ज्युनियर होती. तिला माझं पहिल्यापासून कौतुक होतं. प्रेम होतं. तिची मुलगी पूजा ही माझी अकरावीपासूनची विद्यार्थिनीच होती. पुढे त्यांच्याच कुटुंबातील तिचे मामे भाऊ सुजय व गौरव गांगलही स्टडी टुरचे प्रवासी झाले.

“पूजाला या स्टडी टूरला पाठवताना थोडीशी काळजी वाटत होती. ती मनात ठेवून काळजी कशी घ्यायची याचे पाठ मिळत गेले. घर, आपली माणसं सोडून

दुसऱ्या देशात जाऊन त्या माणसांच्यात ँक दिवस राहून पुन्हा सुखरूप येणं हा संपूर्ण १६ दिवसांचा कार्यक्रम होता. ँकदा जायचे नक्की केलं तेव्हापासून तिचा आत्मविश्वास वाढतच गेला. जर्मन लोकांचे शैक्षणिक, सामाजिक व सांस्कृतिक जीवन अनुभवता आले. त्यातून तिच्या ज्ञानात खूपच भर पडली व त्यामुळे अनेक नवनवीन विचारांची दृष्टी मिळाली.

फर्ग्युसन महाविद्यालय आणि सौ. सविता केळकर यांनी हा जो उपक्रम राबविला तो निश्चितच अनेक विद्यार्थिनींना उपयोगी पडत आहे. अनुभव हीच यशाची गुरुकिल्ली आहे. ”

- सौ. अपर्णा इनामदार

सुजाता व हेमंत केसकर हे निवड करताना असणाऱ्या मुलाखतीच्या वेळेला मला प्रथम भेटले. दोघांशी बोलल्यावर लगेचच त्यांच्या जीवनाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन खूप सकारात्मक आहे हे जाणवलं. त्यांचा मुलगा अंकित त्यांच्यासाखाच मिळून मिसळून राहणारा आनंदी मुलगा असल्याने सगळ्यांना मजा आली.

The tour left on the 27th April and they were back on the 13th May. We realised that all our worries were misplaced. The young ones can take care of themselves when left alone. They, in fact, try to be accommodative to the fellow tourists and support others when needed. Ankit is an extrovert by nature, but he has become more open and tries to make others happy after his maiden venture overseas without parents. Thus he has gained a lot in his personality apart from sight seeing and other attractions. Now he knows how to spend within his limits and how to take care of his belongings. It was definitely worth the amount spent.

- Sujata & Hemant Keskar

डॉ. अरुंधती गद्रे या पॅथॉलॉजिस्ट असून धुळ्याला मेडीकल कॉलेजला लेक्चरर आहेत. त्या संगीत अलंकारसुद्धा आहेत. त्यांचे मिस्टर श्री. संजय गद्रे अॅनास्थेटिस्ट असून गायन, वादनाची आवड असणारे आहेत. हे दोघेही खूप उत्साही आणि मनमिळावू आहेत. संगीताबरोबर वाचन, क्रीडा क्षेत्र आणि पर्यटनाची आवड आहे. त्यांची धाकटी मुलगी अनुजा आमच्याबरोबर आली होती. सर्वगुण संपन्न असणाऱ्या अनुजाला दहावीत वर्षभर अभ्यास केल्याच्या कौतुकाचं बक्षीस म्हणून अभ्यास सहलीला त्यांनी पाठवले. युरोपहून आल्यावर दहावीचा रिझल्ट लागला. अनुजा धुळे जिल्ह्यात पहिली आल्याने आम्हा सगळ्यांना आनंद झाला.

Anuja was busy with her Xth standard studies since she had to appear for the board exams. We gave her an idea about the tour and she said she was willing to join the group. Anuja finished her exams and we started preparations for the tour. The organizers have a lot of experience in conducting these study tours and so they had planned everything to the minutest detail. They had arranged a series of lectures in the last week of April for the children in which guest speakers were invited. This lecture series was meant for giving the children a little orientation as to what their study tour was going to be like.

Since we are residents of Dhule, I went with Anuja to Pune so that she could attend these lectures. Since we are not Puneites, Anuja did not know any of the other students in the group but she got to meet all of them during these lectures and they all immediately became friends, so much so that they also started practicing for the cultural programme at Saawani's home.

I too attended the lectures with all the children and believe me, I really enjoyed them. The lectures were really good, the speakers very talented and they really gave a lot of information about the countries the children are going to visit, regarding

their social, geographical and historical aspects. They also gave important tips about what and where to shop, and what and what not to eat.

I would like to congratulate and thank the organizers (especially Mrs. Savita Kelkar and Mr. Swapnil Kumbhojkar) for their perfect planning and the tireless efforts that they are taking to make the tour a memorable experience for all.

Bon Voyage to the whole group.

- Dr. Arundhati Gadre

डॉ. अरुणकुमार छाजेड हे डेन्टीस्ट आहेत. शलाकाला अभ्यास सहलीला पाठवून ते खूपच खूष झाले. त्यांचं आग्रहाचं निमंत्रण स्वीकारून मी धुळ्याला त्यांच्या घरीदेखील जाऊन आले. त्यांची बायको, आई या सगळ्यांनी उपक्रमास भरभरून दाद दिली. ते ऐकून मला अधिकच प्रेरणा मिळाली.

Initially we were little apprehensive about sending our daughter, since she is not much exposed to Metro City Culture. Will she be accepted in the group where most of the students are from Pune? Will she feel Home Sick? Because of her last minute entry, will the organizers have problem to accommodate her comfortably? etc. But I think Mrs. Savita Kelkar madam has taken care of all the problems of which we were apprehensive and Shalaka's new friends were simply great who not only accommodated Shalaka, but also made her feel to be one of them. Whenever Shalaka talked over telephone during the tour, she appeared very happy and excited about her new experiences on the tour! After coming back from this tour, I noticed that Shalaka's outlook became more mature towards life and she started loving Pune and her group from Pune!

I think, we did a very right thing by sending Shalaka for the Europe Tour.

- Dr. Arunkumar Chhajed, Dhule

डॉ. मनीषा सोलंकी ही माझी मोठी बहीण सुरेखा हिची वर्गमैत्रीण. त्यामुळे ती मला अनेक वर्षे ओळखत होती. तिचा मुलगा वरुण आमच्या सहलीस आला. तो अतिशय मनमिळावू असल्याने त्याची सगळ्यांशी मैत्री झाली. आजही तो अभ्यास सहलीबद्दल उत्सुक असतो. त्याला फोटोग्राफीची विशेष आवड असल्याने पूर्वतयारीच्या वेळी आपणहून फोटोग्राफीबद्दल मुलांना लेक्चर देतो. मुलही छान आनंद लुटतात.

Dr. Savita,

Initially I was hesitant to send Varun for some personal reasons but after having a discussion with you, it indeed helped me to take a right decision of sending Varun with you to the study tour. I feel this tour is more special than any other outings because there is a definite purpose. Students, who participate, are prepared before they actually go and visit the places. They are prepared not only to collect information but work as a unit, accommodating every participant, exchanging ideas, taking responsibility, organising a cultural show, respecting elders and also people from different countries.

Words can never express gratitude, still I want to say thank you for all that you have done by organising such a wonderful tour.

Dr. Maneesha Solanki

डॉ. प्रमोद आणि सुप्रिया जोगदेव यांचा मुलगा प्रसन्न आमच्याबरोबर स्टडी टुरला आला होता. तो आला तेव्हा बी. एस्सी. करत होता. प्रमोद जोगदेव यांची अनेक पुस्तक प्रसिद्ध झाली आहेत आणि सुप्रिया जोगदेव या प्रकाशक आहेत. प्रसन्न तेव्हापासून टूरला आला. त्यानंतर आता गेली काही वर्षे सुप्रिया जोगदेव याच स्टडी टुरच्या मासिकाची छपाई करतात. मला मासिकासंबंधी वेळोवेळी टिप्स देऊन पुस्तकाची मांडणी आकर्षक करण्याचं श्रेय त्यांचं आहे. अभ्यास सहलीच्या

निमित्ताने झालेली ओळख या निमित्ताने कायम राहिली. वृद्धिंगत झाली.
यात मला आनंद वाटतो.

It is rightly said, "One smile begins a friendship or one candle wipes out darkness. This short study tour organized by Friends of Germany and Dr. Savita Kelkar of Fergusson College has kindled the lives of many in India and abroad. It is a self learning experience. It is said **Kelyane Deshatan, Pandit Maitri, Sabhet Sanchara...**' which means best way to learn is to visit places, be in the company of knowledgeable people and discuss in the groups. Not only during the tour days, but pre tour and post tour assimilation of students of various groups taught them lot many things. Prasanna for that matter is a very social person and likes to mix with people and steer a group on occasions. Moreover this was the best opportunity for Indian youth to showcase their talent and versatility to their counterparts in other so called advanced European countries. Am sure, this short visit will help the students to shed away their complexes, if any, and be a part of the new Global village. The tour included various social, cultural, academic programmes and visit to historical places which helped students to understand the culture and heritage of those countries.

- Dr. Pramod and Supriya Jogdeo

ज्योती सावरकर या अनुष्का सावरकरच्या आई. अनुष्का अकरावीपासूनची माझी विद्यार्थिनी. पुढे ती स्कॉलरशीपवर जर्मनीत पुन्हा जाऊन आली. ज्योती सावरकर या आयएफएस असल्याने त्या अनेक वर्षे रशियात राहिल्या आहेत. अनेक देश हिंडलेल्या आहेत. त्या दरवेळी आमच्या विद्यार्थ्यांना ट्रॅव्हल टिप्स इतक्या छान सांगतात. शिवाय सगळे मुद्दे लिखित स्वरूपातही विद्यार्थ्यांना देतात.

As a parent, I would like to share my feelings about this

Europe Tour. Dr. Savita Kelkar had arranged a series of lectures and activities to give glimpses of Europe. This was a very different tour. The family stay and cultural exchange programme offered the students an opportunity to experience the ground realities in Europe. I found a very positive change in my daughter thanks to this tour. She became more patient, confident and mature. This tour is surely the best gift a parents can give to their child.

- Jyoti Sawarkar

तेजल आकोलकर हे नाव आता दुर्दैवाने आठवणींच्या विश्वातच उरलय. कारण डिसेंबर २०११ मध्ये तेजलवर काळाने आघात केला आणि ती आपल्याला सोडून कायमची निघून गेली. संचेती हॉस्पिटलच्या फिजिओथेरपीच्या कॉलेजला ती शेवटच्या वर्षात असतांना दुर्दैवी अपघात झाला अन् त्यातच ती हे जग सोडून गेली. घरी आई-बाबा, आजोबा, आत्या यांची तेजल एकुलती एक लाडकी मुलगी. आत्या आणि आईची इच्छा तिला आवडली आणि तिने अभ्यास सहलीला यायचं ठरवलं. सुस्वभावी, मनमिळावू व्यक्तिमत्वाबरोबरच अनेक कलागुण तिच्यात होते. फोटोग्राफीत तिला विशेष प्रावीण्य होतं. तिच्या जाण्याने आम्हा सगळ्यांनाच धक्का बसला. तेजल, आम्हाला तुझी आठवण कायम येईल. तेजलची आई आणि आम्ही सगळे एकमेकांच्या संपर्कात आहोत. तिच्या आठवणी सदैव आमच्याबरोबर राहतील.

It all started off when Tejal's aunt read a bulletin posted in Max Mueller Bhavan containing all the details of the Study Tour. When Tejal heard of it, she did not think twice before exclaiming out a 'yes' in joy.. even though nobody had asked her. The reason behind the unexpected enthusiasm would be that she had heard and seen many good things, about Germany and the rest of Europe on the travel channel, when she was

supposed to be studying.

We met Mrs. Kelkar the following week and enquired about the details of the tour. It did not seem that we were meeting her for the first time. We came to know that everything would be planned and no details would be overlooked. It was assured that everything and everybody would be taken care of. When we left the office, we were certain that Tejal would not be spending the vacation with us. In the days to come, to meetings that we attended had a friendly atmosphere even though everybody was unknown. Then there was one in the month of May. Tejal was not able to make it to the meetings on account of the preparations for the CET. though she did not want to miss even one. Mrs. Kelkar accepted exempted her.

After returning from the tour, our first question to Tejal was "How did it go?" Great ! she replied. After hearing about the time they spent there, we are glad that she thoroughly enjoyed. We are grateful to Mrs. Kelkar and Daffodils for this experience.

Tejal Akolkar's Mother

माधुरी आणि उदय किरपेकर यांची मुलगी आदिती अभ्यास सहलीला होती. सकारात्मक विचार करणाऱ्या पालकांची अतिशय उत्साही, मनमिळावू मुलगी म्हणजे आदिती. किरपेकर कुटुंबीय जर्मन कुटुंबात आदितीला दोन दिवस रहायला मिळणार यामुळे खूप खूप होते. आदितीनेसुद्धा या सहलीचं चीज केलं.

We were very glad to send our daughter Aditi for the Study Tour Program to Europe. She had great time there. The experience of being in Developed Countries was of great importance to her. Particularly mentioning the two days in a family. This was a fabulous and important experience for her. She learnt of the customs and culture of the German Families.

The cultural show performed by the Indian as well as the German students was very impressive.

- Mrs. Madhuri Kirpekar, Mr. Uday Kirpekar

दिलीप महाजन यांची मुलगी मानसी आमच्याबरोबर होती. दिलीप महाजन हे प्राध्यापक आहेत. त्यांचे क्लासेस आहेत. आजवर मला अनेक विद्यार्थ्यांनी अभिनंदन, आभार इत्यादीबद्दल भेटकार्ड दिलं. परंतु पालकांच्या गटाच्या वतीने दिलीप महाजन यांच्या पुढाकाराने सर्व पालकांनी मिळून भेटकार्ड हॅण्डमेड पेपरवर स्वतः बनवून दिलं. ही गोष्ट विशेष वाटते. कायम मदत करण्यास तत्पर असणाऱ्या पालकांपैकी ते एक आहेत. मानसी अशीच हरहुन्नरी आहे. शास्त्रीय, उपशास्त्रीय गायनात निपुण आहे. तिचा जर्मनीत इंटरव्ह्यूसुद्धा घेतला गेला होता आणि गायनाबद्दल तिथल्या पेपरमध्ये नावही आलं होतं.

या परदेश दौऱ्याची तयारी करत असताना मॅडमचे नियोजन उत्तम असल्याचे जाणवले. संपूर्ण दौऱ्यात आपल्या महाविद्यालयाचे प्रतिनिधित्व केले जाणार असल्याने सर्वांना सारखे टी-शर्ट्स असावेत ही कल्पना त्यांनी मांडली आणि अशी व्यवस्था करणे शक्य होईल का असे विचारले. माझे स्नेही दिलीप जोशी ही जबाबदारी पार पाडतील असे सांगितल्यावर त्यांना खूप आनंद झाला व अतिशय विश्वासाने त्यांनी आमच्यावर हे काम सोपविले. नियोजन करताना पालकांनाही त्यात सामील करून घेणे हे विशेष वाटले आणि आनंदाचेही.

युरोप स्टडी टुरमध्ये भारतीय संस्कृतीचे दर्शन घडविणे हा मुख्य आकर्षणाचा भाग होता. मानसी गेली काही वर्षे 'शास्त्रीय गायन' शिकते आहे हे समजल्यानंतर केळकर मॅडमनी तिला खूपच प्रोत्साहन दिले. कार्यक्रमाची सुरुवातच तिच्या गायनाने करायचे जाहीर केले. मानसीबरोबर श्री. अमित जोशी याने तबला तर चि. ईशान देवस्थळी याने व्हायोलिनची साथ केली. याशिवाय या दोघांचेही स्वतंत्र वादनही झाले. उपस्थितांनी या सर्वांना खूप दाद दिली. हे ऐकून खूप समाधान वाटले.

Bergensstadt येथील या सांस्कृतिक कार्यक्रमाला त्या गावाचे मेयरही उपस्थित होते. तसेच तेथील स्थानिक वृत्तपत्रात याविषयीची बातमी प्रसिद्ध झाली. हे ऐकून मन भरून आले आणि मानसीचा परदेश दौरा यशस्वी झाल्याचे मानसिक समाधान मिळाले.

जर्मन फॅमिलीमध्ये २ दिवस वास्तव्य करणे ही कल्पनाही अतिशय चांगली होती. या उपक्रमामुळे मुलांना पाश्चात्य जीवनशैलीची अतिशय जवळून ओळख होते. कॅथरिन मार्टीन ही मानसीची पार्टनर होती. तिच्या कुटुंबियांशी मानसीची चांगली मैत्री झाली. आजही ईमेलद्वारे दोघीही एकमेकींच्या संपर्कात आहेत. मार्टीन कुटुंबियांनी तिचे केलेले आदरातिथ्य आणि अवघ्या २ दिवसात निर्माण केलेला आपलेपणा हे याचेच बोलके उदाहरण आहे.

- दिलीप महाजन

सौ. अपर्णा जोशी यांची मुलं अनुश्री जोशी आणि अमित जोशी हे दोघेही अभ्यास सहलीला आले होते. अमित जोशी उत्कृष्ट तबलावादक आहे. उस्ताद झाकीर हुसेन यांच्याकडे तेव्हा तो शिकत होता. अनुश्री जोशी ही सुंदर नृत्य करते. या दोघांनी सांस्कृतिक कार्यक्रमास बहार आणली.

सहा देशांमध्ये होणारा हा आखीव रेखीव प्रवास. त्याआधी दोन तीन महिने तयारीत कसे जातात ते कळतच नाही. कपडे खरेदी, बॅगा, खाऊ हे तर मुलांच्या आवडीचं असतं. पहिलाच मोठा विमान प्रवास. तिथलं सगळं भव्य दिव्य नयन मनोहर स्थळाचं दर्शन. आपण एखाद्या परिराज्यात आल्यासारखं त्यांना वाटतं. तिथली गॅडस मुलं, नीटसं मोकळे रस्ते, हिरवळ, सुसज्ज होटेलस, भव्य वास्तुकृती, अदबशीर बोलणं, उत्कृष्ट वाहन व्यवस्था ते जगच निराळं वाटतं. अगदी खेळीमेळीच्या वातावरणात एकसंघ होऊन सारेजण अगदी धमाल करतात.

पालकांनाही या उमलत्या मुलांसाठी काहीतरी नाविन्यपूर्ण करावं अशी इच्छा असतेच. पण अशी संधी सविता मॅडममुळेच निर्माण झाली आहे. अल्प दरात अति उत्तुंग अशा जगाचं दर्शन घडविणं मुलांसाठी अगदी रोमांचक अनोखे द्वार

उघडून देणं हा अनमोल नजराणा आहे. या उंच भरारीमध्ये शिक्षणाचे पाच पैलू सामावलेले आहेत. १) माहिती २) संकल्पना ३) प्रवृत्ती ४) कल्पनाशक्ती ५) स्वातंत्र्य. तो चले अब आओ, युरोप सफर करे सो जीनेका मजा आए। कोई खोले मनकी खिडकी तो ताजगी और भी आए।

- सौ. अपर्णा जोशी

राजेंद्र व रचना घारे यापैकी श्री. घारे हे मकरंदबरोबर 'प्राज्ञ'मध्ये कामाला होते. एच. आर. डिपार्टमेंटला. त्यांना व त्यांच्या मुलीला देशविदेशात जाण्याची, तिथली जीवनपद्धती जवळून पाहण्याची प्रबळ इच्छा होती. ती पूर्ण झाल्याने ते फार खूष झाले. त्यांची मुलगी मधुरा सुंदर डान्स करते. तिला प्रवासाची आवड असल्याने तिने छान नोट्स काढल्या होत्या.

मधुराला प्रवास व नवीन प्रदेश पाहण्याची लहानपणापासून आवड आहे. मधुराचा पासपोर्ट तिने स्वतःच अर्ज करून व पासपोर्ट ऑफिसला चकरा मारून स्वतः मिळवला. (हा सुद्धा तिच्यासाठी एक नवीन अनुभव होता.)

संपूर्ण ट्रीपचा मधुरा व तिच्या मित्र मैत्रिणींनी खऱ्या अर्थाने आनंद घेतला व परत आल्यावर प्रवासात आलेले अनुभव सांगण्याची व ऐकण्याची मजा काही औरच होती. तिने आवर्जून नेलेल्या खास भारतीय भेटी तिच्या जर्मन मैत्रिणींना व त्यांच्या कुटूंबाला अतिशय आवडल्या. संपूर्ण प्रवासात त्यांना स्वच्छता, टापटीप व वेळेचे महत्त्व लक्षात आले. तेथे आपल्या मुलांनी केलेल्या सांस्कृतिक कार्यक्रमाचे खूप कौतुक झाले हे ऐकून अभिमान वाटला.

आमच्या दोघांच्या दृष्टीने मधुरासाठी हा प्रवास आगळा वेगळा अनुभव देणारा झाला. आम्हा दोघांतर्फे सौ. सविता केळकर मॅडम व त्यांच्या सहकाऱ्यांचे खूप खूप अभिनंदन.

- राजेंद्र घारे व सौ. रचना घारे

जयश्री कुरंदवाडकर या भगिनी निवेदिता बँकेच्या डायरेक्टर आहेत.

त्या अशा स्वरूपाच्याच अभ्यास सहलीच्या शोधात होत्या. असं भेटल्यावर त्यांनी सर्वप्रथम सांगितलं. सानिका ही त्यांची मुलगी ट्रिपहून आल्यावर तिच्यात सकारात्मक बदल झाल्याने त्यांना आनंद वाटाला. अजूनही दरवेळी त्या मला काही मदत हवी आहे इत्यादी संबंधी फोन करतात. जवळजवळ सर्व पालकांशी झालेली ओळख आजही टिकून आहे याचं मला अप्रूप वाटतं.

प्रत्येक विद्यार्थ्याला सर्व ॲक्टिव्हिटीजमध्ये सामावून घेतले जात असल्याने आमच्या सानिकासारखी पटकन न बोलणारी मुलगीही बोलती झाली. यात सगळ्यात मुलांना आकर्षित करणारा भाग म्हणजे दोन दिवसांचा जर्मन फॅमिलीमधील स्टे. सगळ्याच गोष्टींचे अप्रूप वाटावं असंच मुलांचं वय होतं. युरोपमधील सहा देशांची दूर आयोजित केली होती.

मुलांच्या व्यक्तिमत्व विकासासाठी नकळतपणे या दूरचा निश्चितच फायदा होता. सानिका दूरहून परत आल्यावर तिच्या दृष्टिकोनात, व्यक्तिमत्त्वात बदल झालेला मला जाणवला आणि तिला स्टडी दूरला पाठविल्याचा योग्य निर्णय आम्ही घेतला असे मला वाटते.

- जयश्री कुरंदवाडकर

व्ही. एस. गायकवाड या इंजिनिअरींग कॉलेजमध्ये प्राध्यापिका आहेत. श्री. गायकवाड हे 'प्राज' मध्ये काम करतात. मुलांचा सांस्कृतिक कार्यक्रम बसवतांना दोघेही स्वतःहून यायचे. मुलांना प्रोत्साहन द्यायचे. त्यांचा मुलगा सुमित याने ट्रिप एन्जॉय केली. मुलांना सुमितची झालेली मैत्री आवडली.

स्विट्झर्लंडला भेट द्यावी असं मला नेहमीच वाटत होतं. पण तो योग माझ्याआधी माझ्या मुलाला, सुमितला सौ. केळकर मॅडम यांच्यामुळे मिळाला. जाण्यापूर्वी सौ. सविता केळकर मॅडम आजारी असल्यामुळे केळकर सरांनी सर्व पालकांसाठी विद्यार्थ्यांबरोबर दामले हॉलमध्ये गेट टूगेदर आयोजित केले होते. त्यांच्याकडून

मिळालेल्या व्हिसा इतक्याच इतर टिप्स महत्त्वाच्या होत्या. युरोपियन जीवनपद्धती त्यांनी थोडक्यात सांगितली. युरोपची ट्रीप करताना महागड्या शॉपिंगऐवजी पेस्ट्रीशॉपला भेट देऊन आईस्क्रीम पार्लर्सच्या मेनूकार्डवरील पदार्थांची चव जिभेने अनुभवली तर आणि तरच युरोपची ट्रीप यशस्वी होईल. हे सांगताना प्रवासाची उत्कंठा खरोखरच शिगेला पोहचली.

सुमित ज्या फॅमिलीमध्ये राहिला होता त्यांनीही त्याला बोअर होऊ नये म्हणून बाहेर फिरायला जाण्याचा बेत आखला होता. ते त्याला लेकवर फिरायला घेऊन गेले होते. दुसऱ्या दिवशी सुमित लवकर उठला नाही तर लुकासच्या आईने त्याला गोंजारून उठवले. यावरून आईचे प्रेम सगळीकडे सारखंच असतं नाही का? मग तो युरोप असो वा भारत. जगाच्या पाठीवर कुठेही जा, प्रेम आपुलकी यांचा प्रत्यय येतोच.

- व्ही. एस. गायकवाड

पूजा वानवरी या फूड कमिटीच्या सदस्य. ही जबाबदारी त्यांनी, मिसेस मांडके व मिसेस आयालूर यांनी सांभाळल्याने आमचा भार खूप हलका झाला. बाहेरगावच्या मुलांच्यावतीने ट्रिपला न्यायचा खाऊ मी करून देते अशी सर्व करण्याची तयारी होती. त्यांच्या उत्साहाला मी खरच दाद देते. त्यांचा मुलगा नील हासुद्धा सर्व गोष्टीत तत्पर आणि उत्साही होता.

I want to be a part of this educational tour organised by Association of Germany. my son Neel announced this to me one fine day. I was not very encouraging for a number of reasons. As a mother, I knew my son very well. He was very dependent and protection prone boy. He counted on his dad and me so much. Right from his clothes, to his books, to his shoes and to all his other necessities he only had one word to utter 'Mom' and here he was talking of visiting 6 countries

during his tour. How will he pack and unpack? Who will help him? He will actually have to live life in and out of the suitcase for that fortnight.

Keeping all my reservations on hold, we decided to meet Savita Mam. the lady incharge of this tour. She enlightened us about the details of this tour. More than listening to her, I was simply looking at her smiling face. There was something very positive about her person which made me believe her completely. She was so convincing and confident as a teacher and a leader that we soon nodded our heads unanimously and said YES to Neel for this tour.

Those 15 days seemed the longest days of my life. Finally the day arrived when we went to pick him up. He was all praises about the tour.

Being the only child Neel seldom had anyone at home to share and care. But he shared his room with Amogh and the two bonded very well. He actually has become independent for a lot of things now. He no more needs "MOM" every now and then. I am thankful to Savita Mam and the friends of germany group for having given this oppourtunity. As a parent, I would suggest to grab such opportunity.

Because opportunity knocks only once.

- Pooja Vanvari

सिद्धार्थ जाधव यांचं महाबळेश्वरला 'गौरीश' नावाचं हॉटेल आहे. त्यांचे इतरही अनेक उद्योग व्यवसाय आहेत. आम्ही 'गौरीश' मध्ये अनेकदा गेलो आहोत. त्यामुळे मुलाखतीच्या वेळी आम्ही एकमेकांसमोर आल्यावर ताबडतोब ओळखलं. यामुळे अनलच्या आईच्या मनात ट्रिपविषयी अनेक प्रश्न होते की संयोजक कोण आहे ? ही मुलं नीट जातील ना? त्यांच्याकडे लक्ष कोण ठेवणार? काळजी कोण घेणार? हे, मला आणि मकरंदला पाहताक्षणी मिटले असं त्या म्हणाल्या. अनलने ट्रिपचं चीज केलं. वयाने लहान असूनही त्याचा

चुणचुणीतपणा, हुशारी कौतुक करावी अशी होती.

लहानगा अनल, प्रथमच एवढ्या दूर निघाला होता. चौदा दिवस दिसणार नव्हता. पण यातही एक आनंदाची लहर नक्कीच होती. आपल्या लहानपणी चित्रात पाहिलेला आयफेल टॉवर, आल्प्स पर्वत रांगा, जगातील सर्वात सुंदर निसर्गाने नटलेला प्रदेश तो प्रत्यक्ष पाहणार होता. आपण नेहमी ग्लोबल टाऊनविषयी बोलतो. आमच्यासाठी खरंच जग एक खेडं झालं होतं आणि त्याचं जग विस्तारत होतं. नेमक्या उमलत्या वयात हे झगमगतं जग, पृथ्वीच्या गोलाच्या पलीकडील बाजूची समृद्ध मानवजात तो प्रत्यक्ष अनुभवणार होता. आपल्या भविष्याच्या, सुंदर उदयाच्या कल्पनाचित्रासाठी वास्तवातील रंग टिपणार होता.

त्याच्या प्रवासाचे कल्पनाचित्र रंगवीत आमचे दिवसही भरभर गेले. आता त्याच्या परत येण्याचा दिवस. आम्ही विमानतळावर त्याला घ्यायला आलो होतो. आणखीही काही पालक आले होते. आम्हाला केळकरांचे २६ जणांचे कुटुंब दिसत होते. होय केळकर दाम्पत्य त्यांचे आई-वडील झाले होते आणि तुषार जयकर दादा. मुले एकमेकांत इतकी मिसळली होती की आम्ही आई-बाबा समोर असूनही अनलचे पाय आमच्याकडे वळत नव्हते. अनलला विचारलं, आमची आठवण आली का रे? त्याचं प्रामाणिक आणि तेवढच निरागस उत्तर, 'नाही'. एरवी कदाचित या उत्तराचं वार्डेट वाटलं असतं, पण माझ्यासाठी हे उत्तर खूप महत्त्वाचं अन् आनंददायी होतं.

- सिद्धार्थ जाधव

कर्नल दादूंचा मुलगा अभिमन्यूने आमच्या आदान-प्रदान उपक्रमात भाग घेतला होता. जर्मन विद्यार्थी दिल्लीत आले असता कर्नल दादूंचे पोस्टिंग दिल्लीतच होते. त्यांनी आमची व जर्मन पाहुण्यांची खूप बडदास्त ठेवली.

त्यांनी आमच्या कामाबद्दल दिलेली पावती त्यांच्याच पत्ररूपाने पुढील पानवर.

Col US Dadu
Col MS-12

Tele : 23012413

वसुधैव कुटुम्बकम्

सेना सचिव शाखा
रक्षा मंत्रालय एकीकृत मुख्यालय (सेना)
कश्मीर हाऊस, राजाजी मार्ग
नई दिल्ली - 110 011
Military Secretary's Branch
Integrated HQ of MoD (Army)
Kashmir House, Rajaji Marg
New Delhi-110 011

15 June 07

Dear Mrs Kelkar,

1. I am writing this letter to place on record my deep appreciation for the excellent learning experience that the German cultural exchange programme has given my son Abhimanyu Dadu.
2. It is a wonderful endeavor and has given our son a good insight into International life and travel. The trip owes its success to the zeal and enthusiasm of the teachers.
3. I would like to thank the German department of Fergusson College and in particular you and Mrs. Chitra Dandavate for making it possible for Abhimanyu.

Thanking you and wishing you all the success in many more such endeavors.

With warm regards

Yours sincerely
Mrs Shastri
col

Mrs Savita Kelkar
B4, Kanchan Gauri Apartments
Kanchan Galli
Pune 411004

Mrs Chitra Dandavate
Flat No 9, ESTONIA
Palm Grove, Kavade Road,
Mundwa, Pune 411036

पूर्वतयारी

रम्य ते बालपण म्हणतात तसे माझे लहानपणचे दिवस खानापूर ह्या छोट्याशा गावात नक्कीच आनंदाचे गेले. कला असो, क्रीडा असो, नवनवीन सर्व गोष्टी शिकायच्या पण अभ्यासाकडे मात्र दुर्लक्ष होऊ द्यायचं नाही. अशाप्रकारच्या संस्कारांमुळे शाळेत असताना बोर्डात आले. आपलं नाव शाळेच्या फलकावर बोर्डात आलेल्या विद्यार्थ्यांच्या यादीत झळकल्याने नवी स्फूर्ती मिळाली. पुढे पुण्यनगरीत शिक्षणासाठी आल्यावर अनुभवाच्या कक्षा रुंदावल्या, आठवणींची पुंजी वाढतच गेली. एस्. पी. कॉलेज, पुणे विद्यापीठ आणि मॅक्सम्युलर भवन अशा तीन वसतिगृहांत राहिल्याने त्या त्या ठिकाणी भेटलेल्या विद्यार्थी, शिक्षक या सगळ्यांमुळे तिथे होणाऱ्या स्पर्धा, व्याख्यानमाला अशा विविध कार्यक्रमांतून खूप शिकायला मिळालं. वसतिगृहात राहणाऱ्या विविध गावांच्या, शहरांच्या विद्यार्थ्यांशी संवाद कसा साधायचा ते कळायला लागलं. कॉलेजमध्ये किंवा विद्यापीठात परदेशी पाहुणे आले की त्यांच्याबरोबर बोलणे, त्यांना पुण्यात विविध

ठिकाणी घेऊन जाणे अशी कामगिरी केल्याने परदेशी लोकांशी संवाद साधण्याचं कौशल्य विकसित होत गेलं. जर्मन भाषेच्या ज्ञानाला वाव मिळाला. वसतिगृहातल्या त्या दिवसात संस्कृती, भाषा या संदर्भात नकळत खूप संस्कार माझ्या मनावर कोरले गेले. नव्या लोकांशी मैत्री करण्याआधी, नव्या ठिकाणी जाण्याआधी आपण जर काही गोष्टींची माहिती मिळवली तर नक्कीच जास्त यशस्वीपणे ते काम करू शकतो, हा विचार अनुभवाने मनात पक्का रुजला. बालपण आणि कॉलेजविश्वातील हे संस्कार अमूर्तपणे मनात रुंजी घालत होते. त्यातूनच जन्म झाला विद्यार्थी आदान-प्रदान आणि अभ्यास सहल च्या आधी होणाऱ्या 'पूर्वतयारी' अर्थातच "Orientation" च्या अतिशय महत्त्वाच्या भागाचा.

विद्यार्थी आदान-प्रदान किंवा अभ्यास सहल याद्वारे विद्यार्थी जेव्हा दुसऱ्या देशात जातात तेव्हा त्यांची पूर्वतयारी केल्याशिवाय गत्यंतर नाही असं मला जाणवलं. ज्या जागी हे विद्यार्थी जाणार त्याबद्दलचा इतिहास, तिथले राहणीमान, भाषा, संस्कृती या सर्वांबद्दल जर आधीच माहिती देऊन नेले तर तिथला वेळ हा पुढील गोष्टींसाठी देता येतो. उदाहरणच द्यायचं झालं तर तिथे जाऊन गुस्टाव आयफेल कोण होता? १४ वा लुई कोण होता? किंवा अँ फ्रँक कोण होती हे माहिती करून घेण्यापेक्षा पूर्वतयारीतच हे समजून घेता येते. त्यामुळे त्याजागी गेल्यावर तुमचा दृष्टिकोन फक्त प्रवाशाचा न राहता विद्यार्थ्यांचा राहतो व त्याबद्दल जास्त जाणून घेण्याची ओढ लागते. यासाठी पूर्वतयारी अपरिहार्य असते.

जेव्हा मी 'सांस्कृतिक आदान-प्रदान कार्यक्रम' सुरू केला तेव्हा एक महिना एका जर्मन विद्यार्थ्याने पुण्यातील एका विद्यार्थ्याकडे राहायचे व पुण्यातील याच विद्यार्थ्याने त्या जर्मन विद्यार्थ्याकडे राहायचे असा तो कार्यक्रम होता. त्यामुळे दोन्ही जणांना एकूण दोन महिने एकमेकांचा सहवास मिळायचा, कौटुंबिक सदस्यांबरोबरही चर्चा व विचारांची देवाण-घेवाण व्हायची तसेच अनेक गोष्टींचे आकलन त्यांना केवळ निरीक्षणाने व्हायचे. माणसाच्या अनेक सवयी ह्या तेथील हवामानावर, तिथे घडणाऱ्या घटनांवर, भौगोलिक व ऐतिहासिक परिस्थितीवर अवलंबून असतात. एखादी सवय किंवा वर्तणुक 'चुकीची अथवा बरोबर' असा शिक्का न मारता. 'हे वेगळं आहे' असा दृष्टिकोन ठेवला तरच सांस्कृतिक आदान-प्रदान करणं शक्य होतं व हेच विद्यार्थ्यांना समजाविण्यासाठी त्या देशात नेण्याआधी पूर्वतयारी करणं गरजेचं असतं.

पूर्वी विद्यार्थी आदान-प्रदानच्या उपक्रमाचा कालावधी सुमारे एक महिना असायचा, आता तो दोन आठवडे असतो. एक महिन्याचा उपक्रम असायचा तेव्हा आम्ही जवळपास वर्षभर पूर्वतयारी करायचो. अभ्यास सहल सुमारे वीस-एकवीस दिवस असायची, आता ती चौदा-पंधरा दिवस असते. यामुळे आता आम्ही विद्यार्थी आदान-प्रदान आणि अभ्यास सहल यांची एकाच प्रकारची पूर्वतयारी करतो. यासाठी आम्ही चार ते पाच दिवस साधारणपणे दिवसभर एकत्र असतो. त्यात रोज चार व्याख्याने म्हणजेच एकूण सुमारे सोळा व्याख्याने मुलांसाठी विविध विषयांवर आयोजित केलेली असतात. व्याख्यान संपल्यानंतर त्यावर चर्चा होते. शिवाय आम्ही दोन व्याख्यानांमधला वेळ मुलांचा सांस्कृतिक कार्यक्रम सादर करण्याबाबतच्या तयारीस वापरतो.

पूर्वतयारीची गरज, त्याचं महत्त्व मी जाणून होते. पण पूर्वतयारीसाठी मी सध्या राबवत असणारा उपक्रम, त्यातली सूत्रबद्धता, साचा, आखणी ह्या सर्व गोष्टी काळाच्या ओघात आकारास येऊ लागल्या. अनुभवांकडे डोळसपणे पाहिलं तर त्यातून आपण खूप शिकतो हे मला कळत गेलं. सुरुवातीच्या तीन एक्सचेंज उपक्रमात सायन्स, आर्ट्स, कॉर्म्स चे विद्यार्थी होते. ह्या विद्यार्थ्यांची कॉलेजची वेळ, प्रॅक्टिकलची वेळ साधून पूर्वतयारीसाठी आयोजित व्याख्यानास विद्यार्थ्यांना हजर करणं म्हणजे तारेवरची कसरत होत असे. त्यामुळे मार्गदर्शन सूत्रबद्ध, एकसंधपणे देता येत नाही असं मला लक्षात आलं. काही विद्यार्थी अकरावीचे तर काही जर्मन भाषा घेऊन बी. ए. च्या तिसऱ्या वर्षात असणारे होते. त्यामुळे जर्मन भाषेची नुकतीच तोंडओळख झालेले आणि जर्मन भाषेत बऱ्यापैकी प्रावीण्य मिळावलेली मुले एकाच ग्रुपमध्ये असल्याने जर्मनीत फिरतांना तसंच जर्मन कुटुंबीयांसोबत राहतांना भाषेमुळे काही विद्यार्थ्यांचं वर्चस्व, आत्मविश्वास इतरांपेक्षा जास्त असे. हा फरक माझ्या लक्षात आल्यावर ही गोष्ट मला खूप खटकली. याचबरोबर अनेक गोष्टींचं मी सतत निरीक्षण करत असे. युरोपमध्ये चालावं खूपं लागतं आणि त्यासाठी रोज तेवढं चालण्याची सवय नसेल तर थकायला होतं. त्यामुळे आपले विद्यार्थी म्युझियम बघायचं सोडून पायरीवर थकून बसलेले दिसायचे. तेव्हा विचार यायचा की हे असं का, मुलांना मी काय आणि कसं मार्गदर्शन करू की ज्यामुळे ते अधिक तंदुरुस्त होतील. जर्मनीतल्या सायकलीचं पॅडल उलट

फिरलं की ब्रेक लागतो आणि हे माहीत नसल्याने आपले विद्यार्थी कधीकधी पडायचे. मग हे थांबवण्यासाठी काय करता येईल अशा प्रत्येक बारीकसारीक गोष्टीचा मी विचार करायचे. विचार करण्याव्यतिरिक्त एका महत्त्वाच्या गोष्टीची मी सतत नोंद घेत गेले आणि ती म्हणजे वेळोवेळी विद्यार्थ्यांच्या आणि पालकांच्या, शिक्षकांच्या प्रतिक्रिया फीडबॅक फॉर्मसवर भरून घेणे, ज्याचा मला खूप उपयोग झाला. भारतीय विद्यार्थी परदेशातून आल्यावर त्यांना मी फीडबॅक, फॉर्म देत असे. ज्यात अनेक प्रश्न होते जसे-

- (१) कोणता कार्यक्रम सगळ्यात जास्त आवडला ? (१५ मुद्द्यांचा उल्लेख करा.)
- (२) तुम्ही ज्या कुटुंबात राहिलात त्याबद्दल विस्तृत माहिती द्या.
- (३) जर्मन कुटुंबीयांबरोबर राहताना कुठली गोष्ट तुम्हाला सगळ्यात जास्त आवडली ?
- (४) जर्मन कुटुंबीयांबरोबर राहताना कोणती गोष्ट तुम्हाला खटकली ?
- (५) त्या कुटुंबीयांपैकी कोणत्या व्यक्तीशी तुमची ओळख अधिक वाढली ? का ?
- (६) जर्मन कुटुंबीयांबरोबरच्या सहवासातील एखादा संस्मरणीय अनुभव किंवा आठवण वर्णन करा.
- (७) तुम्ही राहिलेल्या जर्मन कुटुंबीयांशी तुमचा अजून संपर्क आहे ? असल्यास किती ? नेहमी ?
- (८) संधी मिळाल्यास जर्मनीत स्थायिक व्हायला आवडेल का ?
- (९) जर्मनीला जाण्याआधी तुम्हाला काही विषयांबाबत मार्गदर्शन देण्यात आले होते, त्यातील कोणत्या विषयासंबंधीचे मार्गदर्शन तुम्हाला सर्वात उपयोगी वाटले ?
- (१०) खालीलपैकी कोणत्या बाबतीत तुम्हाला सकारात्मक बदल जाणवला ?
  - (अ) भारतीय संस्कृती : राजकीय, भौगोलिक, आर्थिक दृष्टिकोन याबद्दलचे ज्ञान.
  - जर्मन संस्कृती : राजकीय, भौगोलिक, आर्थिक, युरोपियन युनियन भाषा, वैविध्यता इ. विषय.

(ब) एकंदर व्यक्तिमत्त्व, आचरण, व्यापक दृष्टिकोन, सर्वसमावेशक वर्तन, स्वावलंबन, आत्मविश्वास, निर्णय क्षमतेचा विकास, वक्तृशीरपणा, जबाबदारीची जाणीव.

- (११) तुमच्या कुटुंबीयांशी तुमची आंतरक्रिया अधिक चांगली झाली आहे? असं तुम्हाला वाटतं का ?
- (१२) तुमच्या ग्रुपशी तुम्ही अधिक जवळ आला आहात असं वाटतं का ? असा कोणता प्रसंग आहे जेव्हा जर्मनीत असतांना तुमचे इतरांप्रती अधिक सामंजस्य, औदार्य, क्षमाशीलता प्रकट झाली ?
- (१३) भविष्यातील विद्यार्थी आदान-प्रदान उपक्रमाच्या विद्यार्थ्यांची निवड करण्याआधी तुम्हाला काय सूचना करावीशी वाटते ?
- (१४) भविष्यातील विद्यार्थी आदान-प्रदान उपक्रमाच्या यशस्वीतेसाठी तुम्हाला काय सूचना करावीशी वाटते ?

हा फॉर्म विद्यार्थ्यांकडून भरून मिळाल्यावर मी त्याची गांभीर्याने दखल घेते. याप्रमाणे जर्मन विद्यार्थी भारतात आले की त्यांच्याकडूनही फीडबॅक व फॉर्म भरून घेते. त्यातील प्रश्न होते -

- (१) तुमच्या आवडी किंवा छंद कोणते ?
- (२) विद्यार्थी आदान-प्रदान कार्यक्रमात सहभागी होण्याचा का निर्णय घेतला ?
- (३) ह्या उपक्रमाकडून तुमच्या अपेक्षा काय होत्या ? त्या पूर्ण झाल्या आहेत असे तुम्हाला वाटते का ?
- (४) उपक्रमाच्या विविध घटकांबद्दल तुमचं मूल्यमापन उत्कृष्ट, समाधानकारक आणि गरज नाही ह्या श्रेणीत ✓ चिन्ह देऊन व्यक्त करा.

(घटक : नवी दिल्ली दर्शन, आग्रा दर्शन, जयपूर दर्शन, बागेत कार्यक्रम, सिनेमा 'दहावी फ', 'योगा' या विषयावर व्याख्यान व प्रात्यक्षिके, 'तेरे दे होम्स' ला भेट (म्हणजे वीटभट्टी कामगारांची मुले अथवा अनाथ मुले इ. साठी असलेली फिरती शाळा, ही संस्था मुळात जर्मनीत असून, महाराष्ट्रात भीमाशंकरजवळ त्यांची शाखा आहे.) आळंदी येथे सहल, शेतात जाणे, योगा क्लासेस, ख्रिसमस पार्टी, आदिवासी खेड्यांना भेट, मिथक किंवा पुराणशास्त्र (mythology) वर भाषण, हिंदी सिनेमा, Rainer Hoerig यांचे व्याख्यान,

महाराष्ट्रीयन खेळांची प्रात्यक्षिके, भारतीयांबरोबर एक संध्याकाळ, भुलेश्वर येथे भेट, कुमार क्रिशी मित्र येथे भेट, डॉ. धनंजय राव यांचे व्याख्यान, मेंदी व रांगोळी प्रात्यक्षिके, उष्ण कटिबंधातील फळांवर व्याख्यान, 'कलाछाया' येथे विविध नृत्य.)

- (५) तुमचं अजून एक घर आणि कुटुंब भारतात आहे असं तुम्हाला आता वाटतं का ?
  - (६) भारतीय लोक आणि संस्कृती जाणून घेण्यासाठी विद्यार्थी आदान-प्रदान उपक्रमाची मदत झाली असं तुम्हाला वाटतं का ? होय असल्यास, कसे ?
  - (७) तुमचा भारतीय पार्टनर आणि त्याच्या कुटुंबाने तुमचं वास्तव्य फलदायी आणि मनोरंजक करण्यासाठी काय केले ?
  - (८) कोणत्या गोष्टीबाबत तुम्ही समाधानी नाही ?
  - (९) तुम्हाला भारतीय खाद्यपदार्थ आवडले का ? कोणते सगळ्यात जास्त आवडले ?
  - (१०) तुमचा भारतीय पार्टनर जर्मनीत आल्यावर त्याचं वास्तव्य सुखद होण्यासाठी तुम्ही काय करायचे योजिले आहे ?
  - (११) विद्यार्थी आदान-प्रदान योजनेत सहभागी होऊन भारतात येण्याच्या अनुभवाने तुमचा दृष्टिकोन अधिक व्यापक झाला आहे असे वाटते का ?
- अशा प्रकारची प्रश्न मंजूषा देत, त्यातील मिळालेल्या प्रतिक्रियांवर सखोल विचार करत मी खूप काही शिकले. विद्यार्थ्यांबरोबरच दोन्हीकडच्या पालकांनादेखील मी फीडबॅक फॉर्म भरायला देत असे. ह्या चार प्रकारच्या प्रश्न मंजूषेत नक्की कोणते प्रश्न विचारायचे ह्याबद्दलही मी तेव्हा बराच विचार केल्याचं आठवतंय. सर्व घटकांचा समावेश करत, नेमके प्रश्न, नेमक्या भाषेत विचारले की प्रतिक्रिया अचूक मिळतात हे मला माहिती होतं. पारदर्शकता जितकी जास्त, तितका फीडबॅक फॉर्मचा उपयोग आपल्याला भविष्यातील नियोजनात करता येतो याचा मला प्रत्यय आला. त्यामुळे मी योग्य त्या ठिकाणी तसे बदल केले. ज्यातून विद्यार्थ्यांची अनुभवकक्षा रुंदावण्यासाठी आकृतिबंध तयार झाला. योग्य त्या घटकांचा अंतर्भाव करून विद्यार्थी आदान-प्रदान संकल्पनेची पुनर्रचना करण्यात आली, ती अशाप्रकारे होती :

ही संकल्पना प्रत्यक्ष अमलात आणण्यामागे पूर्वतयारी योग्य पद्धतीने करणं अनिवार्य वाटलं. त्यामुळे पहिल्या तीन विद्यार्थी आदान-प्रदान योजनेच्या संबंध प्रक्रियेचे अवलोकन केले, त्या दरम्यान मी केलेल्या नोंदी तपासल्या, विद्यार्थी, पालक आणि शिक्षकांचे फीडबॅक फॉर्मसू अभ्यासले. यातूनच जन्म झाला-पूर्वतयारी अंमलात आणण्याच्या स्वरचित मॉडेलचा. हे मॉडेल म्हणजेच आकृतिबंध, ज्याची अमलबजावणी चवथ्या व पाचव्या विद्यार्थी आदान-प्रदान उपक्रमात मी केली. त्याची यशस्वीताही पडताळली. ह्याच विषयात मी संशोधन केलं आणि यशवंतराव चव्हाण मुक्त विद्यापीठाची पी.एच.डी मिळवली. विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास हा माझा जिन्हाळ्याचा विषय असल्याने 'पूर्वतयारी' म्हणजेच Orientation वर लक्ष एकाग्र केले. मुलांना दुसऱ्या देशात नेण्याआधी, तिथल्या कुटुंबीयांसोबत काही दिवसांसाठी राहण्यापूर्वी बऱ्याच गोष्टींचं मार्गदर्शन देण्याची गरज असते. त्यासाठी पूर्वतयारी हा एक अतिशय महत्त्वाचा भाग आहे. त्यात विद्यार्थ्यांची तीन तऱ्हेने तयारी करून घ्यावी लागते.

पहिली महत्त्वाची बाब म्हणजे त्या देशाची भाषा. स्टुण्डण्ट एक्सेंज् उपक्रम जास्त कालावधीचा असल्याने त्यासाठी जर्मन भाषा अवगत असणे अनिवार्य ठरते. विद्यार्थ्यांचे भाषेवर प्रभुत्व नसेल तर ज्या शाळेत हे विद्यार्थी जातात तिथे, तसेच ज्या कुटुंबात राहतात. तिथे भाषा महत्त्वाची ठरते. याशिवाय बाजारात, सार्वजनिक ठिकाणांना भेट देताना भाषेच्या माध्यमातून अधिक माहिती मिळते. आत्मविश्वास वाटतो. तिथे एकूणच वागण्यात सहजता प्राप्त होते. भाषेशिवाय संवाद साधणं अवघड जातं. मोडकं-तोडकं बोलून वेळ मारून नेता येते. परंतु सांस्कृतिक आदान-प्रदानासाठी त्या देशाची भाषा येणं अत्यंत गरजेचं असतं.

दुसरी महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे ज्ञान. आपल्या देशाबद्दल, संस्कृतीबद्दल आपल्याला बरीच माहिती पाहिजे तसेच ती व्यवस्थित मांडता आली पाहिजे. कधी-कधी समोरच्याने तुमच्यावर अथवा तुमच्या देशावर टीका केल्यास ती टीका बरोबर असल्यास ती झेलता आली पाहिजे. ती टीका अनाटायी असल्यास ती तशी आहे हे मुद्देसूदपणे दाखवून देता आलं पाहिजे. हे सगळं आपल्या भाषेत करणं एकवेळ सोपं असतं पण परक्या लोकांच्यात, परकीय भाषेत कोणतीही कट्टता न आणता एकमेकांना समजावून घेत, दोन्ही देशातील चांगल्या व वाईट गोष्टी उघड्या डोळ्यांनी बघता आल्या पाहिजेत व दुसऱ्याचे केवळ अंधानुकरण

न करता व आपल्याकडच्या चांगल्या गोष्टींचा त्याग न करता डोळसपणे दुसऱ्यांच्या फक्त चांगल्याच गोष्टी आत्मसात केल्या पाहिजेत. सांस्कृतिक आदान-प्रदान कार्यक्रम राबविताना मला हे प्रकर्षाने जाणवलं की विद्यार्थ्यांना ट्रेनिंग दिल्यानंतर त्यांना आपले रितीरिवाज, भाषा, खानपान, संस्कृती भारतातील विविधतेत एकात्मता अशा अनेक गोष्टींची जास्त चांगली ओळख झाली व देशाभिमान परत जागृत झाला. त्याचबरोबर आपल्या मुलांना युरोपची, तिथल्या भौगोलिक, धार्मिक, ऐतिहासिक बाजूंची पार्श्वभूमी कळली. जर्मन जनजीवनाची तोंडओळख झाली. ज्यामुळे तिथे पाऊल ठेवल्यावर विद्यार्थी भांबावले नाहीत.

या सगळ्याबरोबर तिसरी महत्त्वाची बाब म्हणजे 'शारीरिक व मानसिक क्षमता', बऱ्याच विद्यार्थ्यांना सायकल चालवता येत नाही व आम्ही ज्या ठिकाणी जातो तिथे सायकल चालवणं अतिशय गरजेचं असतं. दुसरं म्हणजे सायकलचा ब्रेक, आपण पेडल उलटं फिरवलं की जर्मन सायकलसना ब्रेक लागतो, ह्याची सवय नसल्याने बऱ्याच वेळेला सुरुवातीला पडायला होतं. हल्ली आपल्याकडची अनेक मुले-मुली ही जाड व्हायला लागली आहेत. त्यांच्यातील चपळता कमी व्हायला लागली आहे. त्यामुळे वर्षभर टेकडी चढणे, व्यायामशाळेत जाणे, सायकल चालवणे, तसंच पाठीवर भरलेली सॅक घेऊन चालायची सवय करणे असे उपक्रम राबवायला लागतात. याचबरोबर मानसिक क्षमतेची बाजूदेखील महत्त्वाची असते. त्यासाठी सतत विद्यार्थ्यांशी संवाद साधणं, त्याचं निरीक्षण करणं हा भाग गरजेचा वाटतो. यामुळे त्यांची भावनिकता समजून घेता येते. एका मुलीला उंचीची अथवा उंचावरून उडण्याची भीती होती असं एकदा माझ्या लक्षात आलं. ते जाणवताच मी सहप्राध्यापकांशी हितगुज केले. त्या मुलीशी ह्या विषयावर बोलले. तिला हा फोबिया असल्याने मी पूर्वतयारीतील व्याख्यानमालेत तिला उपयुक्त ठरेल असे व्याख्यान ठेवले. ते ऐकल्यावर हा फोबिया, म्हणजे भीती, तिच्या मनातून निघून गेला. असे इतरही अनेक अनुभव येतात आणि मग त्यातून मुलांची मानसिकता समजून घेऊन त्याप्रमाणे विचार करायला लागतो. एवढा खोल विचार सर्वांगाने सतत केल्याने पूर्व तयारीचा टप्पा अधिक यशस्वी होतो असं आजवरच्या अनुभवातून माझ्या लक्षात आलं आहे.

विद्यार्थी आदान-प्रदान कार्यक्रमाचं नियोजन खालील टप्प्यात होते. (ज्यात आता काही गोष्टींत जरासा बदल केला आहे.)

विद्यार्थी आदान-प्रदान कार्यक्रमाच्या नियोजनामधील महत्त्वाचे टप्पे :

- १) स्टुडण्ट एक्सचेंज कार्यक्रमाची माहिती.
- २) जर्मनीस भेट देण्याआधी असणाऱ्या मार्गदर्शक कार्यक्रमाची माहिती.
- ३) अर्ज / फॉर्म भरणे.
- ४) प्रकल्प पद्धतीद्वारे (प्रोजेक्टद्वारे) निवड चाचणी.
- ५) वैयक्तिक मुलाखत.
- ६) पालकांशी हितगुज.
- ७) पासपोर्टसंबंधी स्वतः कामे करणे.
- ८) पार्टनर्सच्या जोड्या जमवणे. (निकष : छंद, कौटुंबिक पार्श्वभूमी, पाळीव प्राण्यांबद्दल प्रेम इ.)
- ९) जर्मन अथवा इंग्रजी भाषेत एकमेकांना ई-मेलद्वारे संपर्क करणे.
- १०) शारीरिक तंदुरुस्ती बदलचे मॉडेल-फीडबॅक.
- ११) ज्ञानावर आधारित मॉडेल - फीडबॅक
- १२) संवादकौशल्य किंवा भाषेवर आधारित मॉडेल-फीडबॅक
- १३) व्यक्तिमत्त्व विकासावरील कार्यशाळा.
- १४) चाचणी.
- १५) गरजेनुसार कार्यक्रमात फेरबदल करणे.
- १६) इतर बाबींची अंमलबजावणी करणे.
- १७) पूर्वीच्या स्टुडण्ट एक्सचेंज उपक्रमात सहभागी झालेल्या विद्यार्थ्यांकडून नव्या विद्यार्थ्यांना 'जर्मन पाहुण्यांचे आदरातिथ्य' करण्याबद्दल टिप्स देणे.
- १८) रोटी किंवा इतर योजने अंतर्गत आलेल्या परदेशी पाहुण्यांचे आठवडाभर आदरातिथ्य करून पाहणे.
- १९) एक आठवडा संवाद कौशल्यावर स्वतंत्र कोर्स.
- २०) जर्मन विद्यार्थ्यांचे आदरातिथ्य एक महिना करणे (आता हा कालावधी १५ दिवसांचा असतो.)
- २१) पार्टनरच्या वास्तव्यात विविध विषयांवर बोलून अनुभवांची देवाण-घेवाण करणे.
- २२) पार्टनरबरोबर जर्मन भाषेचा सराव करणे.
- २३) जर्मनी भेटीबाबत नियोजन करणे.

- २४) कमतरता, त्रुटी शोधणे, त्या सुधारणे.
 २५) मॉडेलमधील इतर उपभागांवर अधिक काम करणे.
 २६) स्पेशल तीन आठवड्यांचा कोर्स करणे (आता तो नसून त्यातील मुद्दे व्याख्यानात शिकवले जातात.)
 २७) व्यक्तिशः जर्मनीत जाऊन अनुभव घेणे आणि स्वतःला आजमावणे.
 २८) फीडबॅक - तोंडी, लेखी.
 २९) पुढील स्टुडण्ट एक्सचेंज बॅचसाठी सूचना घेणे.

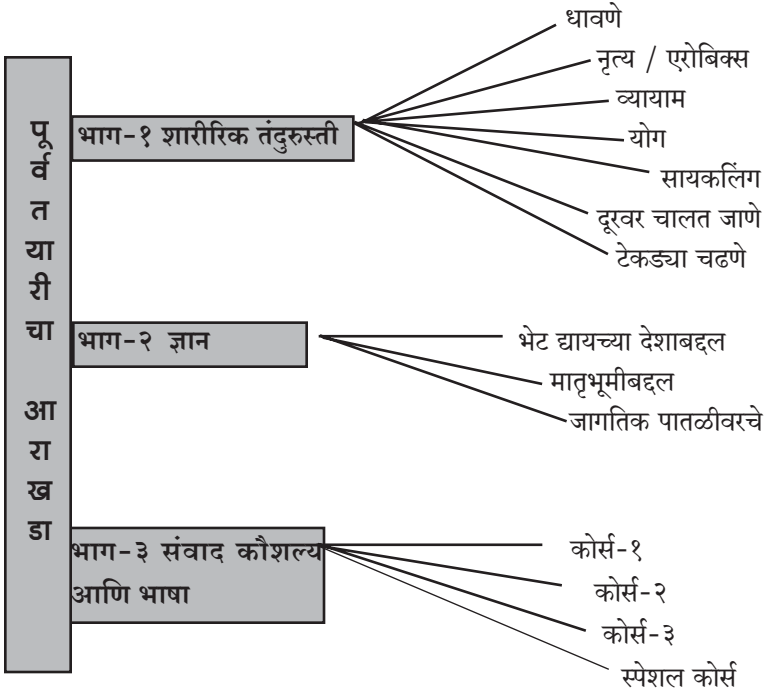
पूर्वतयारीच्या पायरीपर्यंत पोहोचण्याआधी सर्वात महत्त्वाचा टप्पा विद्यार्थ्यांना पार पाडावा लागतो तो म्हणजे निवड प्रक्रियेचा. अभ्यास सहल किंवा विद्यार्थी आदान-प्रदान उपक्रमासाठी जाण्याकरिता निवड प्रक्रिया असते. विद्यार्थी आदान-प्रदान उपक्रम ज्यावेळी सुरू झाला तेव्हा पहिल्या तीन उपक्रमांच्या वेळी मी कॉलेजमध्ये ह्या उपक्रमाबद्दल जाहीर करत असे. त्यानंतर इच्छुक असणाऱ्या प्रत्येक विद्यार्थ्याला प्रोजेक्ट वर्क दिले जाई. स्वतःच्या हस्ताक्षरातून हे प्रोजेक्ट वर्क पूर्ण करावे लागे. ते झाल्यावर ठरलेल्या दिवशी स्वतंत्र वर्गात ती हस्तलिखिते किंवा तक्ते मांडून ठेवण्यात येत. माझ्या सहअध्यापकांपैकी नेमून दिलेले प्राध्यापक ह्या प्रोजेक्ट वर्कचं बारकाईनं निरीक्षण करीत. त्यातील काही विद्यार्थ्यांची निवड करत. त्यानंतर प्री-टेस्ट घेतली जात असे. त्या चाचणीच्या आधारे विद्यार्थ्यांचे ज्ञान व माहिती तपासली जात असे. ह्यानंतर पूर्वतयारीच्या मोठ्या टप्प्याची सुरुवात होत असे. त्यावेळी मुले एकीकडे त्यांना जर्मनीत गेल्यावर तिथल्या विद्यार्थ्यांपुढे सादर करण्याच्या प्रकल्पावर काम करत. त्याच्या विषयाची निवड करतांना सादर केलेल्या प्रोजेक्ट वर्कपेक्षा वेगळी असे. प्रोजेक्ट वर्क आणि प्रेझेंटेशनचे सादरीकरण विद्यार्थी युरोपला जाण्याआधी विविध तज्ज्ञ शिक्षकांसमोर छोटेखानी कार्यक्रमात करत. त्या कार्यक्रमात प्रमुख पाहुण्यांची ओळख करणं, त्यांचे आभार मानणं ही सर्व कामे विद्यार्थी करत आणि आजही करतात. प्रोजेक्ट वर्क आणि प्रेझेंटेशनचे वैविध्यपूर्ण विषय आणि सगळ्यांच्या सुदैवाने आम्हाला लाभलेले मार्गदर्शक व्याख्याते याची नोंद पुढील तक्त्यात आहे. ते पाहून विद्यार्थ्यांचे आणि माझ्या मदतीला धावून येणाऱ्या अनेक जणांचे आभार मानू तेवढे कमी आहे, असं मला कायम वाटतं.

विद्यार्थी आदान-प्रदान कार्यक्रमाम्ना विद्यार्थ्यानी हाती घेतलेले प्रकल्प व जर्मन विद्यार्थ्यांसाठी होणाऱ्या सादरीकरणाचे विषय, कार्यक्रमाच्या वेळी विद्यार्थ्यांनी प्रमुख पाहुण्यांची करून दिलेली ओळख, मानलेले आभार याबद्दलचे तपशील खालील तक्त्यात वानगुीदाखल दिलेले आहेत.

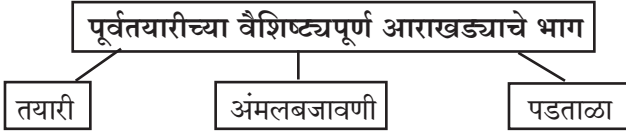
न.	विद्यार्थ्यांचे नाव	प्रकल्प	सादरीकरण	ओळख	आभार
1.	अवंती सुरा	भारतीय सण	महाराष्ट्रीयन खेळ	श्री. दुस्मन्त चक्रा	डॉ. धनंजय राव
2.	केतकी लाटकर	भारतीय पक्षी	भारतीय पक्षी, नाटक	प्रा. दिलीप राजगुरू	श्री. रायनर ह्योरिश
3.	पूजा मुदडा	राजस्थान एक राज्य	भारतातील वन्य प्राणी जीवन	सौ. रोहिणी दामले	सौ. सुनंदा महाजन
4.	नताशा गिनवाला	आदिवासी कला	भरतनाट्यम्	डॉ. सौ. जोगळेकर	डॉ. व्ही. एन. बचल
5.	अनुजा शहा	एन्ब्रॉयडरी	अहमदाबाद	श्री. रायनर ह्योरिश	श्री. सागर महाजन
6.	वरुण वेंकीट	भारतीय तालवाद्ये	पर्यायी औषधे	श्री. झुबीन बलसारा	राजश्री ह्योरिश
7.	मैत्रेयी शिरोळकर	भारतीय लग्नपद्धती	भारतीय नाट्य संमेलने	श्री. देवस्थळी	सौ. बलसारा
8.	कोमल ठक्कर	अक्षरधाम	हिन्याला पैलू पाडण्याबद्दलची माहिती	डॉ. राजीव शारंगपाणी	मधुरा बोडस
9.	आदिति पाटणकर	पकीय भाषा शिक्षण	हिन्याला पैलू पाडण्याबद्दलची माहिती	मधुरा बोडस	सौ. गौरी ब्रह्मे
10.	सई कुलकर्णी	संगीत: भारतीय आणि पाशात्य	हिन्याला पैलू पाडण्याबद्दलची माहिती	सौ. गौरी ब्रह्मे	श्री. व्ही. डी. केळकर
11.	शिवानी मंगरळकर	वातावरणातील प्रदूषण	नियंडरथाल संग्राहलय	डॉ. व्ही. एन. बचल	श्री. प्रसाद बर्वे
12.	प्राजक्ता कुबेर	भारतीय खाद्य संस्कृती	भारतीय औषधे	श्री. राजीव पाटणकर	सौ. रोहिणी दामले
13.	दीप्ती भोंडे	भारतीय संस्कृती	भारतीय शास्त्रीय नृत्य	श्री. श्री. झुबीन बलसारा	श्री. पाटणकर
14.	अमिता पाठक	भारतीय मंदिरे	बर्लिन	सौ. वैशाली दाबके	श्री. दुस्मन्त चक्रा
15.	प्राजक्ता प्रधान	जर्मनी	पोस्टर्डम	श्री. प्रसाद बर्वे	डॉ. सौ. जोगळेकर
16.	मयुजा लोखंडे	भारतीय चित्रकला	बॉन	श्री. रायनर ह्योरिश	सौ. वैशाली दाबके
17.	गिरिजा नातू	वेद, एक ज्ञान	क्रिकेट	श्री. व्ही. डी. केळकर	मिहीर तेरोगेकर

पहिल्या तीन स्टुडण्ट एक्सचेंज उपक्रमानंतर मी बराच अभ्यास केला व ह्या प्रक्रियेत थोडासा फेरबदल करून अधिक सुसूत्रता आणली. तो बदल चवथ्या व पाचव्या स्टुडण्ट एक्सचेंजच्या उपक्रमात राबवला. त्याची चाचणी यशस्वीपणे पार पाडल्याचं लक्षात आलं. यामुळे आता निवड प्रक्रियेची सुरुवात विद्यार्थी आणि त्यांचे पालक यांच्या मुलाखतीद्वारे होते व त्यानंतर प्रोजेक्ट वर्कला सुरुवात होते. याचप्रमाणे प्री-टेस्ट व पोस्ट-टेस्ट घेणं आता बंद केलं. कारण त्यातून निष्पन्न होणाऱ्या निकषांचा पडताळा चवथ्या व पाचव्या स्टुडण्ट एक्सचेंजमध्ये झाला. यामुळे ती गृहीतके लक्षात घेऊन त्याची पुढची पायरी म्हणजे अंमलबजावणीच आता केली जाते.

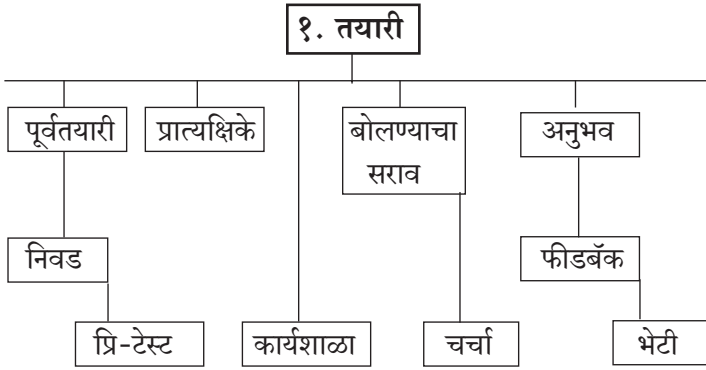
पूर्वतयारीची सुरुवात होते ती संशोधन करून तयार करण्यात आलेल्या मॉडेलवरून. ह्यातील महत्त्वाची त्रिसूत्री म्हणजे शारीरिक क्षमता, ज्ञान, भाषा.

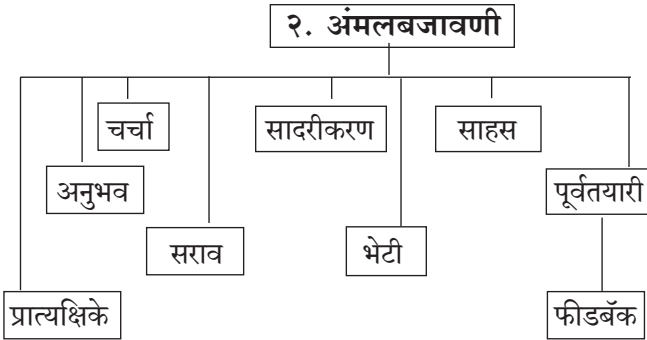
त्रिसूत्री 'विद्यार्थी आदान-प्रदान' उपक्रम यशस्वी करते. हे मॉडेल भारतीय व जर्मन विद्यार्थ्यांसाठी तीन प्रकारे अमलात आणले जाते.

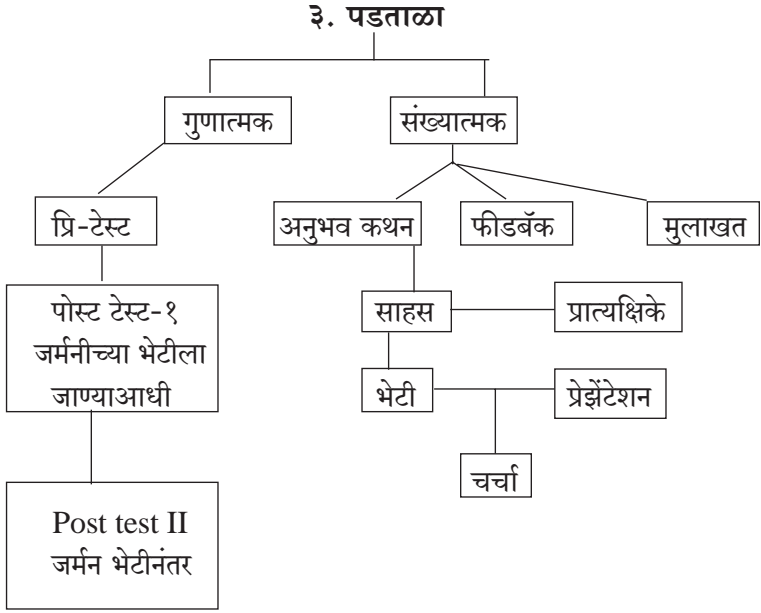
पहिली पायरी : पूर्वतयारीच्या वैशिष्ट्यपूर्ण आराखडा

दुसरी पायरी : पूर्वतयारीच्या वैशिष्ट्यपूर्ण आराखडा

तिसरी पायरी : पूर्वतयारीच्या वैशिष्ट्यपूर्ण आराखडा

ह्या आकृतिबंधानुसार विद्यार्थ्यांची पूर्वतयारी केल्याने त्यांच्यात सकारात्मकता वाढल्याचं दिसून आलं आहे. याचबरोबर संघटन कौशल्य, वेळेचं नियोजन, मुलाखतीस सामोरे जाणं, संवाद कौशल्य, नेतृत्वगुण, ताणतणावांचं नियंत्रण करणं अशा अनेक गोष्टींत गुणात्मक बदल झाल्याच्या नोंदी मी संशोधन करत असताना दिसून आल्या. हे बदल पाहून विद्यार्थी स्वतः देखील नवा आत्मविश्वास निर्माण झाल्याचं व्यक्त करताना आढळले आहेत. याचबरोबर विद्यार्थ्यांचे पालकही अतिशय समाधान व आनंद व्यक्त करतात. इथे एखाद्या विद्यार्थ्यांच्या आई-वडिलांकडे पैसे आहेत म्हणून त्याला युरोपला जाण्याची संधी मिळते असं नसून विद्यार्थ्यांने स्वतः त्याबद्दल कष्ट घ्यायचे असतात, निवड प्रक्रिया पार करायची असते. आई-वडिलांनीदेखील सकारात्मक दृष्टिकोन ठेवून आपल्या मुलाच्या

उपक्रमाबद्दल संवाद साधायचा असतो. असं सगळं असल्याने आजवरच्या स्टडी टूर आणि स्टुडण्ट एक्सचेंजला उत्तम प्रतिसाद मिळाला आहे.

पूर्वतयारी करण्याकरता संशोधन करून निर्माण झालेल्या मॉडेलमध्ये अनेक वैशिष्ट्ये आहेत. त्यापैकी एक म्हणजे त्यामधील उपभाग हे एकमेकांना पूरक आणि एकमेकांत मिसळलेले आहेत. म्हणजेच अनेकदा ज्ञान आणि भाषेचा विभाग हा एकमेकांशी पूरक आहे. उदा. 'बर्लिन' शहराबद्दलची फिल्म जर्मन भाषेत पाहणे. यातून बर्लिन शहराची माहिती मिळते जी ज्ञान व माहितीच्या विभागात मोडते. तसेच जर्मन भाषेचा सराव होण्यास विद्यार्थ्यांना मदत होते. ज्यामुळे भाषा विभागात मोडणाऱ्या बाबींचा विकास होतो.

दुसरं वैशिष्ट्य म्हणजे मॉडेलमधील तीनही विभाग एकमेकांस पूरक असणे.

उदाहरणार्थ ह १) कार्ला लेणी येथे भेट देणे - ज्यात सगळी माहिती जर्मन भाषेत दिली जाते. त्यामधूनच विद्यार्थ्यांना तिथला इतिहास कळतो. म्हणजेच भाषा आणि ज्ञान हे घटक एकत्रित्या शिकले जातात आणि शारीरिक क्षमतेचा विकास होतो. कारण मुले स्वतः तिथे भेट देतात. त्यामुळे त्यात त्यांचा व्यायाम, चालणं, चढणं इत्यादी क्रिया होतात.

खालील तक्त्यातून आपल्याला कळतं की विविध उपक्रमांतून मॉडेलची त्रिसूत्री कशी अंमलात आणली जाते व ही त्रिसूत्री वैशिष्ट्यपूर्णरित्या कशी एकमेकांना पूरक आहे.

आराखड्यानुसार विद्यार्थ्यांनी केलेले विविध उपक्रम

	उपक्रम	शारीरिक क्षमता	ज्ञान	संवाद कौशल्ये
१.	योगा व ध्यान	✓	✓	✓
२.	व्यायाम	✓		✓
३.	सायकलिंग	✓		
४.	भरपूर चालण्याचा सराव	✓		
५.	व्यक्तिमत्त्व विकास		✓	✓

	उपक्रम	शारीरिक क्षमता	ज्ञान	संवाद कौशल्ये
६.	कार्यशाळा	✓		✓
७.	प्रकल्प		✓	✓
८.	सादरीकरण	✓	✓	✓
९.	कार्ला लेणीस भेट	✓	✓	✓
१०.	आदिवासी कलासंग्रहालास भेट	✓	✓	✓
११.	शारीरिक तंदुरुस्तीवर भाषण आणि प्रात्याक्षिक		✓	✓
१२.	जर्मन भाषेतील उच्चारण शास्त्र यावर भाषण		✓	✓
१३.	युरोपिन युनियन ताम्हिणीघाट आणि डोंगरवाडी येथे सहल	✓	✓	✓
१४.	रांगोळी मेंदी प्रशिक्षण		✓	✓
१५.	केळकर संग्रहालास भेट	✓	✓	✓
१६.	सँडविच बनवणे	✓	✓	✓
१७.	महाराष्ट्रीयन खेळ	✓	✓	✓
१८.	शास्त्रीय नृत्याचा सराव	✓	✓	✓
१९.	लोकनृत्य-निवड, प्रशिक्षण सराव	✓	✓	✓
२०.	विविध राज्यांतील साडी परिधान करणे		✓	✓
२१.	जाती व्यवस्था, तरुण पिढीतील समस्या, वृद्ध लोक	✓	✓	
२२.	कुटुंबव्यवस्था, इ. बदल माहिती व चर्चा, टेकडी चढणे	✓	✓	

आजवर अनेक जणांनी पूर्वतयारीसाठी विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन केलं. माझं हे सुदैवच म्हणायचं की आपापल्या विषयात हे लोक अनुभव संपन्न असून तज्ज्ञ आहेत. त्यांनी सहजतेने आमंत्रण स्वीकारून विद्यार्थ्यांना मनापासून मार्गदर्शन केलं. या सगळ्यांशिवाय मी विद्यार्थ्यांना युरोपला नेण्याचा विचारच करू शकत नाही. भाषेसाठी बार्बरा पॉल्स नागरे ह्या कायम विद्यार्थ्यांना व्याख्यान देतात. त्यात जर्मन कुटुंबात राहताना कसं राहावं, काय व कसा संवाद साधता येऊ शकतो, तिथली संस्कृती इत्यादीबद्दल मार्गदर्शन करत सर्व Dos आणि Don'ts सांगतात. जर्मन भाषेच्या टीप्स मिळण्यासाठी रोहिणी दामले लिखित पुस्तकही मी मुलांना आवर्जून देत असते.

असोसिएशन ऑफ जर्मनीचे ट्रेझरर श्री. श्रीनिवास पेंडसे मुलांच्या निवड प्रक्रियेच्या वेळी स्वतः उपस्थित राहतात व मुलाखत घेतात. ते वयाने ज्येष्ठ असून मनाने सर्वात तरुण असलेली व्यक्ती आहे असं आम्ही सगळे म्हणतो. त्यांच्या अनुभव कथनातून विद्यार्थ्यांना नक्कीच खूप ज्ञान मिळतं. चित्रा दंडवते ह्या जर्मनीबद्दल व्याख्यान देतात. जर्मनीची राजकीय बाजू अत्यंत सोप्या शब्दात विद्यार्थ्यांना स्पष्ट करून सांगतात. मेरी फर्नांडिस ह्यांचा विषय भूगोल असल्याने त्या युरोपच्या भौगोलिक बाजूवर प्रकाश टाकतात. त्याचप्रमाणे युरोपातील ख्रिश्चन धर्माचा इतिहास ह्याबद्दल विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन करतात.

डॉ. एस्. एम्. चितळे सर हे ऋषितुल्य व्यक्तिमत्त्व असून आम्हा सगळ्यांचे ते गुरू आहेत. विविध खेळांद्वारे अतिशय उत्तमरित्या टीम बिल्डिंगवर मुलांची तयारी ते नेहमी करून घेतात. त्यांचं व्याख्यान संपूच नये असं अनेकदा विद्यार्थ्यांना वाटतं. जया गाडगीळ ह्या युरोपियन युनियनबद्दल माहिती सांगतात, तसंच पुण्याबद्दल माहिती देतात. पूनम राव त्या फ्रेंच भाषेच्या प्राध्यापिका असल्याचे फ्रान्स देशाबद्दल ज्योती सावरकर ह्या इंडियन फॉरेन सर्व्हिसेसमध्ये कार्यरत होत्या. त्या जगभरात भरपूर हिंडल्या असल्याने 'ट्रॅव्हल टिप्स' मुलांना देतात.

डॉ. विनिता महाजनी ह्यांनी मनाच्या श्लोकांचं जर्मन भाषेत अनुवाद केला आहे. सांस्कृतिक कार्यक्रमासाठी जर्मनमधील ह्या मनाच्या श्लोकांचा सराव विद्यार्थ्यांकडून रेवा आवटी कुलकर्णी करून घेतात. श्री. संजीव नलावडे हे भूगोलाचे प्राध्यापक आहेत. ते देखील विद्यार्थ्यांना भौगोलिक तसेच फ्लोरा आणि फाऊना ह्या विषयावर व्याख्यान देतात. मिहिर तेरणीकर, राया ढवळे हे शारीरिक तंदुरुस्ती

बदल तसेच योग, ध्यान याबद्दल प्रात्यक्षिके व मार्गदर्शन करतात. आजवर अनेक तज्ज्ञांचं मार्गदर्शन मिळालं आहे. त्या सगळ्यांचा स्वतंत्र उल्लेख करण्याचा मोह होतो पण तूर्तास खालील तक्त्यातून आणखी काही मार्गदर्शकांची नावे आणि विषय यांचा आढावा घेऊ.

डॉ. व्ही. एम्. बाचल व रेखा पळशीकर	- जर्मनी व भारत या देशातील राजकीय व्यवस्था
डॉ. एस्. एस्. जोगळेकर	- प्रवासी टिप्स
दिलीप राजगुरू	- जर्मनी - एक देश
डॉ. आर. शारंगपाणी	- शारीरिक तंदुरुस्ती
राजीव देवस्थळी	- 'हसन खेळत जर्मन'
रोहिणी दामले	- यांचे पुस्तक 'जर्मन फॉर इंडियनस्'
राजश्री तिरूमलाई	- जर्मन संस्कृती परिचय
गौरी ब्रह्मे	- प्रश्नमंजूषा
प्रसाद बर्वे	- इतिहास
आर. पाटणकर	- भूगोल
सागर महाजन	- नाटक
वैशाली दाबके	- युरो
मधुरा बोडस	- स्वानुभवकथन
पार्वती राव	- भारतीय पुराणशास्त्र व मिथके
झुबिन बलासारा	- संगीतातून संवाद
रायनर ह्योटीश	- जर्मनी
डॉ. धनंजय राव	- जर्मन आणि भारतीय संगीत
विनायक केळकर	- उष्णकटिबंधातील फळे
श्री. मार्जंड खरे	- फोटोगाफी
श्री. राजेंद्र महामुनी	- फोटोगाफी
श्री. राजीव पाटणकर	- भौगोलिक जर्मनी
मिसेस इव्हा वुल्क मानफ्रे	- जर्मन कुटुंबातील वास्तव्य.
सोफीऐंगेल	- जर्मन कुटुंबपद्धती
डॉ. रॉबिन त्रिभुवन	- आदिवासी खेड्यांची माहिती व भेट
डॉ. सुबोध जगदाळे	- महाराष्ट्रीयन थाळी व आयुर्वेद

अशाप्रकारे पूर्वतयारी, प्रात्यक्षिके, चर्चा, सराव, सादरीकरण, भेटी, अनुभव, सहल (excursions), फीडबॅक इत्यादी टप्पे विद्यार्थी मॉडेलद्वारे पार पाडतात.

स्टडी टूर व स्टुडण्ट एक्सचेंज उपक्रमाच्या तयारीची एक बाजू जरी मी व माझे असंख्य सहप्राध्यापक, मार्गदर्शन देणारे तज्ज्ञ इत्यादी जण पार पाडत असलो तरी दुसरी आणि अत्यंत महत्त्वाची बाजू सांभाळली जाते ती ट्रॅव्हल कंपनीच्या सर्व अधिकारी वर्गाकडून, टूर गाईडस्कडून !

युरोपमध्ये आम्ही जेव्हा प्रत्यक्ष जातो तेव्हा तिथलं हॉटेल बुकिंग, खाण्याची व्यवस्था, पर्यटन स्थळांना भेटी देण्याची सोय, विविध पर्यटन स्थळे, खुले व बंद असण्याचे दिवस, वेळ, तिकिटे यांची व्यवस्था. याचप्रमाणे तिथे प्रवास करत असताना बसची सोय करणं, रेल्वे बुकिंग, क्रूज असेल तर तिथलं बुकिंग हे सगळं चोख ठेवण्याचं काम ही मंडळी करतात. आजवर आम्ही इतक्यांदा युरोपला गेलो तेव्हा ही सगळी जबाबदारी पार पाडण्यासाठी अनेक जणांची मदत मिळाली. डॅफोडिल्सचे स्वप्नील कुंभोजकर, SOTC चे तुषार जयकर, ट्रॅव्हलॉगच्या मोना पांडे के.के ट्रॅव्हल्सचे राजेश काणकोणकर, कॉक्स अँड किंग्जच्या मोहिनी बर्बे, आडेनवाला फॉरेक्सचे ईस्माईल आडेनवाला इत्यादी अनेक जणांचे आभार मानावे तेवढे कमीच आहेत असं मला वाटतं.

दोन देशांमध्ये अनेक विद्यार्थ्यांचा गुप घेऊन वैविध्यपूर्णतेने भ्रमण असणारा हा सांस्कृतिक आदान-प्रदान करणारा स्टडी टूर आणि स्टुडण्ट एक्सचेंजचा उपक्रम राबवतांना मी वेळोवेळी काही संस्थांची व पदाधिकाऱ्यांची मदत घेतली. उदा. आर्कियाॅलॉजिकल सर्व्हे ऑफ इंडिया, जर्मन एम्बसी, जर्मनीतील मेयर त्याचप्रमाणे भारताचे राष्ट्रपती यांची मदत मिळाल्यामुळे मी ह्या सगळ्यांची ऋणी आहे. पूर्वतयारीच्या नियोजनात केवळ व्याख्यानमालेअंतर्गत बाबींचा समावेश नसतो तर विविध संस्थांशी पत्र व्यवहार करणे, त्यांच्याकडून विद्यार्थ्यांना परवडतील अशा सवलती मागणे, यासाठीसुद्धा खटपट करायला हवी असं मला जाणवलं. आपण जर मदतीची विनंतीच करून पाहिली नाही तर आपल्याला मदतही मिळत नाही म्हणून 'करून तर पाहू' या सकारात्मक भूमिकेतून मी आर्कियाॅलॉजिकल सर्व्हे ऑफ इंडियाला पत्र पाठवलं. आपल्याकडे जर्मन पाहुणे भारतभेटीसाठी येत असून त्यांना भारतीय लोकांप्रमाणेच वागणूक मिळावी अशी इच्छा त्यात व्यक्त केली. भारतीय व्यक्तीला ताजमहाल पाहण्यासाठी वीस रुपये तिकीट होते तर

परदेशी व्यक्तीस पाच डॉलर इतके तिकिट होते. सुदैवाने माझी विनंती मंजूर होऊन मला तसे पत्र आल्याने ते पत्र दाखवून आमचे जर्मन पाहुणेदेखील भारतीयोंइतकेच तिकिट काढू शकले. जर्मन एम्बसीला विनंती केल्यावर आम्हाला चारही स्टुडण्ट एक्सचेंजला व्हिसाची फी माफ करण्यात आली. कार्स्टे मेयर यांना आमच्या उपक्रमाची माहिती कळवल्यावर श्री. मूरमान स्वतः आमचं स्वागत करून आम्हाला प्रोत्साहन द्यायला आले. आमचे जर्मनीमधील पार्टनर, प्राध्यापक श्री. क्रुल यांना दोन संस्कृती एकत्र आणण्याबद्दल त्यांच्या गावाने विशेष मेडल देऊन गौरविले. कार्स्टे येथील एम्. पी. श्री. विली विमर यांना आमच्याबरोबर त्यांचा अमूल्य वेळ खर्च करून बर्लिनच्या पार्लिमेंट हाऊसमध्ये आम्हाला विशेष अतिथी म्हणून नेले. तिथे संसदेची दोन सत्रे आम्हाला पाहता येतील अशी व्यवस्था केली व विद्यार्थ्यांशी संवाद साधत त्यांच्या शंकांचं निरसन केलं.

भारतातील अविस्मरणीय अनुभव म्हणजेच भारताचे तेव्हाचे राष्ट्रपती डॉ. ए. पी. जे. अब्दुल कलाम यांच्या भेटीचा योग. हा योग जुळून येण्यासाठी तशी कल्पना मला सुचली याकरता मी देवाचे आभार मानते. त्यानंतर ई-मेल करून सर्व औपचारिकता पार पाडली. माझे दोन्ही देशांतील विद्यार्थी व शिक्षक डॉ. कलाम यांच्याशी राष्ट्रपतीभवनात भेट घेत असतांना माझ्या आनंदाला पारावार उरला नाही.

स्वतःसाठी काही करताना आपल्याला जितका आनंद होतो, त्यापेक्षा कितीतरी जास्त पर्तींनी इतरांसाठी करतांना होतो. ह्याचा प्रत्यय मला गेल्या अनेक वर्षांत अभ्यास सहल व विद्यार्थी आदान-प्रदान उपक्रम राबवितांना आला आहे. ज्यातून कसलीही आर्थिक मदत वैयक्तिक स्तरावर होत नाही. अशा मागे वेळ खर्च करणं, जबाबदारी ओढवून घेणं, ती पार पडण्यासाठी मेहनत करणं म्हणजे लोकांच्या दृष्टीने लष्कराच्या भाकऱ्या भाजणं हे असतं, पण यातून मला आजवर जी माणसं भेटली, जे अनुभव आले. ज्या आठवणी तयार झाल्या, त्यातून मला समाधान व आनंद मिळाला व आजही मिळतो. जीवनात प्रत्येक गोष्ट शिकण्यासारखी असते हे वाटत असल्याने मी स्टुडण्ट एक्सचेंज उपक्रमावर संशोधन केलं आणि पी. एच्. डी. केली. हे सगळं न ठरवता होत गेलं. देश-विदेश फिरणं, विद्यार्थ्यांना दाखवणं याबरोबर एक अतिशय महत्त्वाची बाजू आमच्या उपक्रमातून सांभाळली गेली आणि ती म्हणजे सामाजिक स्तरावर खारीचा वाटा असावा इतकं का होईना पण

योगदान झालं आणि आजही ते ह्या उपक्रमांद्वारे होत आहे.

आपलं स्वप्न, आपली इच्छा, प्रयत्न, सगळ्यांचा मिळालेला भरघोस प्रतिसाद, मोलाची मदत, विद्यार्थ्यांचा विकास ह्याचा उपयोग कुठे तरी सामाजिक स्तरावर होतो हे आपल्या सामाजिक बांधिलकीसाठी, समाजप्रती असणाऱ्या कर्तव्य भावनेसाठी आवश्यक आहे असं मला वाटतं. विद्यार्थी हे जग पाहतात, ते तरुण अशा संस्कारक्षम वयात पाहतात. तेव्हा त्यांना ह्याच वेळी समाजातल्या गरजू, उपेक्षित घटकांचीही जाणीव आपल्या उपक्रमांद्वारे होते हा भाग मला महत्त्वाचा वाटतो. पुढील उदाहरणातून आमच्या उपक्रमांद्वारे विद्यार्थ्यांनी सामाजिक मदत केल्याचं स्पष्ट होतं.

- १) जर्मन व भारतीय विद्यार्थ्यांना एकदा श्रीवत्स अनाथाश्रमात नेलं तेव्हा भारतीय पालकांनी उपक्रमाच्या कार्यकारिणीशी चर्चा करून निर्णय घेतला व तिथे आर्थिक मदत केली.
- २) आदिवासी खेड्यात जर्मन विद्यार्थ्यांना नेले असतांना, त्यांनी आर्थिक मदत केली, ज्यातून खेड्यात बोअरवेलचे काम पार पडले.
- ३) जर्मन विद्यार्थी भारतात येतात तेव्हा विविध वस्तू खरेदी करतात. त्याचे एकदा त्यांनी तिथे प्रदर्शन भरविले आणि त्या वस्तू विकून आलेला पैसे भारतातील खेड्यात मदत म्हणून पाठवले.
- ४) भारतीय विद्यार्थी जर्मनीत गेले तेव्हा तिथे त्यांनी वृद्धाश्रमात नुसती भेट दिली नाही तर त्या लोकांसाठी नाच, गाणी सादर करून भरपूर संवाद साधला, त्यांचा एकाकीपणा घालवण्यासाठी मनोरंजन केले.
- ५) Rheinbraun येथे भेट दिली असता, कोळशाच्या खाणीसाठी तेथील रहिवाशांना जवळपासच्या खेड्यात स्थलांतरित होण्यास सांगितले होते. तेथील रहिवाशांचं हे बेघर होणं आपल्या विद्यार्थ्यांनी जवळून पाहिले.

त्यावेळी आपल्याकडे सुरू असणाऱ्या सरदार सरोवर प्रकल्पाचा प्रश्न आणि ह्या परिस्थितीतील साधर्म्य असल्याने विद्यार्थ्यांनी सामाजिक विषयावर गांभीर्यने चर्चा केली. यातून त्यांना खूप शिकता आलं. यातून वैश्विक नागरिक असल्याची भावना त्यांच्या मनात जागृत झाली असंही काही विद्यार्थ्यांनी मला सांगितलं. आई-बाबांबरोबर सुरक्षितपणे राहणारी, लाडाकोडात वाढलेली ही मुलं जेव्हा अशा विषयावर बोलू लागतात, विचार करू लागतात. तेव्हा त्यांच्यातली प्रगल्भता वाढलेली कळते.

पूर्वतयारीच्या व्याख्यानमालेत परदेशात असताना Yes, No. म्हणण्याच्या वेळी तुमची मान योग्य प्रकारेच हलवा, इतक्या बारीक सूचनांपासून सुरुवात झालेली ही मुले आपल्या नकळत पण आपल्या देखत, हसत-खेळत, नवी मैत्री जोडत, प्रगल्भ होतात. ट्रीपला निघताना सगळ्या मुलांच्या डोळ्यांतले काहीसे अस्थिर, नवखे, नवलाईचे भाव दूर जाऊन आत्मविश्वासपूर्ण, आश्वासक, समाधानकारक, आनंददायी भाव माझ्या नजरेला नजर भिडवतात. त्यांना त्यांच्या पालकांजवळ सुपूर्त करण्याआधीची ती नजरभेट मला बरंच काही देऊन जाते... कुसुमाग्रजांच्या कवितेतला विद्यार्थी आपल्या शिक्षकाला पाठीवरती हात ठेवून फक्त 'लढ' म्हणा असं सांगतो. पण ट्रीप संपल्यावर आपापल्याला घरी परततांना प्रत्येक विद्यार्थ्याची नजर मला जणू सांगते, 'केळकर मॅडम, ह्या नव्या युगाची आव्हाने आम्ही समर्थपणे पेलण्याचा पुरेपूर प्रयत्न करून, यंत्राचं तंत्र समजून घेत यशस्वी होतांना. माणसांशी मात्र कायम जोडलेले राहू...' आणि त्यांच्या त्या आश्वासक नजरेस मी ट्रीप संपली असतांनादेखील मनातल्या मनात समाधानाने म्हणते, "Happy Journey."

साठवण

सामानाचा प्रश्न !

स्टुडंट एक्सचेंजचा हा पाचवा दौरा होता. फ्रँक फर्ट एअरपोर्टहून आमचा परतीचा प्रवास सुरू होणार होता. आमची अलितालीया एअरलाइन्सची तिकीटे होती. परंतु फ्लाइट अचानक काही कारणाने रद्द झाल्याने आम्हाला दुसऱ्या एअरलाइन्सची तिकीटे मिळणार होती. लुफ्थांजा एअरलाइन्सनी आम्हाला तिकीटे दिली व त्यामुळे आता परतीच्या प्रवासाची काळजी नव्हती. चेक-इन करण्यासाठी आम्ही रांगेत उभे राहिलो. प्रत्येकाकडे मोठ्या बॅगा व हँडलगेज म्हणून दोन लहान बॅग होत्या. आमच्या ग्रुपचे ओळीने चेक-इन सुरू झालं. सामानाचे वजन झाले व जास्त वजन भरलेल्या वजनासाठी चाळीस युरो प्रतिकिलो इतके पैसे द्या असं तिथल्या मुलीने गोड शब्दात सांगितले. चाळीस युरो प्रति किलो हे ऐकून आम्हाला झीटच आली. तब्बल एक महिना एक्सचेंज कार्यक्रमासाठी आलेल्या आम्हा सगळ्यांच्या सामानाचं वजन वाढलेले होतं. त्या

वाढलेल्या वजनाप्रमाणे पैसे भरणेही आम्हाला शक्य नव्हतं. मग करायचं काय? असा विचार मनात आला. मुलांचे नेमके कोणते सामान काढायचे? एक महिन्याला पुरतील एवढे कपडे व इतर सामान होतं. सांस्कृतिक कार्यक्रम सादर करण्यासाठी नेलेलं सामान काढायचं की तिथल्या मित्रमंडळींनी दिलेल्या भेटवस्तू काढायच्या? सगळ्या बाजूंनी विचार सुरू झाला. पण प्रश्नचिन्ह मात्र कमी होईना. शेवटी ही सर्व परिस्थिती मी चेक-इन इनचार्जला समजावून देण्याचं ठरवलं. जर्मनीमध्ये मी त्याला आमची अडचण सांगितली. महिनाभर राहण्यासाठी कपडे व गरम कपडे, सांस्कृतिक कार्यक्रम सादर करण्यासाठी लेझीम, टिपन्या, घुंगरू इ. गोष्टी यामुळे वजन वाढले तरी आम्हाला सवलत द्या अशी विनंती केली. आमचा जर्मनीतल्या शाळेत कार्यक्रम झाला होता. त्या सांस्कृतिक कार्यक्रमाच्या लेखाचे वर्तमानपत्रात आलेले कात्रणही त्यांना दाखवले. त्या लेखात आमच्या ग्रुपचा फोटो देखील होता. थोडक्यात काय तर हे सर्व सामान 'आवश्यक सामान' या कॅटॅगिरीतील होते, आम्ही कुठेही जास्तीचे शॉपींग वगैरे करून सामान वाढवले नव्हते. सामानासाठीचा दंड भरणेही आम्हाला जडच जाणार होते. माझी ही विनवणी त्या चेक इन काउंटरवरच्या मुलीने ऐकून घेतली खरी पण तिच्या चेहेऱ्यावरचे भाव बदलले नाहीत. आता माझ्याबरोबरची मुलेही जर्मन भाषेत तिला विनवू लागली पण ती ढिम्मच होती.

हे सगळे घडत असताना शेजारच्या रांगेतल्या एका बाईचं लक्ष गेलं. माझा चेहरा नीट दिसताच तिने मला ओळखले. काही अडचण आहे का म्हणत ती पुढे आली. कार्ल्ट्स गावी झालेल्या सांस्कृतिक कार्यक्रमात ती प्रेक्षकात होती.

मी आमची अडचण तिच्या कानावर घातली, त्याबरोबर ती आमच्या बाजूने बोलली व चेक इन करणाऱ्या बाईला विनंती करू लागली. ती म्हणाली "हे भारतातून आलेले आपले पाहुणे आहेत. यांचा सांस्कृतिक कार्यक्रम मी पाहिला आहे. दोन देशातील संबंध मैत्रीपूर्ण होण्यासाठी अशा उपक्रमांची गरज असते. ते पार पाडणाऱ्या लोकांना आपण शक्य तितकी मदत केली पाहिजे." असे तिने सांगितले.

आपल्याच देशातल्या व्यक्तीचं म्हणणं कसं डावलणार म्हणून की काय, पण चेक इन काउंटरवरच्या त्या मख्ख बाईच्या चेहेऱ्यात फरक पडला. तिने जरासे

स्मित हास्य केले. ते पाहून माझा आत्मविश्वास वाढला व मला आशेचा किरण दिसू लागला. त्या बाईने एक फोन केला व काहीतरी बोलली. त्यानंतर वाढलेल्या सामानासकट प्रवास करण्यासाठी आम्हाला हिरवा कंदील दाखविला. आमच्या सामानात कोणत्याही महागड्या अथवा तेथे खरेदी केलेल्या वस्तू नव्हत्या. आम्हाला चेक इनला परवानगी मिळाल्याचे पाहून एक छोटी लढाईच जणू परदेशात जाऊन जिंकून आल्याचे भाव आम्हा सर्वांच्या चेहऱ्यावर पसरले.

मी मात्र आमच्या सांस्कृतिक कार्यक्रमांला उपस्थित राहिलेल्या आणि एअरपोर्टवर केवळ बघ्याची भूमिका न करता आमच्या वतीने बाजू मांडणाऱ्या त्या जर्मन बाईने मनोमन आभार मानत होते.

नियम, दाद व यश

स्टुडंट एक्सचेंज प्रोग्राम व स्टडी टूर या दोन्ही गोष्टी एकाच वर्षी लागोपाठ आल्याने युरोपमधील माझं वास्तव्य वाढलं. प्रथम एक ग्रुप आला व त्याने खो दिल्यानंतर जणू दुसरा ग्रुप आला. हे दोन्ही उपक्रम (स्टुडंट एक्सचेंज व स्टडी टूर) संपल्यानंतर मी एमीरेट्सची फ्लायट घेऊन दुबईला जाणार होते. माझ्या आतेबहिणीकडे थोडे दिवस थांबून भारतात परतणार होते.

एअरपोर्टवर आमच्या सगळ्या ग्रुपचे चेक इन झालं. माझ्या जवळच्या दोन्ही बॅगपैकी एका बॅगचे वजन जास्त भरण्यात आल्याने मला अडविण्यात आले. मी काही फक्त पर्यटक नाही तर गेले काही वर्षे स्टुडंट एक्सचेंज कार्यक्रम राबवते. त्यासाठी उपक्रमात सहभागी झालेले विद्यार्थी आपल्या जर्मन मित्रमंडळींसाठी पत्रे, भेटवस्तू माझ्याबरोबर देतात तसेच जर्मनीतील शाळा व शाळेतील विद्यार्थी त्यांच्याकडची मासिके, पुस्तकं भेट म्हणून मला देतात. आम्ही तेथे सांस्कृतिक कार्यक्रम सादर करतो म्हणून त्यापैकी काही सामानही माझ्याकडे असते, हे सर्व सांगत मी त्या अधिकाऱ्याला माझे सर्व सामान उघडून दाखवले व जाऊ देण्यास विनंती करू लागले. परंतु चेक इन काउंटरवरची व्यक्ती यावेळेस काहीही ऐकून घेण्यास तयार नव्हती.

मी बॅग उघडून पुस्तकं. थंडीचे कपडे, सांस्कृतिक कार्यक्रमांचं सामान सगळं दाखवलं. ग्रुप चेक इन करता येतं हा पर्याय मला माहीत होता. जेणेकरून ग्रुपमधल्या

कुणाचं सामान कमी वजनाचं असतं तिथे माझ्या बॅगचे जास्त वजन वळते होईल. त्यामुळे तसं करून पाहता येईल का अशीही विनंती मी केली. परंतु एक नाही नि दोन नाही, त्या माणसाला काही ऐकून घेण्याची इच्छाच नव्हती. तो एमीरेट्स एअरलाइनच्या काऊंटरवर असला तरी मूळचा जर्मन असल्याने मी जर्मन भाषेतच संवाद करत होते. बरेचदा समोरच्या व्यक्तीशी त्याच्या भाषेत बोलल्याने सोयीचं ठरतं हा अनुभव मला होता. परंतु त्यावेळी जरा अवघडच वाटलं. पुन्हा एकदा एक महत्त्वाचा मुद्दा मी त्याच्यासमोर मांडला तो म्हणजे केबीन बॅगचं वजन ५-७ किलो चालतं. परंतु मी फक्त एक छोटी पर्स जवळ ठेवून इतर सामान प्रमुख बॅग मध्येच भरत असते. यामागे काही कारण आहेत ती म्हणजे इतकी मुलं प्रवासात सोबत असतात, त्यांची जबाबदारी माझ्यावर असते. त्यांना गरज पडली तर मी मदत करण्यासाठी लगेच तयार असायला हवं. सात किलोंची केबिन बॅग बाळगून मला सुटसुटीतपणे हालचाल करणं शक्य नाही. एअरपोर्टवर बरच चालावं लागते, त्यात अनेकदा मुलांची चुकामूक होते. याकरिता सगळ्या ग्रुपबरोबर चालताना अनेकदा पुढे मागे व्हावं लागत. याकरता हातात कमी वजनाचं सामान सोयीचं पडत. याशिवाय कुणाची अचानक तब्येत बिघडली किंवा कुणी वॉशरूमला जाऊन आल्यावर एवढ्या मोठ्या एअरपोर्टवर आपला ग्रुप शोधून जॉईन होताना हरवू नये म्हणून सोबत करावी लागते. ही सगळी तारेवरची कसरत करताना माझ्याजवळ मी शक्य तितकं कमी सामान ठेवते असे सांगितलं.

हे सगळं होऊन पालथ्या घडावर पाणी पडावं तर त्याने मला थोडे थोडेके नव्हे तर आठशे युरो दंड भरा तरच सामान चेक इन करता येईल असं सांगितलं. लौकिकदृष्ट्या त्या बॅगतेले सामान हे आठशे युरो इतकी मोठी किंमत भरून परत न्यावं इतकं नक्कीच नव्हतं. पण वजन कमी करावे म्हणून तिथल्या मित्रजनांनी प्रेमापोटी दिलेल्या भेटवस्तू इत्यादी फेकून द्यावं हा क्रूरपणा मला जमणं शक्यच नव्हतं.

आम्हाला एअरपोर्टवर सोडायला माझी मैत्रीण मेरी बियांची आली होती. तिनेही त्या अधिकाऱ्यास सांगण्याचा प्रयत्न केला. परंतु तो तिच्याशी अत्यंत उद्धटपणे बोलला. एवढं रामायण झाल्यावर वेळ घालवण्यात अर्थ नव्हता. शेवटी पडती बाजू घेतली आणि अनिच्छेने एक बॅग मॅरीकडे निमूटपणे सोडली व ती बॅग घेऊन ती घरी गेली.

दुबईला विमान पोहोचलं. इथे मी उतरणार होते, त्यामुळे ग्रुपचा निरोप घेतला. मुंबईला विद्यार्थ्यांना एअरपोर्टवर गाठून पुण्याला न्यायची व्यवस्था केल्याने कसली चिंता नव्हती. दुबईला माझी आतेबहीण सौ. वंदना मुंजे आणि तिचा नवरा संजय मुंजे मला घ्यायला एअरपोर्टवर आलेच होते. त्यांच्याकडे पुढचे चार दिवस मी राहणार होते. घरी पोहचताच सगळं ठीक आहे ना म्हणून मला त्यांनी विचारले. एअरपोर्टवर घडलेला प्रकार मी कथन करून नाराजी व्यक्त केली. वंदना आणि संजय यांना पर्यटनाचा खूप अनुभव असल्याने त्यांनी घडलेला प्रकार केवळ ऐकून न घेता काय खटपट करता येईल ती चर्चा केली. मी दरवर्षी इतक्या विद्यार्थ्यांना घेऊन एमिरेट्सच्याच विमानाने ये-जा करते म्हणून त्यांची महत्त्वाची गिऱ्हाईक आहे. त्यामुळे मला येणाऱ्या अडचणीत त्यांनी मदत करायला हवी किंवा निदान उद्धटपणाची वागणूक देऊ नये असा इशारा त्या एअरलाईन कंपनीला कळवणे हे ग्राहक म्हणून महत्त्वाचे आहे असा मुद्दा चर्चेतून निष्पन्न झाला. यामुळे मला जरा हिंमत आली. आपण भारतीय, आपण साध्या देशातले म्हणून भिडस्त राहून चालणार नाही. माझं म्हणणं ऐकून घेण्याचा सभ्यपणा दाखवायचं सोडून उलट उद्धटपणाचे बोल मी आणि मैत्रिणीने ऐकून अन्यायच सहन केला होता. ही नाराजी तिथल्या कुणाच्या तरी कानावर गेलीच पाहिजे असं मला पुरेपूर पटलं. मी एमिरेट्स एअरलाईन्सच्या कस्टमर केअरचा नंबर शोधला. संजय-वंदनाच्या घरूनच तो फोन केला. फोनवरच्या बाईला माझी केस थोडक्यात सांगितली. ती बाई चांगली बोलल्याने मला धीर आला. तिने मला तक्रार नोंदणी करण्यासाठी एक फॉर्म पाठविला. मी प्रयत्न केला तर नक्की काहीतरी होईल अशी ग्वाही दिली. मी त्या पत्त्यावर लगेचच अर्ज मेल केला. त्यात माझी व माझ्या कामाची सविस्तर माहिती लिहिली. घरचा, कॉलेजचा पत्ता, फोन नंबरस दिले. आजवर त्यांच्या विमान कंपनीने मी किती जणांना कधी युरोपला नेलं होतं त्याची माहितीही त्यात लिहिली. एवढं सगळं केल्यावर काहीतरी नक्की होईल असा विश्वास मला वाटला.

दुबईत उरलेले दिवस वंदना व संजयबरोबर व आदित्यबरोबर आनंदात पार पाडून मी पुण्यात आले. त्यानंतर सुमारे दोन आठवड्यांनी मला एमिरेट्स एअरलाईन्सचे ईमेल आले. इंग्लिशमधून आलेल्या त्या ईमेलमध्ये असं लिहिलं होतं की तुम्ही पुरविलेल्या नोंदी आम्ही तपासून पाहिल्या आहेत. घडल्या प्रकारासंबंधी आम्ही

दिलगिरी व्यक्त करतो. तुम्ही आमच्या महत्त्वाच्या ग्राहक असून तुमच्याबरोबर असं भविष्यात होणार नाही याची खबरदारी आम्ही कायम घेऊ. तुमच्या मैत्रिणीला ती बॅग आमच्याकडे एअरपोर्टवर आणून देण्याची विनंती आहे. आमच्या खर्चाने आम्ही ती मुंबईला पाठवून. तिथून मात्र ती बॅग तुम्ही ताब्यात घेण्याची व्यवस्था करा, लोभ असावा.

हे वाचून माझा आनंद गगनात मावेनासा झाला. वंदना-संजयला या ईमेलबद्दल मी लगेच कळवलं. तिकडे मॅरीने ती बॅग इमीरिट एअरलाइन्सकडे सुपूर्त केली. एवढी मोठी एअरलाइन, त्यांचे असंख्य प्रवासी, देशोदेशी वाढलेल्या त्यांच्या धंद्याचा प्रचंड व्याप या सान्यातून मी केलेल्या प्रयत्नांना यश आले व आठशे युरो तर सोडाच पण सामान सन्मानाने व दंड न भरता परत मिळाले. एका मोठ्या एअरलाइनने माझ्या प्रयत्नाला दाद दिली ही फार मोठी गोष्ट आहे असं मला वाटतं. सचोटी, चिकाटी, प्रामाणिक प्रयत्न यांना यश मिळते ते असे.

पासपोर्ट- मिळाला

परदेशी प्रवासातील सर्वात महत्त्वाची वस्तू म्हणजे पासपोर्ट. एकवेळ परदेशी नोटा, नाणी हरवल्या तरी चालेल, पण पासपोर्ट हरवून चालत नाही. पासपोर्ट शिवाय तुम्हाला या देशातून त्या देशात जाताच येत नाही.

मी दूरमधल्या मुलांना नेहमीच पासपोर्ट जपून ठेवा अशी सूचना देत असते. प्रत्येकाच्या पासपोर्टची एक झेरॉक्स प्रत माझ्याजवळ घेऊन ठेवत असते. एकदा ड्युसेल डोर्फला विमानातून उतरलो. टर्मिनलकडे निघालो. चेक आऊट करून बाहेर पडायचे होते. चेकआऊट काऊंटरवर पोहचल्यावर एका विद्यार्थिनीने पासपोर्ट काढण्यासाठी आपल्या गळ्यातील बॅगमध्ये बघितले पण तिला पासपोर्ट सापडेना. तिने लगेचच शोधशोध सुरू केली. तिच्या लक्षात आले की तिला पासपोर्ट सापडत नाही. तिने व तिच्या मैत्रिणीने खूपच शोधशोध केली. ती गोंधळून गेली व माझ्याकडे आली. तिचा चेहरा पडला होता. तिला रागवायचे नाही व नर्व्हस करायचे नाही असे मी ठरविले. कारण अशा परिस्थितीत आपण काही उपदेश केला की समोरची व्यक्ती आणि परिस्थिती अधिक बिकट होते. आता यातून कसा मार्ग काढता येईल

याचा विचार मी करू लागले. माझ्याकडे सर्व विद्यार्थ्यांच्या पासपोर्टची झेरॉक्स प्रत असल्याने ती दाखवून एअरपोर्टबाहेर पडता येणं शक्य होईल का? हे पाहू लागले. परंतु एवढं होऊन पुढे पुरणार नव्हतं. कारण नवा पासपोर्ट दुसऱ्या देशात असताना कसा काढणार? मूळ पासपोर्ट शिवाय परत कसे जाणार? या विचारात मग्न होते. तेवढ्यात त्या विद्यार्थिनीला आकाशात वीज चमकावी तसे आठवले की विमानातून केबिन बॅग बाहेर काढताना पासपोर्ट बसण्याच्या सीटवर ठेवला होता व निघताना तो उचलायचाच राहिला. मग आम्ही लगेचच तिथल्या अधिकाऱ्याला हे सांगितले. त्यांनी लगेचच विमानात फोन केला. केवळ १५ मिनिटांत तो पासपोर्ट आमच्यापर्यंत पोहोचला. महत्त्वाची वस्तू कितीही जपण्याचा प्रयत्न केला तरी अनावधानाने हरवल्यावर मात्र पळता भुई थोडी झाली आणि प्रचंड ताण वाढला, गोंधळल्यासारखे झाले, काळजी वाढली, हे सारे आम्ही पुरेपूर अनुभवलं.

पुन्हा एकदा पासपोर्ट आणि गोंधळ

जर्मनीतले विद्यार्थी भारत यात्रेवर आले होते. सगळा कार्यक्रम नियोजनानुसार पार पडला होता. आता त्या मुलांचा मायदेशाला परत जाण्याचा दिवस जवळ येत होता.

एके दिवशी खरेदीसाठी ही मुले निघाली. त्या मुलांपैकी एका मुलाला हार्मोनियम विकत घ्यायची होती. त्यासाठी काही मुले त्याच्याबरोबर दुकानात गेली. उत्तम अशी हार्मोनियम मिळाल्यामुळे तो फारच खूष होता. हार्मोनियम घेऊन घरी परत आला खरा, पण काय गडबड झाली कुणास ठाऊक ? हार्मोनियमच्या नादात असेल कदाचित पण रिक्षात पासपोर्ट, रेबॉनचा गॉगल व भारतीय पैसे असलेले पाकीट हे सगळंच विसरला. झालं? आता काय? एक यक्षप्रश्न माझ्या डोळ्यासमोर उभा राहिला. आमच्याबरोबरच्या सगळ्या विद्यार्थ्यांना, ओळखीच्यांना व नातेवाईकांना ही बातमी दिली व काय करता येईल याविषयी चर्चा केली. सगळे जण आपापल्या परीने शोध घेऊ लागले. त्या हार्मोनियमच्या दुकानातही जाऊन आले. पासपोर्ट व वस्तू सापडल्या नाहीत.

पोलीस स्टेशनवर जाऊन तक्रारही नोंदवली, पण रिक्षाचा नंबर माहीत नसल्याने शोध घेणे महा अवघड काम होऊन बसले. तसे आपल्याकडचे खूप रिक्षावाले प्रामाणिक आहेत. अनेक रिक्षावाल्यांनी पैसेच काय प्रवाशांचे राहिलेले सोन्याचे दागिनेदेखील पोलीस स्टेशनवर प्रामाणिकपणे नेऊन दिले आहेत. पण त्यावेळी तसे व्हायचे नव्हते. पोलीस स्टेशनकडे त्या मुलाचा हरवलेला पासपोर्ट, गॉगल व पैसे कोणत्याही रिक्षा चालकाने आणून दिले नाहीत. गॉगल व पैसे फारसे महत्त्वाचे नव्हते, पण पासपोर्ट फार महत्त्वाचा होता.

तीन दिवसांवर परतीचा प्रवास आला होता व पासपोर्ट हरवलेला होता. आमच्या सगळ्यांची झोप उडाली होती. विचार करून डोक्याचा भुगा व्हायची वेळ आली होती. एवढ्या मोठ्या पुण्यात इतके रिक्षावाले त्यांच्या असंख्य रिक्षा. पासपोर्ट कसा शोधणार?

आमचे नातेवाईक श्री. व्ही. जी. वैद्य हे आयबीचे माजी डायरेक्टर असल्याने व ते माझे शेजारीही असल्याने मी ताबडतोब त्यांना जाऊन भेटले. त्यांनी केलेल्या मार्गदर्शानुसार कोणाला भेटायचे? कसा अर्ज करायचा? व त्यात काय मजकूर लिहायचा? अर्ज नेमका कोणाकडे द्यायचा? हे सगळे समजून घेतले. कारण आपण दुसऱ्या देशात असताना पासपोर्ट हरवला तर नवा पासपोर्ट मिळू शकत नाही. त्यासाठी आपल्याला मायदेशीच जावं लागतं. पण पासपोर्ट हरवला तर मात्र देश सोडून मायदेशी जाण्यापुरता एक तात्पुरता परवाना मिळवता येतो. वैद्य साहेबांच्या मार्गदर्शनामुळे आम्ही परवाना मिळवण्यासाठीचा अर्ज केला व परवाना मिळविण्यात आम्ही यशस्वी झालो. तीन दिवसांनंतर ठरलेल्या वेळी तो मुलगा आपल्या ग्रुपबरोबर जर्मनीला जाण्यास निघू शकला.

विद्यार्थी आदानप्रदान उपक्रमाच्या दरम्यान आनंदाच्या क्षणाबरोबर ताणतणावाचे प्रसंग येत असतात, ते पेलून त्यातून मार्ग काढताना आपण खूप काही शिकत असतो.

पासपोर्ट - पळवला

आमची ती सातवी अभ्यास सहल होती. आम्ही पॅरिसहून अॅमस्टरडॅम, बुसेल्स, असे पुढे जाणार होते. बुसेल्सच्या एका मुख्य बाजारात 'वाफेल' नावाचा एक

सुरेख असा खाण्याचा पदार्थ मिळतो. ह्या वाफेलमध्ये स्ट्रॉबेरी, क्रीम किंवा चॉकलेट घालून खायचं असतं. वाफेल खावे आणि थोडा बाजारहाट करावा म्हणून आम्ही तेथे उतरायचे ठरवले.

आमच्या ह्या अभ्यास सहलीसाठी एक बाई आल्या होत्या. यापूर्वी त्यांनी जर्मनी आणि बराचसा युरोप पाहिला होता. परंतु कुटुंबात राहण्याचा अनुभव घेण्यासाठी त्या आमच्या सोबत आल्या होत्या. सुमारे दोन वर्ष त्या जर्मन भाषा शिकल्या होत्या. जर्मन बोलण्याचा उपयोग त्यांना आता नक्कीच होणार होता. त्यामुळे त्या खूप आनंदात व उत्साहात होत्या.

बुसेल्सच्या बाजारात वाफेल खाण्यासाठी उतरण्यापूर्वीच आमच्या एस. ओ. टी. सी. च्या तुषार जयकरांनी काही महत्त्वाच्या सूचना देण्यास सुरुवात केली. त्या सूचना म्हणजे - फार पैसे जवळ बाळगू नका. पर्स फार वेळ उघडी ठेवू नका. खूप नोटा काढून मोजत बसू नका. पासपोर्ट व पैसे एकत्र ठेवू नका. चोऱ्या होऊ शकतात. सर्व काही नीट सांभाळा ....”

अशा सर्व पूर्वसूचना देऊन देखील ह्या बाईंनी पासपोर्ट व युरो एकाच प्लॉस्टिकच्या बॅगमध्ये घालून हातातल्या पर्समध्ये ठेवले होते. सगळ्यांच्या बरोबर 'वाफेल' घेण्यासाठी त्या रांगेत उभ्या होत्या. त्यांच्यामागे एक युरोपियन नवराबायको (बहुधा) उभे होते. त्या दोघांसाठी ह्या थोड्या बाजूला सरकत होत्या. पण त्या दोघांनाही, 'तुम्ही पुढेच थांबा, आम्ही इथे ठीक आहोत' असे म्हटले. तेवढ्यात त्या बाईची वॉफेलची ऑर्डर तयार झाली. त्यांनी ते वाफेल घेतले आणि परत मिळालेले सुट्टे पैसेही आत टाकले. वाफेल खाऊन झाल्याबरोबर त्यांच्या लक्षात आले की पासपोर्ट व युरो असलेली पर्स लंपास झालेली आहे. त्यांच्या मागेच उभे असलेले युरोपियन दोघेजण देखील वाफेल न घेताच निघून गेलेले दिसले. त्यांच्या आसपासच्या कोणालाही कळले नाही की त्यांचा पासपोर्ट व युरो कसे गायब झाले? त्यांची इतकी महत्त्वाची पर्स, इतक्या शिताफीने कशी लंपास झाली? कोणी केली? नक्की काय घडले? कसे घडले? कळायला काहीच मार्ग नव्हता. त्या खूप घाबरल्या. त्यांना रडायला यायला लागले. कसाबसा धीर गोळा करत त्या उभ्या होत्या. वाफेल खाण्याचा आनंद पार मावळला होता.

ह्या ट्रीपसाठी माझा नवरा मकरंद हा सुद्धा आलेला होता. आम्ही दोघे बुसेल्सच्या बाजारात वाफेल खाण्याऐवजी एका विद्यार्थ्याची भेट घेण्याचे ठरवले होते. ह्या

विद्यार्थ्यांचे नाव होते, राहुल व्यंकट. हा आमच्या तिसऱ्या अभ्यास सहलीचा विद्यार्थी होता. त्याचे आता एक जून रोजी एका फ्रेंच मुलीबरोबर लग्न ठरले होते. आज २७ मे होती., राहुल आम्हाला भेटणार होता. त्यांचे आणखी एक दोन मित्र देखील आम्हाला भेटायला आले होते. मी त्याच्या वागदत वधूसोठी लग्नाबद्दल काही भेटवस्तू दिल्या. आपल्याकडच्या टिकल्या, बांगड्या मिळाल्याने ती खूप झाली व मला तिने Thank you चे भेटकार्डही दिले. आम्ही सगळे Mannekan Pis सुप्रसिद्ध शिल्पाकृती असलेल्या ह्या चौकात भेटलो. तेवढ्यात तेथे तुषार जयकर आले आणि त्या बाईचा (युरो व पासपोर्ट) असलेला पाऊच चोरीला गेल्याची खळबळजनक बातमी दिली. हे ऐकल्यावर आमचं सर्वांचं धाबच दणाणलं ! पण केवळ घाबरून चालणारं नव्हतं. अशा विपरीत परिस्थितीतून कसा मार्ग काढायचा हेच शिकायचं असतं. त्यामुळे ती वेळ, त्या बाईना दूषणं देण्याची अगर रागवण्याची नव्हतीच. त्या बाईनाही त्यांची चूक उमजली असणारच. पण आता करायचे काय याचा विचार करणे महत्वाचे होते. माझ्या समोर राहुल व्यंकट होता. राहुल मिडियात काम करीत होता. त्याच्याशी मी बोलले. आता मला काय काय करावे लागेल ? याबद्दल त्याने मला बरेच काही सांगितले. आम्ही पोलिस-स्टेशनला गेलो. 'एफ. आय. आर' केला. त्या दिवशी तब्बल २५० पासपोर्ट चोरीला गेल्याच्या तक्रारी पोलिस स्टेशनला झाल्या होत्या. हे पोलिस स्टेशनवर गेल्यावर समजले. बाईनी एफ. आय. आर (FIR) केल्यावर एक कॉपी आम्हाला दिली. आम्हाला पोलिस स्टेशनवर माहिती मिळाली की, नवा पासपोर्ट काढायचा असेल तर उद्या-परवा शनिवार, रविवार येत असल्याने ह्या दिवशी काहीच होऊ शकत नाही. आता एकतर एकदोन दिवस इथेच थांबावं लागेल किंवा जर्मनीत जावं लागेल, असे आम्हाला सांगण्यात आले.

आम्ही 'शेंगेन' व्हिसा जर्मनीतून काढला होता. कारण जर्मनीत आमचं वास्तव्य जास्तीत जास्त असतं 'एफ. आय. आर' (FIR) ची कॉपी घेऊन आम्ही जर्मनीत जायला निघालो. आता मात्र त्या बाईना खूप रडायला यायला लागलं. आम्ही त्यांना धीर देत राहिलो. आम्ही रोटरडॅमला जायला निघालो पण वाटेत ट्रॅफिक पोलिसाने आम्हाला पकडले. तिकडच्या बसमध्ये चेकिंग असतेच. प्रत्येक बसचा किती तास प्रवास होतो ? कसा होतो ? याची नोंद मशिनवरच्या सीडी वर केली जाते. ती सीडी काढून पाहिली व चेकिंग करणाऱ्या माणसाने आमच्या ड्रायव्हरला

वॉर्निंग दिली. आम्ही त्या चेकिंग करणाऱ्या ट्रॅफिक पोलिसाला झालेला सगळा प्रकार सांगायला सुरुवात केली. आम्ही योग्य वेळीच निघालो होतो. पण एफ्.आय्.आर. (FIR) करण्यात एक तास गेल्याने ड्रायव्हरला पोलिस स्टेशनसमोर थांबता येण्यासारखे नसल्याने त्याला बुसेल्ससारख्या मोठ्या शहरात त्याला बस घेऊन तासभर फिरावे लागले. ह्या सर्व प्रकारामुळे आमच्या वेळापत्रकास उशीर झाला. आमचा ड्रायव्हर फ्रेंच होता त्यामुळे त्याला स्पष्टीकरण देता येत नव्हते. आम्हीच सर्व काही जर्मन भाषेत स्पष्ट करून सांगितले त्या ट्रॅफिक - पोलिसाला ही पटले व आमची सुटका झाली.

आता सुटलो असलो तरी मला प्रचंड टेन्शन होतं. पुण्यातील ज्योती सावरकर ह्यांनी आय. एफ. एस. (IFS) केले आहे. त्यांना मी फोन करून सल्ला घेतला. माझी आणखी एक मैत्रीण रोहिणी दामले तिलाही फोन केला. रोहिणीची नणंद नंदिनी आपटे ही माझी पण चांगली मैत्रीण आहे आणि ती जर्मनीतच असते म्हणून तिला ही फोन केला व झालेला सगळा प्रकार सांगितला. तिनेही मला हवी ती मदत करण्याची तयारी दर्शविली. त्यामुळे माझ्या जीवात जीव आला.

आम्ही अॅमस्टरडॅमला गेलो. नंतर कलोनला गेले. मग आम्ही आमच्या शाळेकडे रवाना झालो. शाळेत पोहोचल्यावर तिथल्या मुख्याध्यापकांना मि. बोल (Bohle) व एक प्रमुख शिक्षक (व्ह्योनिशर) यांना झालेली सगळी घटना कथन केली. पासपोर्ट हरवणे ही गंभीर बाब आहे, हे त्यांनाही माहित होते. परंतु त्या सर्वांनी आम्हाला धीर दिला. तेथील शाळेची भेट व फॅमिली स्टे आटोपल्यावर आम्ही पासपोर्टच्या चौकशीसाठी फ्रँकफर्टला फोन केला. पासपोर्ट मिळायला तीन-चार दिवस लागतील नाहीतर जी कागदपत्रे मिळतील त्या कागदपत्रानुसार देश सोडून मायदेशी परत जाता येईल.

आम्हाला माऊंट टिटिलीसला जायचे होते. ल्युसर्नलाही जायचे होते. झुरीचला जाऊन नवा पासपोर्ट मिळण्यासाठी अर्ज केला तर तिसऱ्या दिवशी नवा पासपोर्ट मिळू शकेल अशी माहिती समजली, त्यानंतर युरोपमध्ये फिरता येऊ शकेल अशी सोय होती. पण गंमत अशी होणार होती की नवा पासपोर्ट मिळेल पण आमचा व्हिसाच संपायला आला होता. कारण आमचा हा बारा दिवसांसाठीचाच व्हिसा होता. विमानाचे तिकीट देखील त्यानुसार पक्के केले होते. आम्हाला खूप काळजी वाटली. आमच्या सोबत गेले दोन दिवस त्या बाई हिंडत होत्या. सोबत फक्त एफ. आय. आर (FIR) ची प्रत होती. आता आणखी पुढे नेणे ही फार मोठी अवघड

गोष्ट होती. मला तर पंचवीस जणांना घेऊन स्वित्झरलॅन्डला जाणे भाग होते. ह्या बाईंना केवळ एफ. आय. आर. (FIR) ची प्रत घेऊन पुढील दोन देशांत नेणे अशक्य होते. विविध प्रश्न आ वासून समोर यायचे. मी पुन्हा एकदा नंदिनी आपटे यांच्याशी बोलले. त्यांनी अगदी सहजपणे मदतीचा हात पुढे केला व प्रश्न सुटला. त्या बाईंना नंदिनीच्या कडेच ठेवायचे ठरविले. मी, मकरंद व तुषारने त्यांना 'कलोनला' बसवून दिले व नंदिनीचा भाचा आठवले यांनी त्यांना फ्रँकफर्टला उतरवून घेतले. मग त्या नंदिनीकडे पोहोचल्या. त्या तेथे राहिल्या. नंदिनीच्या मदतीनेच परतीचे तिकीट काढले. बारा तासांचा 'हॉल्ट' असलेली व्हाया दुबई अशी फ्लाईट त्यांना मिळाली. अखेर त्या भारतात सुखरूप पोहचल्या! ने मजसी ने परत मातृभूमीला ... म्हणत त्यांनी सुटकेचा निःश्वास सोडला.

कोणत्याही अभ्यास सहलीला जाण्यापूर्वीच्या माहिती-सत्रात आम्ही पासपोर्ट, पैसे, वस्तू इ. बदलच्या अनेक सूचना गांभीर्याने देत असतो. त्यामुळे आजवर ह्या सहलींना आलेल्या बारा वर्षांच्या मुलांपासून ते मोठ्या माणसांपर्यंत सर्वजणांनीच सूचनेचे चांगल्या प्रकारे पालन केलेले असते. पासपोर्ट व पैसे जीवापाड सांभाळलेले असतात. पासपोर्ट चोरीला गेला व मिळतच नाहीये! हा माझा पहिलाच अनुभव होता. SOTC चे तुषार जयकर गेल्या दहा वर्षांपासून ह्या सहली नेण्याच्या कामात सतत कार्यरत आहेत. पण त्यांनाही असा अनुभव पहिल्यांदाच होता. पासपोर्ट हरवणे ही फार त्रासदायक घटना असते. परंतु सर्वांच्या मदतीने व डोके शांत ठेवून विचार केल्यामुळे समस्या सुटली.

ह्या घटनेचा एक चांगला परिणाम झाला तो असा की प्रत्येक जण आपल्या आणि मित्राच्या सामानावर लक्ष ठेवू लागला. लहान मुलांचे पैसे सांभाळायला मोठी मुले मदत करू लागली. पासपोर्ट व्यवस्थित आहे ना हे वारंवार बघू लागली. मी सूचना देण्याआधीच सगळे जण आणखी जबाबदारीने वागू लागले, हे टीम स्पीरीट, सकारात्मक बदल पाहून मला नवा हुरूप आला. उर्वरित सहल आनंदात पार पडली.

कॅमेरा आणि हरवाहरी

पाचव्या विद्यार्थी आदानप्रदान कार्यक्रमाच्या वेळची ही कथा. आम्ही विद्यार्थ्यांना घेऊन वुपरताल या गावी म्युझियम पाहायला गेलो. परदेशात अनेक

ठिकाणी म्युझियम्स पाहावयास मिळतात. या म्युझियम्समध्ये अनेक वस्तू नीटनेटकेपणाने व काळजीपूर्वक सांभाळलेल्या असतात. परदेशी माणसं व त्यांचे सरकार हे सर्वच म्युझियम्सची काळजी अगदी जीवापाड घेत असतात. आजकाल आपल्या देशातही आपले सरकार म्युझियम्सवर खूप खर्च करीत आहे व त्यातील वस्तू व वास्तू नीट राहाव्यात यासाठी काळजी घेत आहे.

आम्ही म्युझियम पाहायला एका किल्याकडे गेलो. कारण हे म्युझियम चक्र किल्यात होते. हा किल्ला Scholssburg येथे आहे. म्युझियम बघितले. म्युझियम पाहून बाहेर पडलो आणि हॅंगिंग ट्रेनमध्ये बसलो. ट्रेनमधून फोटो काढता यावेत यासाठी आमच्या ग्रुपमधील एका मुलीने कॅमेरा काढण्यासाठी बॅगेत हात घातला तर काय त्यात कॅमेरा नव्हता. तिने विचार केला तेव्हा तिच्या लक्षात आले की कॅमेरा म्युझियममध्येच राहिला आहे. हॅंगिंग ट्रेनपासून म्युझियम दूर होते, आता काय करावं? सगळ्या ग्रुपला म्युझियमकडे न्यावे तर वेळेचा आणि पैशाचा अपव्यय होणार. पुढच्या कार्यक्रमाच्या वेळेचे नियोजन कोसळणार आणि एवढं करून तेथे कॅमेरा मिळण्याची शाश्वती काय? मग माझ्या लक्षात आले की म्युझियमचं माहितीपत्रक माझ्या पर्समध्येच आहे. ते काढून त्यावर नंबर शोधला व म्युझियमचा नंबर मिळाला. हॅंगिंग ट्रेनची राइड संपल्यावर जवळच्याच बुथवरून लगेचच म्युझियमला फोन केला. भाषेची अडचण नव्हती. झालेला प्रकार सांगितला. म्युझियमच्या माणसांना पुन्हा थोड्या वेळाने फोन करायला सांगितला. काही वेळानंतर तिथे फोन केला असता कॅमेरा सापडल्याचे त्यांनी सांगितले.

मग ग्रुपमधले दोन-तीन विद्यार्थी आणि आमच्यापैकी एक शिक्षक म्युझियमकडे कॅमेरा घेण्यासाठी म्हणून रवाना झाले. ते आम्हाला पुढच्या ठिकाणी गाठतील असं ठरलं. डिजीटल कॅमेरा असल्याने म्युझियममधल्या त्या अधिकाऱ्याने फोटो पाहून व मुलीचा चेहरा पाहून ओळख पटवली व कॅमेरा लगेचच ताब्यात दिला.

आईबाबांनी ट्रिपसाठी म्हणून खास घेतलेला कॅमेरा सापडल्यावर ती मुलगी कृतज्ञ झाली. पर्समध्ये उगीच कचरा कशाला म्हणून एरवी माहितीपत्रके न ठेवणाऱ्या मला ते माहितीपत्रक ठेवल्याचे महत्त्व समजले आणि वेळ न दवडता त्याच्यावरून फोनच्या सहाय्याने कॅमेराचा शोध घेणे सोपे झाले म्हणून मी मनोमन देवाचे आभार मानले.

हरवले आणि सापडले

माझी मैत्रीण इनग्रीड ग्रोसहान्स ही कलोन शहराच्या जवळ सुमारे ५० किलोमीटर अंतर असलेल्या Gummersbach इथे राहात होती. तिच्याकडे मी गेले असताना आम्ही मोझेल या नदीवरील छोट्या टुमदार गावाला भेट देण्याचे ठरविले. मोझेल ही सुप्रसिद्ध ज्हाइनची उपनदी आहे. मोझेल नदीचे खोरे वाइनच्या मळ्यांनी नटलेले आहे. अत्यंत निसर्गरम्य असा मोझेल नदीच्या आसपासच्या प्रदेशात आम्ही भटकंती करायचे ठरले. (भटकंती म्हटले की मिलिंद गुणाजी आठवतो! काय हा भाग्यवान माणूस आहे. कुठल्या ना कुठल्या प्रदेशात याची भटकंती सतत सुरू असते.)

मोज़ेल नदीच्या आसपास भटकत भटकत दृष्टिसुख अनुभवत होतो. मोझेलने मला Twin city Trabi -Trabach या गावी नेले. इथे शनिवारी व रविवारी खास बाजार भरतो. या बाजाराचे वैशिष्ट्य म्हणजे इथे अनेक वस्तूवर खास सवलत असते. सूट दिलेली असते. तो बाजार फिरलो व नंतर कॉफी शॉपमध्ये गेलो. त्या कॉफी शॉपमध्ये वेगवेगळ्या प्रकारचे केक ठेवलेले होते. वजन वाढण्याचा विचार न करता अनेक प्रकारच्या केकवर आडवा हात मारला. (आडवा हात मारणे, ताव मारणे हे जर्मन भाषेत नाही व्यक्त करता येणार त्यासाठी खास भारतीय असावे लागते.) तिथेच एका स्थानिक वाद्यवृंदाचा संगीताचा कार्यक्रम सुरू होता. संगीताच्या कार्यक्रमाचा आस्वाद घेत व कॉफीने पोट तुडुंब भरून घेतले. तिथेच एका बाईची ओळख झाली. त्या बाई इंग्लिश लेखांचे जर्मन भाषेत भाषांतर करित होत्या. तिला व मला एकमेकींशी चक्रे इंग्रजीतून बोलण्याची संधी मिळाली. आम्ही बऱ्याच विषयांवर गप्पा मारल्या. निघताना तिच्या सोबत मी एक फोटो देखील काढला.

त्यानंतर आम्ही समोरच्या दुकानात गेलो. इनग्रीडने माझी ओळख वाइनशॉपच्या मालकीणीशी करून दिली. त्या बाईनी तयार केलेली वाइन 'हाफ ड्राय' या प्रकारची होती. मोझेल नदीच्या आसपासच्या प्रदेशाची जेथे वाइन तयार केली जाते. त्याची ही मालकीण नक्कीच खूप श्रीमंत असणार याचा मला अंदाज आला. ही बाई प्रचंड श्रीमंत असून देखील तिची रहाणी अगदी साधेपणाची वाटली. बोलण्यात

सुसंस्कृतपणा व कमालीची आर्जव होती. तिने आम्हाला वाईनबद्दल माहिती दिली. ती म्हणाली इथली वाईन खूप सुप्रसिद्ध आहे. ती कशी बनवतो याविषयी आम्ही नेहमीच गुप्तता पाळतो. तिच्याबरोबर गप्पा मारल्यानंतर पुन्हा एकदा कॉफीचा (वाईनचा नव्हे हं) आस्वाद घेतला व कार्स्टसला परतो. त्यानंतर इनग्रीड तिच्या गावी गेली.

दुसऱ्या दिवशी बर्लिनला जायचं म्हणून मी सामान आवरू लागले. तेव्हा अचानक लक्षात आलं की कॅमेरा हरवलेला आहे. विचार केला, मग आठवलं की कॅमेरा बहुदा कालच्या कॉफी शॉपमध्ये राहिला आहे. बापरे आता पुन्हा तिथे कोण जाणार? आणि कॅमेरा सुरक्षित असेल किंवा नाही. विचार करता करता आठवले की कॉफी शॉपसमोर असलेल्या वाईन शॉपलाही आम्ही भेट दिली होती व इनग्रीडने चक्क तिच्यासाठी एक वाईनची बाटली खरेदी केली होती. मी इनग्रीडला फोन केला व कॅमेरा कॉफी शॉपमध्ये विसरल्याचे सांगितले. तिने विकत घेतलेल्या वाईन बाटलीवर त्या वाईन शॉपचा नंबर आहे का? हे तिला पाहायला सांगितले. थोड्यावेळाने परत तिला फोन केला. तिने मला त्या वाईन शॉपचा नंबर दिला. त्या शॉपचा नंबर घेऊन मी लगेचच फोन केला. दुकानातील बाईना आम्ही कालच भेटलो असल्याने त्यांना आम्ही आठवलो. कॉफी शॉपमध्ये कॅमेरा राहिला आहे का? अशी चौकशी करून मला कळवा अशी विनंतीही केली. तिने त्वरित चौकशी केली व कॅमेरा ताब्यात घेतला. मी तिला पुन्हा फोन केला व कॅमेरा कार्स्टसच्या पत्त्यावर पाठवता येईल का? व पाठवण्याचा खर्च मी देईन असे म्हटले. तिने तसे करण्यास होकार दिला. माझे होस्ट मला म्हणाले की मी तो कॅमेरा घेऊन ठेवीन. पण तो कॅमेरा नक्की पाठवला जाईलच याबद्दल खात्री बाळगू नको. (मनात म्हटले चला, माणसांची वृत्ती सर्व देशात सारखीच असते. माणसे प्रामाणिक आहेत की अप्रामाणिक हे मिळालेल्या अनुभवावरून ठरवावे लागते. बघू या कॉमेन्चाचे काय होते ते !)

माणसांच्या प्रामाणिकपणावरचा माझा विश्वास पूर्ण न उडाल्याने मला बहुदा चांगलाच अनुभव आला. पाच दिवसांनी मी कार्स्टसमध्ये पोहचले. तेथे आल्यावर पहाते तो काय, कॅमेरा दिलेल्या पत्त्यावर सुखरूपपणे पोहोचलेला होता. त्या वाईन शॉपवाल्या बाईने तो कुरीअरने पाठविले होते. अगदी व्यवस्थितपणे पॅकींग करून

पाठवलेला कॅमेरा सुखरूप पोहचला होता व त्यात तिने एक चिड्डीही टाकली होती. चिड्डीत म्हटले होते, कृपया याचे पैसे अजिबात पाठवूनका, कॅमेरा पाठविण्यात मला आनंदच आहे, आपली मैत्री सुरू ठेवू या.'

कुठल्याशा नदीकिनारी असणाऱ्या लहान गावात तिची व माझी झालेली छोटीशी भेट आणि माझ्या हातात परत करण्यात आलेला कॅमेरा व एक प्रेमळ चिड्डी पाहून मला फार बरे वाटले. आंक कुल्सना देखील हा एक सुखद धक्का होता. कारण तिच्या मते जर्मनी असो वा कुठलाही देश, कॅमेरा परत करणारे लोक फार कमीच असतात. आंकला जे वाटलं ते चूक नव्हतं. परंतु समोरच्याला त्याच्या भाषेत आपली नेमकी भावना पोहोचवली तर मदत करणारे लोक पुष्कळ असतात, फक्त आपण त्यासाठी पाऊल उचलायला हवं याची मला प्रचिती आली.

आपण नेहमी सकारात्मक व आशादायी दृष्टिकोन ठेवून काम करित राहिलं पाहिजे. म्हणजे आलेल्या अडचणी, प्रश्न यातून मार्ग काढता येतो. या धकाधकीच्या जीवनात प्रामाणिकपणा, मदत, सहकार्य, सहजता अशी मूल्य जपणारी माणसे आजही आहेत हे लक्षात ठेवायला हवं. जग अनेकदा तर्काच्या पलीकडे असणाऱ्या प्रेमावर व माणुसकीवर चालत असतं.

अँका झू

ड्युसेलडोर्फ येथे फार सुखे अँका झू आहे. अँका झू म्हणजेच माशांचे संग्रहालय ! इथली व्यवस्था बघणाऱ्या बाई या श्रीमती कुल यांच्या ओळखीच्या होत्या. त्यामुळे आम्ही तेथे गेलो तेव्हा आमच्याकडून कोणतेच प्रवेश शुल्क घेतले गेले नाही. उलट दुपारी जेवणासाठी त्यांनी कॉन्फरन्स रूम उघडून दिली. अँका झू दाखवण्यासाठी एक प्रशिक्षणार्थी दिली. तिने नुकतेच तिचे ट्रेनिंग संपवले होते. तिचं नाव झारा. हिला अँका झूमध्ये प्रचंड रस होता. तिने संगीत व जीवशास्त्र हे विषय घेऊन उच्च शिक्षण घेतले होते. जीवशास्त्र हा अभ्यासाचा विषय असल्याने विविध जलचर, उभयचर प्राण्यांचा अभ्यास तिने केला होता. अँका झूमधील मासे, त्यांचे वर्गीकरण, त्यांच्यातली विविधता इ. ची सखोल माहिती मिळवली होती.

झारा बरोबर आम्ही सर्वांनी तिने ते साडेतीन तास अँका झू बघितला. अनेक

माशांबद्दल फार मनोरंजक माहिती तिने आम्हाला दिली. एखाद्या माशाच्या तोंडाच्या आकारावरून तो शाकाहारी मासा आहे की मांसाहारी हे कसे ओळखायचे याची माहिती तिने आम्हाला दिली. एके ठिकाणी तर एक मासा दुसऱ्या माशाच्या पोटाला चिकटून बसला होता. बराच वेळ झाला तरी तो तसाच बसून होता हे पाहतांना आम्हाला फार गंमत वाटली. असे का म्हणून आम्ही विचारल्यावर तिने फार गमतीदार माहिती दिली. झारा म्हणाली की छोटा मासा फार आळशी आहे. तो परावलंबी बनणं बसंत करतोच. स्वतः कष्ट न करता तो अन्न मिळवितो व फुकट हिंडवूनही घेतो. माणसात व प्राण्यात असे काही गुणधर्म सारखे असलेले पाहून आम्हाला हसू आले.

अॅका झूमध्ये आणखी एक गंमत बघायला मिळाली. एका माशाला चार डोळे होते. दोन डोळे पाण्यावरचं बघायला तर दोन डोळे पाण्याखालचं बघायला. नेहा व अनिश बरोबर असते तर त्यांची प्रतिक्रिया काय झाली असती? हा विचार मनात आला. विविध प्रकारच्या माशांची माहिती झारा देत होती. तसेच ठिकठिकाणी बटणे दाबली की माहिती देणारी टेप वाजायची. काही माशांना चार डोळे तर काहींना डोळेच नव्हते. डोळे नसलेले हे मासे समुद्राच्या तळाशी राहतात. काही माशांच्या जाती अतिशय दुर्मीळ होत्या. या दुर्मीळ जातीच्या माशांना खूपच जपले जायचे. कारण त्यांच्या जाती हळूहळू नष्ट होत चालल्या आहेत. अशा दुर्मीळ माशांनी काय खाल्ले? खाल्ले की नाही? इ. चे रेकॉर्ड ठेवले जायचे. त्यांना विशेष प्रकारचे खाणे पिणे दिले जायचे. इतकेच नव्हे तर त्यांच्या तब्येतीची विचारपूस व्हायची. हे कळल्यावर मी मनातल्या मनात म्हणाले काय राव काय नशीबवान आहात तुम्ही, माणसांची नाही एवढी खातिरदारी तुमची होत आहे.

झाराने अतिशय मनापासून माहिती दिली. माहिती देतांना आमच्या दूरवरच्या मुलांनी विचारलेल्या प्रश्नांना उत्तरेही ती न कंटाळता देत होती.

वृद्धाश्रम

पूर्वीच्या समाजात स्नेहशीलता जपली गेली असावी. मर्यादित दोषांसकट एकमेकांशी जुळवून घेण्याची मानसिक शक्ती स्वतःमध्ये निर्माण करावी लागे.

पूर्वीच्या एकत्र कुटुंब पद्धतीत एकमेकांशी जुळवून घ्यावे लागे. अनेक स्वभावाची अनेक माणसे अगदी एका घरात बऱ्यापैकी आनंदात राहायची. एकमेकांबद्दल अवाजवी अपेक्षा नसायच्या. काळ बदलला आणि समाजरचना देखील बदलत गेली. एकत्र कुटुंबाऐवजी विभक्त कुटुंब पद्धती अस्तित्वात आली. नोकरीनिमित्त मुले भराभर वेगवेगळ्या दिशेने गेली. त्यामुळे पुढे पुढे वृद्ध आईवडील त्यांच्याच गावात राहू लागले.

माझ्यासोबत दूरवर येणाऱ्या अनेक मुलांचे आजी -आजोबा वेगवेगळ्या गावाला राहाताना दिसतात. कुटुंबाचा पॅटर्नदेखील 'हम दो हमारे दो व हमारा एक' असा झालेला. त्यामुळे आईवडील मुलांकडे अगदी जातीने लक्ष देतात, देऊ शकतात. शहरात असल्याने त्यांना विविध क्लासेसला घालतात. वेगवेगळ्या भाषा शिकवतात व एवढेच नव्हे तर पैसे खर्च करून माझ्यासारखीबरोबर एक्सचेंज प्रोग्रामला देखील पाठवतात. अनेक मुले सुट्टीत आजी-आजोबांना भेटतात. एरवी त्यांना वेळ नसतो. एवढेच नव्हे तर प्रत्येक सुट्टीत आजी-आजोबांची भेट घेणेदेखील शक्य होत नाही.

आजी-आजोबा हळूहळू म्हातारे व आणखी म्हातारे होतात. त्यांच्याकडे व्यक्तिगत लक्ष देणे शक्य नसले तर त्यांची रवानगी वृद्धाश्रमात होते. काही आजी आजोबा स्वतःहून वृद्धाश्रमात जातात तर काहींना परिस्थितीमुळे जावे लागते. काहींची सर्वच मुले परदेशात असली आणि आजी-आजोबांना कायमचा व्हिसा मिळाला नाही तर त्यांना आपल्याच देशात राहावे लागते. मग खूप खूप म्हातारे झाले तर त्यांना वृद्धाश्रमाखेरीज पर्याय नसतो. वृद्धाश्रमसुद्धा विविध प्रकारचे असतात. अत्यंत श्रीमंतांसाठी, मध्यम वर्गासाठी, गरिबांसाठी सर्वांना परवडतील असे असतात. मुलांनो, आपल्या आई-वडिलांनी मुलांसोबत शेवटपर्यंत राहणे हे सर्वांत महत्त्वाचे असते. पण अपरिहार्य कारणास्तव वृद्धांना ज्या आश्रमासारख्या व्यवस्थेत जावे लागते त्याला वृद्धाश्रम म्हणतात.

अशी सगळी माहिती मी दूरमधल्या मुलांना देत होते आणि मुले त्यावर असंख्य प्रश्न विचारून मला भंडावून सोडत होती. शेवटी त्यांच्या प्रश्नांना पूर्णविराम दिला व कार्स्टलमधल्या Vinzens Haus नावाच्या वृद्धाश्रमाला आपण भेट देत आहोत असे जाहीर केले. जर्मनीतला कार्स्टल इथला हा सर्व सोयी सवलतींनी परिपूर्ण असलेला वृद्धाश्रम आहे. इथे सर्व वृद्धांच्या आरोग्याची काळजी घेतली जाते.

त्यांची वैद्यकीय तपासणी होते. गोळ्या, औषधोपचार इ. वेळेवर दिले जातात. एवढेच नव्हे तर तिथे विविध प्रकारचे कार्यक्रम घेतले जातात. संगीताचे बहारदार कार्यक्रम होतात. खास करून काही गमतीजमतीचे खेळही घेतले जातात. या वृद्धाश्रमाच्या परिसरात खायचे-प्यायचे स्टॉल्स देखील आढळले. खूप मोठा परिसर तोही स्वच्छ आणि सुंदर होता. वृद्धांसाठी असलेल्या खोल्या, त्यात स्वच्छ येणारा प्रकाश यामुळे वातावरण प्रसन्न होते. वृद्धांची खोली अडगळीची खोली वाटावी अशी अजिबातच नव्हती.

आमच्या सगळ्या दूरबरोबरच्या मुलांबरोबर श्रीमती कुल्स आल्या होत्या. त्यांच्यामुळेच आम्ही या वृद्धाश्रमाला भेट देऊ शकलो होतो. मिसेस कुल्सच्या सासूबाई तेथे होत्या. मिसेस कुल्स आपल्या सासूबाईना भेटल्या. लगेच त्यांनी आपल्या सासूबाईची गच्च भरलेली पर्स हातात घेतली. त्यात अनेक अनावश्यक गोष्टी भरून ठेवलेल्या दिसल्या. कुल्सने ती पर्स स्वच्छ केली. आवश्यक ते सामान त्यात भरले. अनावश्यक कचरा काढून टाकला. त्यांच्या सासूबाईना विस्मरणाचा आजार होता. त्या काय करतात हेच त्यांना समजत नाही. आठवत नाही, पण वृद्धाश्रमातल्या सिस्टर्स त्यांची चांगली काळजी घेत. त्यांच्यासारख्याच आणखी काही म्हाताऱ्या दिसल्या. काही वृद्ध मंडळी इतकी वृद्ध होती की, जणू ती मरणाची वाट पहात बसली होती. काही वृद्धांची तब्येत चांगली होती. ती मंडळी आपापले छंद जोपासतानाही दिसत होती.

आमच्या दूरवरची मुले वृद्धाश्रमाचे बारकाईने निरीक्षण करित होती. काही म्हाताऱ्यांशी संवाद साधत होती. त्यांना पाहून काही म्हातारी मंडळी खूप होत होती. मला मात्र आमच्या नात्यातल्या एका गृहस्थांची आठवण आली. त्यांना देखील विस्मरणाचा त्रास होता. त्यांची चारही मुलांपैकी दोन मुले अमेरिकेत स्थायिक झालेली होती. त्यांच्या दोन मुली भारतातच होत्या. दोन्ही मुली आलतून पालतून त्यांची देखभाल करित. विस्मरणाचा आजार असल्याने घरातील एका व्यक्तीला पूर्णपणे त्यांच्यावर लक्ष ठेवावे लागे. त्यामुळे नोकरी करणाऱ्या मुली व जावई यांची खूप तारांबळ होई. कधी कधी घराला बाहेरून कुलूप लावून जावे लागे. माझ्या मनात प्रश्न आला, वृद्धाश्रमातल्या त्या वृद्धेला देखील विस्मरण आणि यांना देखील विस्मरण. पण खरे नशीबवान कोण? ती बाई की हे गृहस्थ? आपल्या

मुली आपल्यावर लक्ष ठेवण्यासाठी, आपली काळजी घेण्यासाठी बाहेरगावी जात नाही, अनेक कार्यक्रमांना हजेरी लावत नाहीत. दैनंदिन जीवनातही तारेवरची कसरत करत आहेत पण आपल्याला सांभाळत आहेत, दूर देशावरून मुले टेक केअर म्हणत आहेत. हे सर्व त्या विस्मरणाची शिकार असलेल्या वृद्ध गृहस्थांना कळते का?

जर्मनीतल्या त्या वृद्धाश्रमात आम्ही खूप वेळ घालविला. वृद्धाश्रमाचा परिसर, स्वच्छ खोल्या, समवयस्क मंडळींचे ग्रुप व काळजी घेणारा स्टाफ पाहून आमच्या मुलांच्या मनात वृद्धाश्रमाबद्दची अढी कमी झाली. कालाय तस्मै नमः म्हणत काळाचा महिमा मान्य करीत जेथे शक्य नाही त्या वृद्धांचे हाल तरी होऊ नयेत म्हणून अस्तित्वात आलेले वृद्धाश्रम ही काळाची गरज कशी होत चालली आहे याची अपरिहार्यता मुलांना जाणवली.

वृद्धाश्रमांना अनेक जणांनी देणगी दिली होती. त्यात दिवसेंदिवस सुविधा वाढत जाणाऱ्या होत्या. तेथे असलेल्या रिमार्क बुकमध्ये आमचा अभिप्राय नोंदवला. आमच्या दूरमधल्या एक दोन मुलांनी देखील वृद्धांना शुभेच्छा देणारा अभिप्राय नोंदवला.

वृद्धाश्रमात आम्ही सांस्कृतिक कार्यक्रम सादर केला. साता समुद्रापार आलेल्या भारतीय मुलांनी या जर्मनीतील म्हातान्या आजी-आजोबांचे जर्मन भाषेतील गाणी गाऊन मनोरंजन केले. त्यांना खूप आनंद झाला. त्यांच्यातील काही म्हातारी मंडळी मुलांबरोबर गाऊ लागली. ताल धरू लागली. किती छोट्या छोट्या प्रसंगातून आपण इतरांना आनंदी करू शकतो याचे प्रत्यंतर आमच्या मुलांना आले.

रात्री आमची जेवणं झाली आणि प्रत्येक जण आज काय केले? आज काय पाहिले? याच्या नोंदी डायरीत करण्यात मग्न झाला. अगदी झोपायच्या आधी एक चिमुरडी माझ्याकडे आली आणि म्हणाली केळकर मॅम, वृद्धाश्रम कितीही चांगला असला, दिसला ना तरी माझ्या आई-बाबांना मीच सांभाळणार आहे. ती बोलताना तिचे डोळे भरून आले. मी तिच्या पाठीवर थोपटले आणि तिची निरागसता, निष्पापपणा टिपून घेतला. स्टडी दूरमध्ये अनेक गोष्टींवर अभ्यास करायचा असतो. अभ्यास संपत नसतो Child is a father of man असेही का म्हणतात ते मला हळूहळू उमगू लागले.

अरुण बेदरकर

मनाचे दरवाजे पूर्णपणे उघडून, सतत डोळे उघडे ठेवून जर्मनीतील प्रवासाच्या अनुभवांच्या धुंदीत एक प्रचंड आकर्षण जडलेल्या काही विद्यार्थ्यांपैकी अरुण हा एक. माझ्यासोबत अनेक मुले मुली येऊन गेली. जर्मनीतील अनेक आठवणी मनात घेवून गेली. परंतु अरुण हा वेगळाच होता. बारावीच्या सुट्टीत माझ्या दूरसोबत आलेला अरुण हा अत्यंत हुशार आणि महत्त्वाकांक्षी मुलगा होता. वागायला साधा सरळ पण नजरेनं सर्व काही टिपत राहणारा. अरुण सतत काही ना काही प्रश्न विचारत असे. मिळालेल्या उत्तरांची तो टिपणं काढीत असे. प्रवासात कधी कधी काही गाव, जागा, माणसं अशी दिसतात की आपली त्यांच्याशी जन्मोजन्मीची ओळख आहे असे वाटते. अरुणला जर्मनी पहिल्या भेटीतच आवडली नव्हे खूप ओळखी ओळखीची वाटली. जशजशी दूर संपायला आली तशी त्याने जर्मनीत पुढील शिक्षणासाठी येण्याची मनोमन खूणगाठ बांधली.

जर्मनीतील ज्ञान, तंत्रविज्ञान व तंत्रविज्ञानाची महाविद्यालये, मोठ्या मोठ्या फॅक्टरीज, शिस्तबद्ध चाललेले काम या सगळ्यांची त्याने बारकाईने माहिती मिळवून ठेवली. भारतात आल्यावर त्याने ठरविले की पुढे कॉलेज ऑफ इंजिनियरींगला जर्मनीत जायचे. संकल्प आणि सिद्धी यात फार मोठे अंतर असते. जर्मनीत शिकायला जाऊ या असे अनेकांच्या मनात विचार येऊन जातात, पण ते तेथेच विरून जातात. अरुणचे तसे नव्हते. मनासारखी अॅडमिशन मिळवायची असेल तर प्रयत्नांची पराकाष्ठा केली पाहिजे हे त्याला माहिती होते. घरच्या सगळ्यांना त्याने त्याचा बेत सांगितला. शिक्षण घेऊन परत भारतातच स्थायिक होण्याचा मानसही बोलून दाखवला. एक भाऊ व दोन बहिणींचा 'दादा' असलेल्या अरुणला जर्मनीत जाण्याची परवानगी घरच्यांनी दिली.

अरुणला आखेन युनिव्हर्सिटी जर्मनी येथे प्रवेश घ्यायचा होता. त्यासाठी त्याने प्रवेश परीक्षा, पात्रता परीक्षा तर उत्तीर्ण केल्या होत्याच, पण अनेक सर्टिफिकेट्स, पत्रे त्याला मिळवावी लागणार होती. भारताच्या शिक्षकांकडून जर्मन भाषेत लिहिलेले त्याच्याबद्दलची शिफारस करणारे पत्र लागणार होते. ते घेण्यासाठी अर्थातच तो माझ्याकडे आला. त्याला जर्मन भाषेत शिफारस पत्र लिहून दिले.

अरुणने त्याचा सविस्तर बेत सांगितला. इंजिनियर झाल्यावर नक्की येऊन भेटेन असे मला म्हणाला. त्याच्या चिमुकल्या डोळ्यात स्वप्न होतं आणि सत्यात उतरवण्यासाठी त्याची धडपड देखील मला दिसली होती.

जर्मनीतील विद्यापीठात रुजू होईपर्यंत आणि शिक्षण सुरू केल्यानंतर अरुण माझ्या सतत संपर्कात होता. इंजिनियरिंगचे पहिले व दुसरे वर्ष तो उत्तम मार्कांनी पास झाला. आमची दरवर्षी स्टडी टूर जात असे. कार्स्टस या गावी आम्ही पोहोचलो की तो संपर्क करायचा. शक्य झाले तर भेट द्यायचा. इतर मुलांना प्रोत्साहन द्यायचा, म्हणायचा 'खूप वाचा, खूप शिका आणि केळकर मॅडम तुम्हाला जे जे काही दाखवत आहे त्या सर्व गोष्टी नीट पहा. अभ्यास करा. आणखी अभ्यास करायला इकडे यायचं असेल तर या. मी आहेच तुम्हाला मदत करायचा तुमचा दादा.'

अरुण इंजिनियरिंगच्या तिसऱ्या वर्षाला गेला तेथून त्याचे एक पत्र आले होते की, आता दोनच वर्षे राहिली आहेत, मग माझे स्वप्न पूर्ण होईल. पण म्हणतात ना Man proposes and god disposes तसे काहीसे झाले. अरुणची तब्येत बिघडली. परदेशात लगेच सर्व प्रकारच्या चाचण्या करून घेतात. अरुणला सर्व चाचण्यांना सामोरे जावे लागले आणि एक भयानक सत्य समोर आले. त्याला दुर्दैवाने हाडाचा कॅन्सर झाल्याचे निष्पन्न झाले. एवढ्या चांगल्या, धडपडणाऱ्या, स्वतःच्या हिमतीवर स्वप्न सत्यात उतरवू पहाणाऱ्या अरुणला कॅन्सर का झाला याचे उत्तर मिळत नाही.

अरुणचे शिक्षण अपूर्ण राहिले. तो परत भारतात आला. त्याच्या इंदौर येथील घरी गेला. शेवटचे दिवस त्याने तेथेच घालवले. आजवर उदंड उत्साहाने वावरणारा अरुण शारीरिकदृष्ट्या गलीतगात्र झाला. डोक्यावरचे केस गेले, शरीर खंगले. अशा परिस्थितीत त्याने कोणालाही भेटायची इच्छा व्यक्त केली नाही. आईवडिलांना धीर देत राहिला. शेवटी सर्व औषधोपचारांचा उपयोग झाला नाही. दिवसेंदिवस एकेक पाकळी गळून पडावी तसे हे सुकुमार पुष्प गळून गेले. अरुणला त्याच्या आईप्रमाणेच अध्यात्माची आवड होती. तो मेडीटेशन करित असे. कदाचित त्यामुळे त्याच्या स्वभावात प्रचंड सोशिकपणा आला असावा. आज अरुणची आठवण त्याचे आईवडील सतत मनात जपत आहेत आणि आपला उरलासुरला वेळ अंध विद्यार्थ्यांना मदत करण्यात खर्च करित आहेत. सहजतेने सर्व दुःख सोसणाऱ्या धीरोदात्त भावाची आठवण उरी जपत त्याचे बहिणभाऊ मार्गक्रमण करित आहेत.

त्याच्या मृत्यूने आम्ही शिक्षकवृंद, सहलीतील इतर विद्यार्थी हतबल झालो आहोत. अभ्यासपूर्ण जगावे आणि सहजतेने मरणाला मिठी मारावी आणि संपून जावे यासाठीच तो जगात आला असावा.

So he melt and made no noise!

स्वतःला विसर्जित करून टाकण्याची अद्भुत ताकद त्या पोरात होती. त्यानंतर कितीतरी वेळा मी मुलांना आदान-प्रदानासाठी जर्मनीत घेऊन गेले, कमालीचा काटेकोर, मिशकील, सतत अभ्यास करणारा, गुंग होऊन कष्ट करणारा, सगळ्यांना एका प्रेमाच्या धाग्यात ओवणारा, माणसांसाठी आणि ध्येयासाठी आसुसलेला... **साधू चलता भला, पानी बहता भला** या म्हणीप्रमाणे सतत लगबग लगबग करणारा, माझ्या आदान-प्रदानच्या मुलांसाठी विविध सूचना करणारा अरुण माझ्या कायम लक्षात राहिल.

And Fill with thy love son... this worthless heart of mine.

मिस्टर आणि मिसेस कुल

१९९७-९८ साली अल्बर्ट आइन्स्टाइन जिमनॉझिमशी मी पत्र व्यवहार केला. अल्बर्ट आइन्स्टाइन जिमनॉझिम, कार्ट्ट व तिथे कार्यरत असणारे पीटर कुल यांनी त्यांच्या मुख्याध्यापिकेशी चर्चा केली व माझ्या पत्रानुसार विद्यार्थी - आदानप्रदान कार्यक्रम राबविण्यास संमती दिली.

ही संमती मिळवण्यामागे आणखी एक कारण होतं ते म्हणजे मिस्टर कुल आणि त्यांची बायको आंक कुल ह्या दिल्ली, आग्रा, जयपूर पाहायला भारतात येऊन गेले होते. त्यांना तेव्हा भारताबद्दल अधिक कुतूहल जागृत झालं होतं. त्यांनाही पुन्हा भारतात येऊन इथल्या सगळ्या पद्धती, जगणं, संस्कृती याचा अधिक परिचय करून घ्यावासा वाटत होता.

आदान-प्रदान कार्यक्रमातून एखादा देश, तिथले लोक, जीवनसरणी, संस्कृती जितकी चांगली कळू शकते तेवढी पर्यटक म्हणून आपण जातो तेव्हा कळत नाही. अशा कारणामुळे मिस्टर आणि मिसेस कुल आमच्याबरोबर हा उपक्रम करण्यास उत्सुक होते.

त्यांच्या होकाराचं पत्र आलं आणि आमचा एक नवा उपक्रम सुरू झाला.

मिसेस आंक क्लुल ह्या वयाने माझ्यापेक्षा १० वर्ष मोठ्या होत्या आणि उत्साह देखील दसपट जास्त होता. आमच्या ह्या नव्या उपक्रमाच्या त्या स्फूर्तिस्थानच होत्या.

मिसेस आंक क्लुल ह्या अष्टभुजेप्रमाणे अनेक कामे उत्साहाने करित असत. त्यांना गाडी चालवता यायची. त्या त्यांच्या नवऱ्याला शाळेत सोडायच्या. त्यांना उत्तम टाइपिंग करता येत होते. इंग्रजी व जर्मन भाषेतील भाषांतरे त्यांना उत्तम प्रकारे जमत. विद्यार्थ्यांबरोबर उत्तम संवाद साधणे हे त्यांना सहजपणे जमायचे.

आमचा जेव्हा 'आदान-प्रदान' कार्यक्रम ठरला तेव्हा आम्ही एकमेकींना इतक्या ई-मेलस केल्या की विचारू नका! ई-मेलची सेवा ही नुकती सुरू झाली होती आणि आम्ही दोघींनी त्याचा भरपूर फायदा घेतला. आम्ही एकमेकींना विद्यार्थ्यांबद्दल, त्यांच्या आवडी निवडीबद्दल, छंदाबद्दल ई-मेल द्वारा माहिती घ्यायचो व घ्यायचो. सामाजिक, राजकीय, ऐतिहासिक, वर्तमान स्थिती ह्या सगळ्यांचा परिचय विद्यार्थ्यांना होण्यासाठी त्यांना कुठे कुठे न्यायचे? काय काय दाखवायचे? का दाखवायचे? हे सगळं समजून घेत होतो. ह्या मुलांनी भरपूर पहावं व एकमेकांशी मैत्रीपूर्ण संबंध प्रस्थापित व्हावेत असा आम्हा दोघींचा उद्देश असायचा. त्यामुळे जवळपास रोजच आम्ही ई-मेल द्वारा बोलत असायचो.

सर्व काही काटेकोर नियोजन केल्यामुळे विद्यार्थी आदान-प्रदानचे पहिले दोन उपक्रम आम्ही अतिशय चांगल्या प्रकारे राबविले. त्यानंतर मिसेस आंक क्लुल यांना 'मल्टीपल - स्वलेरोसिसचा' त्रास सुरू झाला. त्या आजारात प्रतिकार शक्तीवर आघात होतो आणि त्यामुळे प्रतिकार शक्ती कमी कमी व्हायला लागते. त्यांची 'नर्व्हज'ची शक्ती देखील कमी कमी होत गेली व त्यामुळे त्यांना पाय ओढत ओढत चालावं लागे. काही दिवसांनी हॅण्ड गिअर असलेल्या विशिष्ट गाडीत बसून त्यांना मोठे अंतर पार करावे लागले.

त्यांच्या हालचालींवर अनेक बंधने येऊ लागली. तरी त्या मनाने अजिबात खचल्या नव्हत्या. आदान-प्रदान कार्यक्रमात त्या सहभागी होत आणि भारत दौरा करीत. मला चांगलं आठवतंय, की आम्ही एका कार्यक्रमात भूतपूर्व राष्ट्रपती अब्दुल कलाम यांची भेट घ्यायला गेलो होतो तेव्हादेखील त्यांचा पाया अंधू होता पण मोठ्या उत्साहाने त्या साडी खरेदी करून व नेसून राष्ट्रपती भवनात आल्या होत्या.

अशा प्रकारे विद्यार्थी आदान-प्रदानचे पाच उपक्रम उत्तम पार पडले. सहाव्या उपक्रमाच्या वेळी जेव्हा त्या भारतात आल्या होत्या तेव्हा त्यांना जिना चढला की त्यांना लगेचच धाप लागायची. त्या इकडे आल्या त्याच्या दुसऱ्याच दिवशी त्यांना ताप आला व तिसऱ्या दिवशी त्यांच्या अंगावर काळे-पॅचेस् आले होते. मग मी फोनवर माझी बहीण डॉ. सुरेखा जोशी हिचा सल्ला घेतला. तिने रक्ताची तपासणी करून घेण्याचा सल्ला दिला. पुण्यात परत आल्याबरोबर आम्ही सर्व तपासण्या करून घेतल्या. त्यांना 'ब्लड-कॅन्सर' झाल्याचे निष्पन्न झाले. त्या सुखरूप अशा जर्मनीत गेल्या परंतु पुढे त्यांचे बोन मॅरोचे ऑपरेशन करावे लागले. त्यासाठी त्यांच्या बहिणीने बोन मॅरो दिला ते ऑपरेशनही यशस्वी झाले पण पुढे तब्येत खंगतच गेली. आम्ही आमच्या ग्रुपसकट जर्मनवारीला मे मध्ये जाणार होतो. आम्ही १२ मे रोजी जर्मनीत पोहचलो आणि मिसेस आंक कुल १३ मे रोजी देवाघरी गेल्या.

बहुधा त्या आमचीच वाट पाहत थांबल्या असाव्यात. त्यांच्या शेवटच्या काळात त्यांच्याजवळ असलेल्या मंडळींनी आम्हाला सांगितलं की त्यांना नेहमीच भारतातून येणाऱ्या ग्रुपची आठवण यायची... माझी आठवण यायची... कोण कुठल्या देशातल्या आंक कुल आणि भारतातली मी... आमची मैत्री इतकी घट्ट होती की बहुधा तेथे माझ्या ग्रुपसकट सुखरूप पोहचल्याचे कळल्यावर त्यांची प्राणज्योत मालवली.

आम्ही त्यांच्या अंत्य संस्काराच्या वेळी तेथे पोहोचलो. त्यांच्या नातेवाईकांना, मिसेस कुल यांच्या नावे कुठेतरी मदत पाठवायची होती, त्या फंडासाठी आम्हीही मदत केली. त्यांची मुलगी, जावई त्यांचे पती, त्यांचा ग्रुप व आम्हा सगळ्यांवर त्यांच्या मृत्यूने फार मोठा आघात झाला. आमच्या आदान-प्रदान कार्यक्रमाचं (एक मोठ्ठ चाकच गळून गेलं... तेव्हापासून आमचा हा आदान-प्रदान कार्यक्रम झाला नाही.) गेली चार-पाच वर्ष फक्त मी परत आदान-प्रदान सुरू केला आहे पण ते जर्मनीतील दुसऱ्या शाळांबरोबर.

मिसेस आंक कुल यांच्या कितीतरी आठवणी आज माझ्या मनात ताज्या आहेत. आम्ही त्यांना कोकणात, केळशीला, बेळगाव, खानापूर, गोवा अनेक ठिकाणी घेऊन गेलो होतो. कधी कुठल्याच बाबतीत त्यांची तक्रार नसे. त्यांना कोणताही खाण्याचा पदार्थ चालायचा. अमुकच पाहिजे असा हट्ट नसे. त्यांना प्राण्यांची, मुलांची, फुलांची आवड होती. त्या म्हणायच्या की कुठल्या दुसऱ्या देशात गेलो

की आपल्याला तशा पद्धतीत जगता आले पाहिजे. 'अॅडजस्ट' करणारा स्वभाव असेल तर फारशा अडचणी येत नाहीत. त्यांना महागड्या, वेगळ्या अशा कुठल्याही वस्तू लागत नसत. त्यांना नवलकोलची भाजी, दह्यातील काकडीची कोशिंबीर अशा साध्या गोष्टी आवडायच्या. त्या त्यांच्या मुलांना अनेक गोष्टी सांगायच्या. विविध प्रकारची माहिती द्यायच्या. साधी राहणी आणि सर्वांची काळजी घेणारा स्वभाव, त्यामुळे त्या सर्व मुला-माणसांच्या स्मरणात कायम राहतील, केवळ त्यांच्याच देशातल्या नव्हे तर आपल्याही.

आंक कुल माझी झालेली जिवाभावाची मैत्रीण... विद्यार्थी आदान-प्रदानचा महत्त्वाचा घटक. त्यांच्या नसण्याने निर्माण झालेली पोकळी मला सतत जाणवते. कोणीतरी म्हटल्याप्रमाणे :-

Oh! she is in a grave
and difference to me!

मेयर

जर्मनीतील पहिल्याच विद्यार्थी आदान-प्रदान कार्यक्रमासाठी आम्ही गेलो होतो तेव्हाची ही आठवण. विद्यार्थ्यांबरोबरची पहिलीच सहल असल्याने सुरुवातीपासूनच आम्ही सर्व बाजूंनी तयारी केली होती. या सहलीमध्ये विविध कुटुंबात विद्यार्थ्यांना राहायला जायचे होते. शाळांना भेटी द्यायच्या होत्या. प्रेक्षणीय स्थळांच्या भेटी आयोजित केल्या होत्या. शाळेमध्ये सांस्कृतिक कार्यक्रम देखील सादर करावा लागणार होता. सांस्कृतिक कार्यक्रमासाठी आम्ही तयारी भरपूर करून घेतली होती. कोणता कार्यक्रम करावा? कसा? किती वेळासाठी? किती मुलांचा सहभाग असावा? इ. सर्व बाबींचे विचारपूर्वक नियोजन केले होते आणि आज सांस्कृतिक कार्यक्रम सादर करण्याचा दिवस उगवला होता.

आमच्या मुलांना फारच आनंद झालेला होता. कारण आज ते जर्मन मुलांसमोर, जर्मनीतील शाळेत चक्र सांस्कृतिक कार्यक्रम करणार होते. त्यात आणखी एका बातमीची भर पडली ती म्हणजे आमच्या विद्यार्थ्यांचे कार्यक्रम पाहायला प्रमुख अतिथी म्हणून चक्र इथल्या कास्टर्स गावचे मेयर येणार होते. आता आमच्या विद्यार्थ्यांमध्ये मजेबरोबर जबाबदारीची जाणीव वाढली. दुसऱ्या देशातील एका

गावच्या प्रथम नागरिकाचा मान असणाऱ्या मेयरच्या समोर कार्यक्रम सादर करावयाचा होता. आपण जणू काही भारताचे प्रतिनिधीत्व करणार आहोत अशी भावना मुलांच्या मनात जागृत झाली.

मुलांनी सांस्कृतिक कार्यक्रम सादर केला. अतिशय मनापासून, काळजीपूर्वक, आत्मविश्वासाने मुले कार्यक्रम सादर करित होती. गगन सदन तेजोमय हे समूहगीत गाऊन सुरुवात केली. मग आणखी काही गाणी सादर केली. एक शास्त्रोक्त पद्धतीचे नृत्य झाले. माझे माऊथ ऑर्गन वादन झाले. संपूर्ण कार्यक्रम छान झाला. या वर्षी आमच्याच मुलांनी फक्त कार्यक्रम सादर केला. नंतरच्या वर्षात मात्र आमची मुले व जर्मनीतील मुलेही कार्यक्रम सादर करू लागली.

कार्टूमधल्या कार्यक्रमांमुळे आम्हाला कळले की तेथे अशा प्रकारच्या सांस्कृतिक कार्यक्रमासाठी मेयर उपस्थित राहतात. त्यांना तेथे आपली उपस्थिती देणे हे फार महत्त्वाचे वाटते. ते अत्यंत साधेपणाने उपस्थित राहतात. कुठलाच बडेजाव नसतो. आमच्या मुलांच्या कार्यक्रमाच्या सुरुवातीपासून मेयरसाहेब आले व शेवटपर्यंत बसले. सर्व कार्यक्रम मनापासून बघितला. कार्यक्रम बघताना त्यांनी कुठला फोन देखील घेतला नाही. कोणाशी खुर्ची सरकवून गप्पा मारल्या नाहीत. कार्यक्रम संपल्यावर त्यांनी छोटेसे पण समर्पक भाषण केले. सर्व विद्यार्थ्यांना प्रोत्साहन दिले व त्यांचे भरभरून कौतुक केले. त्यांच्यातर्फे विद्यार्थी आदान-प्रदान कार्यक्रमात आलेल्या सर्व भारतीय मुलांना सर्टिफिकेट वाटली. आमच्या मुलांना चक्र मेयरच्या हस्ते सर्टिफिकेट्स मिळाली म्हणून फार आनंद झाला. कार्यक्रमाचा समारोप झाल्यावर अगदी साधेपणाने ते निघून गेले.

आजवर त्या गावात अनेक मेयर होऊन गेले, पण जे कोणी मेयर असतील ते कार्यक्रमांना आवर्जून उपस्थित राहतात हे विशेष आहे. त्यांच्या उपस्थितीमुळे, प्रोत्साहन देण्यामुळे कार्यक्रमाला वेगळे महत्त्व प्राप्त होते. कार्यक्रमाच्या बातम्या देखील दुसऱ्या दिवशी पेपरमध्ये छापून येतात. आमच्या मुलांनी सादर केलेल्या कार्यक्रमाची छान बातमी दुसऱ्या दिवशीच्या पेपरमध्ये आलेली मुलांनी वाचली. आपण सादर केलेल्या कार्यक्रमाची दखल घेतली गेली हे पाहून आम्हाला फार समाधान वाटले. भारतीय संस्कृतीचे प्रतीक असलेली एखादी छोटी वस्तू आम्ही मेयरना भेट देतो.

अशीच आणखी एक छान आठवण आहे. कार्ट या गावातील श्री. मुरमान या

महापौरांची. कार्ट या गावातील महापौर श्री. मुरमान यांची आम्ही भेट घेतली. तेव्हा प्रत्यक्ष महापौरांनी त्यांच्या गावाची इत्थंभूत माहिती दिली. एवढेच नव्हे तर प्रत्यक्ष गाव दाखविण्यासाठी ते चक्र आमच्या बरोबर प्रायव्हेट बसमध्ये बसून फिरले. ही गोष्ट आमच्यासाठी फारच धक्केदायक होती. भारतात महापौर म्हटले की लाल दिव्याची गाडी व त्यांच्या आसपास असलेला माणसांचा ताफा. सामान्य माणसाबरोबर चार शब्द बोलायला देखील त्यांना वेळ नसतो. तेथे बसमध्ये बसून गाव दाखवणे केवळ अशक्य. कार्टचे हे महापौर आमच्या सर्वांच्या लक्षात राहिले ते यामुळेच.

कार्टचे एक मॅबर ऑफ पार्लमेंट मिस्टर विमर यांच्यामुळे तर आम्हाला संसदेचे एक सत्र (सेशन) पहाण्याची संधी मिळाली. ते बर्लिनला होते व आम्हाला त्यांनी संसद पहाण्याचा परवानाच मिळवून दिला. मिस्टर विमर चक्र आमच्या मुलांशी बोलले. त्यांना संसदेबद्दलची माहिती दिली व त्यामुळे तेथील संसदेचे कामकाज कसे चालते याची माहिती मुलांना मिळाली.

आम्ही सुरुवातीला कार्ट या गावात हा विद्यार्थी आदान-प्रदानाचा कार्यक्रम राबवत होतो. मग Bergneustadt या गावात देखील आदानप्रदान कार्यक्रमाला परवानगी मिळाली. त्यामुळे या गावातील शाळेत आम्ही जो सांस्कृतिक कार्यक्रम सादर केला त्याला देखील तेथील मेयर उपस्थित होते. मला जर्मन भाषेतून त्यांच्याशी बोलण्याची संधी मिळाली. बराच वेळ त्यांनी मला दिला. कार्यक्रमाच्या आधीच ते उपस्थित राहिल्याने त्यांच्याशी चक्र गप्पा मारता आल्या. भाषा, शिक्षण, संस्कृती इ. अनेक विषयांवर आम्ही बोललो. भारतातल्या मुलांना दोन, तीन भाषा तरी नक्कीच येतात (मराठी, हिंदी, इंग्रजी, संस्कृत इ.) ऐकून त्यांना फार कौतुक वाटले.

आमच्या मुलांनी त्यांच्यासमोर कार्यक्रम सादर केला. जर्मन भाषेतून मी सूत्र संचालन केले. आमच्या मुलांनी नृत्य केले, गाणी म्हटली, तबला व व्हायोलिनची जुगलबंदी सादर केली. हे कार्यक्रम पाहून सगळ्यांनी भरपूर टाळ्या वाजवून प्रतिसाद दिला. कार्यक्रम संपल्यावर एक सुरेख मेजवानी आमच्यासाठी आयोजित केली गेली. आमच्या मुलांचे तिथल्या मेयरकडून झालेले कौतुक नेहमीच स्मरणात राहील. असाच सुखद अनुभव आम्हाला बोरगनायस्टाट व हायडेलबर्गच्या महापौरांकडूनही मिळाला.

हायडेलबर्गच्या महापौरांकडून विद्यार्थी आदान-प्रदान कार्यक्रमास मिळालेली दाद

Dear Mrs. Kelkar,

With pleasure I remember your visit and the visit of your students to Heidelberg. I would like to thank you once again for the interesting conversation we had on this occasion. In my opinion cultural exchange is especially important today. The experience of visiting the European continent and getting to know its inhabitants with their cultural background was certainly very important for all of your students.

I very much enjoyed the song which your students sang in English, German and Hindi. Thank you for this extraordinary performance.

I hope that the reception in the town hall raised your interest in Heidelberg. We would be happy if you visit our city again in the future.

Sincerely Yours,
Dr. Jürgen Beß

पश्चिमेकडे जाताहजाता पूर्वेकडेही

स्टडी टूर आणि स्टुडण्ट एक्सचेंजसाठीचे युरोपकरता असणारे उपक्रम अनेक वर्षे सुरू आहेतच. हे सुरू असतांना एकेदिवशी फर्ग्युसन कॉलेजमध्ये असतांना माझ्याकडे एक वेगळी संधी चालून आली. कॉलेजमध्ये आमचे प्राचार्य वाघ सर यांनी मला बोलावला आणि सांगितला की आपल्याकडे जपानहून एक पाहुणे आले आहेत तर त्यांना आपला कॉलेज हिंडून दाखवावा का मी लगेचच ही गोष्ट आनंदाने स्वीकारली आणि श्री. केन मोरी यांना कॉलेज दाखवायला घेऊन गेले. कॉलेजबद्दल माहिती सांगत सगळीकडे नेण्यास सुरुवात केली. वेगवेगळ्या विषयांचे विभाग दाखवण्यासाठी कॉलेजच्या आवारात आम्ही हिंडू लागलो. वाटेत माझा विद्यार्थी विशाल सावंत मला भेटला, जो व्हिल चेअरवर होता. त्यांच्याशी थोडं बोलून

आम्ही पुढे गेलो. पुढे गेल्यावर माझे काही अंध विद्यार्थी आहेत जे जर्मन शिकत होते ते मला भेटले. त्यांनी काही तरी शंका विचारल्या त्यांचं निरसन मी लगेच केलं. आम्ही पुन्हा पुढे जाऊ लागलो, ॲम्फी थिएटर, लायब्ररी इत्यादी मी त्यांना दाखवत होते. तेव्हा आम्हाला पुरुषोत्तम करंडक स्पर्धात भाग घेत असणारा गुप मला भेटला. त्या विद्यार्थ्यांना श्री. केन मोरी यांची माहिती सांगून ओळख करून दिली व श्री. केन मोरी यांची विद्यार्थ्यांशी ओळख करून दिली. सगळं कॉलेज बघून झाल्यावर श्री. केन मोरी यांना प्राचार्यांच्या केबिनमध्ये सोडून मी माझ्या तासासाठी वर्गात गेले.

थोड्या दिवसांनी आमच्या कॉलेजला पत्र आलं की फर्ग्युसन कॉलेजबरोबर विद्यार्थी आदान-प्रदान योजना राबवण्याची श्री. केन मोरी यांना इच्छा आहे. त्यांची स्वतःची “काकू गाय केन” नावाची शाळा आहे. (ओकायामा ह्या ठिकाणी) ती खाजगी शाळा असून त्या शाळेस भेट देण्याचे आम्हाला आमंत्रण दिले होते. आमची आठ दिवस राहाण्याची सोय देखील ते करणार होते. फर्ग्युसन सेंटर फॉर लॅंग्वेजचे श्री. विकास काकतकर, डॉ. सचिन खेडकर व मी असे आम्ही तिघांनी जपानला यावे असे त्या निमंत्रणात म्हटलं होतं. आम्ही आठवड्यासाठी जपानला जाण्यासाठी निघालो. एअरपोर्टवर आम्हाला आणायला स्वतः केन तारो आले होते. मग आम्हाला शाळेत घेऊन गेले. तिथे आम्हाला त्यांचे आई-वडील, त्यांची बायको त्यांची दोन मुले यांची ओळख करून दिली. आम्हाला ती शाळा फिरवून दाखवली. आम्हाला त्या शाळेच्या सर्व सोयीसुविधा दाखवण्यात आल्या. त्यांचीच एक शाळा ऑस्ट्रेलियातही आहे. ती शाळा त्यांचे भाऊ चालवतात अशी माहिती दिली. मग आम्ही सामंजस्याच्या करारावर सद्दा केल्या व एका नव्या पर्वाला सुरुवात केली.

शाळेत अनेक सोयीसुविधा होत्या. शाळा खूप सुंदर होती. मला युरोपला शाळा पाहण्याची सवय होती. तिथल्यासारखीच ही सुसज्ज, सुंदर शाळा होती. आम्ही मेयरला भेटायला जाणार होतो. तिथे कडाक्याची थंडी होती. मी साडी नेसल्याने मला अधिकच थंडी वाजत होती. त्या थंडीपासून संरक्षण मिळावे म्हणून मला त्यांनी विशिष्ट प्रकारचे पॅच लावण्यास सांगितले त्यामुळे मला फार सुसह्य वाटले.

आम्ही ओकायामा पार्क आहे तिथे गेलो. त्या बागेवरूनच आपल्याकडे पु. ल. देशपांडे उद्यान बनवण्यात आले आहे. आम्ही तिथे गेल्यावर आमची तिथल्या टी. व्ही साठी मुलाखत घेण्यात आली. ती मुलाखत स्थानिक वृत्तपत्रातही छापून

आली होती. तिथल्या विद्यार्थ्यांबरोबर चर्चा केली. मॅनेजमेंटच्या लोकांबरोबर चर्चा केली. विविध वाद्ये कशी वाजतात ते दाखवलं. हिरोशिमा येथे आम्हाला नेण्यात आलं. तिथल्या संग्रहालयात नेण्यात आलं. अणुबॉम्बच्या स्फोटामुळे किती, कसं नुकसान झालं ते दाखवण्यात आलं. अत्यंत हृदयद्रावक अशी ती सगळी माहिती होती. पाच मिनिटं मी अतिशय सुन्न झाले होते. अनेक वर्षे हिरोशिमा नागासाकीबद्दल मी ऐकत आले होते, वाचले होते पण प्रत्यक्ष तिथे गेल्यावर त्या सगळ्याचा माझ्या मनावर खोलवर परिणाम झाला.

पुढचा तिथला कार्यक्रमही छान पार पडला. त्यांनी आमची पंचतारांकित हॉटेलमध्ये बडदास्त ठेवली होती. त्यांची संस्कृती लक्षात घेण्यासाठी विविध गोष्टींची माहिती आम्हाला करून दिली. 'चहा समारंभ' हे जपानचं वैशिष्ट्य. त्यामुळे चहा समारंभ कसा असतो ते दाखवलं. हा सगळा पूर्वेकडचा अनुभव पूर्णपणे निराळा होता. श्री. केन मोरी यांच्यामुळे हा अनुभव मिळाला. जपानवारीचा अनुभव हा निव्वळ योगायोग होता तो कायम स्मरणात राहिल.

भूतपूर्व राष्ट्रपतींची भेट !

विद्यार्थी आदान-प्रदान उपक्रमातील ही एक अविस्मरणीय आठवण.

जर्मन-विद्यार्थी भरतात आले की आम्ही सुरुवातीलाच त्यांना दिल्ली, आग्रा, जयपूर इ. ठिकाणी नेत असतो. डिसेंबर २००४ मध्ये जर्मन विद्यार्थी आमच्याकडे येणार होते. त्यांना राष्ट्रपती भवनात नेऊन त्यावेळचे विद्यमान राष्ट्रपती आदरणीय डॉ. अब्दुल कलाम यांची भेट घडवता येईल का ह्या विचारात मी होते. पहिल्यापासूनच डॉ. कलामसाहेबांबद्दल माझ्या मनात आदर होता. ते विद्यार्थी प्रेमी आहेत हे मला माहित होते. पण त्यांचा अमूल्य वेळ आपल्याला मिळू शकतो का हा प्रश्न होता. त्यासाठी काय करावे लागेल ह्या बद्दलचे मार्गदर्शन घेण्यासाठी मी आमच्या वरच्याच मजल्यावर रहाणारे माझ्या नणंदेचे चुलत सासरे श्री. व्ही. जी. वैद्य (विदुकाका वैद्य) यांच्याकडे जाण्याचे ठरविले. वैद्यकाका हे आय. पी. एस. होते. मोठे अधिकारी होते. दिल्लीत ते काम करीत होते व निवृत्त झाल्यावर पुण्यात आले होते. त्यांच्या घरी गेले व त्यांना भेटले. माझ्या जर्मन विद्यार्थ्यांना घेऊन राष्ट्रपतींची भेट घेण्याची इच्छा मी त्यांना बोलून दाखवली.

त्यांच्या मार्गदर्शनाप्रमाणे ती राष्ट्रपतींना ई-मेल केले. त्यामध्ये आमच्या विद्यार्थी

- आदान-प्रदान उपक्रमाची माहिती दिली. माझ्या कॉलेजचे नाव, माझी माहिती, आमच्याकडे जर्मन मुले येणार होती, त्यांच्या येणाऱ्या तारखा त्यांचा राहण्याचा कालावधी इ. सर्व सविस्तर कळवले. मी जर्मन भाषा शिकवणारी शिक्षिका आहे व आपल्या देशात जर्मन विद्यार्थी पाहुणे म्हणून येणार आहेत. त्यांना आपल्या भेटीचा लाभ मिळावा अशी इच्छा विनम्रपणे व्यक्त केली. त्यानंतर काही दिवसातच माझ्या ई-मेलला उत्तर आले. कलामसाहेबांच्या 'पी.ए.'ने कळवले होते की राष्ट्रपतींची भेट घेणं शक्य आहे. हे वाचल्यावर माझ्या आनंदाला पारावार उरला नाही. पुढे इ-मेल वरून आम्हाला कोणत्या दिवशी व कुठल्या वेळी राष्ट्रपती भवनात यायला मिळेल हे कळवले होते. त्याच बरोबर तिथले नियम, औपचारिकता व इतर काय पथ्ये पाळायची हे सविस्तर कळवले होते.

भारताच्या राष्ट्रपतींची भेट घेण्याची संधी आपल्याला मिळणार आहे असे मी जर्मनीतील शिक्षकांना कळवले. जर्मन-विद्यार्थ्यांना मात्र ही बातमी आम्ही लगेच दिली नाही. जर्मन शिक्षक व आम्ही मिळून जर्मन विद्यार्थ्यांना हे 'सरप्राईज' देणार होतो.

ठरल्याप्रमाणे जर्मन शिक्षकांचे विद्यार्थ्यांसोबत दिल्लीत आगमन झाले. विद्यार्थ्यांना राष्ट्रपती भवनात जाऊन साक्षात राष्ट्रपतींची भेट घेण्याची बातमी (सरप्राईज) सांगितली आणि सर्वजण जाम खूप झाले!

मुलांबरोबर आलेल्या दोन्ही जर्मन शिक्षिकांनी भारतीय पोशाख परिधान करून राष्ट्रपतींची भेट घेण्याची इच्छा व्यक्त केली. मी व चित्रा दंडवते आम्ही दोघींनी त्यांच्यासाठी साड्या आणल्या व त्यांना नेसवून दिल्या! दोघी जर्मन शिक्षिका छान दिसत होत्या.

हा दिवस होता ८ डिसेंबर २००४ दोघी जर्मन शिक्षिका तरुण जर्मन विद्यार्थी आणि आम्ही असे राष्ट्रपती भवनात दाखल झालो. राष्ट्रपतींनी आमच्या भेटीसाठी भवनात दाखल झालो. राष्ट्रपतींनी आमच्या भेटीसाठी पाऊणतास राखून ठेवला होता. त्यांची भेट घेणे, त्यांच्याशी बोलणे, त्यांचे विचार जाणून घेणे ह्यामुळे आम्ही फार उत्सुक होतो.

आम्हां सगळ्यांची सुरक्षा-यंत्रणेकडून तपासणी झाली. आमचे कॅमेरे वगैरे बाहेरच ठेवण्यास सांगितले. स्किनिंग झाले. राष्ट्रपती भवनातला फोटोग्राफरच राष्ट्रपतींबरोबर आमचा फोटो काढून देणार आहे असे आम्हांला सांगण्यात आले.

आम्हाला सूचना मिळाल्याबरोबर आम्ही आत गेलो. पहिल्यांदाच आम्ही

आदरणीय राष्ट्रपतींना व राष्ट्रपती भवनाला पाहात होतो.

जर्मनीतील ह्या परदेशी विद्यार्थ्यांचा ऊर्फ पाहुण्यांचा छानसा आदरसत्कार करण्यात आला. साक्षात राष्ट्रपती भवनात सर्वांना खायला, प्यायला दिले गेले. मग राष्ट्रपतींबरोबर बाहेरच्या लॉनवर आमचा सगळ्यांचा फोटो काढण्यात आला.

त्यानंतर राष्ट्रपतींनी आम्हा सर्वांना त्यांच्या अभ्यासिकेत नेले. तेथे कॉम्प्युटरवर 'भारत २०२०' असे 'पॉवर-पॉईंट प्रेझेंटेशन' दिले. अनौपचारिक गप्पांना सुरुवात झाली. विद्यार्थ्यांना प्रश्न विचारण्याची मोकळीक देण्यात आली. जर्मन विद्यार्थ्यांनीही भिडस्त न राहता मोकळेपणाने प्रश्न विचारले.

एका जर्मन विद्यार्थ्याने त्यांना भारत-पाक संबंधाबद्दल प्रश्न विचारला. तेव्हा 'कालचे शत्रू आज मित्र होतात' अशी युरोपियन देशात उदाहरणे आहेत. त्याप्रमाणे भारत-पाक संबंध भविष्यात नक्कीच चांगले होतील असे राष्ट्रपतींनी सांगितले. एका विद्यार्थ्याने विचारले "प्रदूषणासारख्या समस्येवर कशी मात करावी?" त्यावर ते म्हणाले की प्रत्येक विद्यार्थ्याने पाच-पाच झाडे लावली व त्याचे काळजीपूर्वक संवर्धन केले तर प्रदूषणाची समस्या कमी होईल व पर्यावरणाचा समतोल राखला जाईल अशा विविध विषयांवरची चर्चा चांगलीच रंगली.

भारताचे प्रथम नागरिक होण्याचा मान राष्ट्रपतींचा आहे व असे असूनही ते किती साधे व निगर्वी आहेत हे मला प्रत्येक क्षणी जाणवत होते.

एका विद्यार्थ्याने भारत सरकार दारिद्र्य निर्मूलनासाठी काय उपाय योजत आहे असा प्रश्न विचारला. त्याचे उत्तर देण्यासाठी डॉ. अब्दुल कलाम यांनी स्वतःच्या कॉम्प्युटरमधील पाच मिनिटांचे एक प्रेझेंटेशन मोठ्या पडद्यावर दाखवले. त्यात त्यांनी पंचसूत्री मांडलेली होती. (१) शेती व अन्नपदार्थ प्रक्रिया (२) सर्वांसाठी मोफत शालेय शिक्षण (३) मूलभूत सुविधांची उपलब्धता (४) माहिती-तंत्रज्ञान क्षेत्रातील वाटचाल व प्रगती (५) सर्व नागरिकांना समान व सुखकर राहणीमान. हे सादरीकरण संपल्यावर जे म्हणाले, "२०२० सालातील भारत घडविण्यासाठी भारतीय युवक वर्गाकडून माझी मोठी अपेक्षा आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेचा सध्याचा सहा टक्के हा विकासदर प्रथम आठ टक्के व पुढील पंचवार्षिक योजनेअखेर दहा टक्क्यांपर्यंत पोहचवता आला पाहिजे. एवढेच नव्हे तर हा दर पुढील दहा वर्षे सातत्याने टिकवण्याचा आव्हान आजच्या तरुण पिढीने पेलले पाहिजे तर २०२० साली भारत निश्चितपणे एक महान व आदर्श राष्ट्र होईल. हे सगळं घडेल कारण आपली संपत्ती म्हणजे आपली हुशार व कर्तबगार तरुण पिढी आहे. त्यांचे कार्यप्रवण

हात आणि उल्हासित मने एकत्र आली तर हे घडेल यावर माझा गाढ विश्वास आहे.” कलामसाहेब तळमळीने बोलत होते.

कोण्या एका देशातून आलेले हे विद्यार्थी, त्यांचे प्रश्न, त्यावर खुद्द भारतासारखा मोठ्या देशाच्या सर्वोच्चपदी विराजमान असणारे एक महान शास्त्रज्ञ, विचारवंत व मूर्तिमंत देशभक्त डॉ. अब्दुल कलाम यांची उत्तरे, स्वप्ने सारे काही ऐकण्याचं भाग्य आम्हाला लाभलं हे नशीबचं म्हणायचं. पाऊण ते एक तास अशी मिळालेली भेट आम्हा सर्वांसाठीच प्रेरणादायी ठरली. त्यांच्या भेटीने सर्व जर्मन विद्यार्थी, मुले, शिक्षिका व मी भारावून गेले होतो. कधी एकदा पुण्याला जाऊ व आपल्या घरच्या सगळ्यांना, माझ्या विद्यार्थ्यांना राष्ट्रपतींच्या भेटीचा अनुभव सांगू - असे झाले होते...

अशी इच्छा मनात आली आणि तेवढ्यात टाटा मोटर्समध्ये असणारे श्री. शेखर जोशी तेव्हा दिल्लीतच आले होते, त्यांची भेट झाली. त्यांचा मुलगा तन्मय आमच्या त्याच आदान-प्रदान कार्यक्रमात होता. त्यामुळे श्री. जोशींचा व आमचा चांगला परिचय झाला होता. आमच्या राष्ट्रपतींशी झालेल्या भेटीचा वृत्तांत मी त्यांना कथन केला. आमचा अजून ८ दिवस दिल्लीतच मुक्काम होता. श्री. जोशींनी आम्हाला राष्ट्रपतींच्या बरोबर झालेल्या भेटीचे मुद्दे फॅक्स करायला सांगितले. आम्ही तसे केले. फॅक्स केलेल्या सविस्तर मुद्द्यांवरून शब्दांकन करून पुण्यातील वाचकांसाठी लेख लवकरात लवकर छापून यावा ह्या प्रयत्नास ते लागले.

मी व चित्रा दंडवते आम्ही दिलेल्या सविस्तर मुद्द्यांनुसार श्री. जोशींनी राष्ट्रपतींच्या भेटीबद्दलचा लेख छापून आणला. आम्ही दिल्लीहून आल्या आल्या समस्त पुणेकरांनी, आमच्या विद्यार्थ्यांनी आमच्या राष्ट्रपतींच्या भेटीचा वृत्तांत वाचला देखील! माझा फोन दिवसभर सतत घणघणत होता व माझ्यावर अभिनंदनाचा पाऊस पडत होता.

अभ्यास सहली अथवा सांस्कृतिक आदान-प्रदानामुळे केवळ विद्यार्थीच जोडले जात नाहीत तर आमचे कौतुक करणारे, मदत देणारे, प्रोत्साहित करणारे पालक देखील आमच्याशी जोडले जातात याचा अनुभव आणखी एकदा श्री. जोशींच्या रूपाने आला.

राष्ट्रपती भवनातली ‘ही लहान मूर्ती आणि महान कीर्ती’ म्हणजे राष्ट्रपती... त्यांचे साधेपणाने जगणे... देशाशी बांधिलकी... मुलांवर प्रेम करणारे... विचारलेल्या प्रश्नांना तळमळीने उत्तर देणारे... प्रोत्साहित करणारे राष्ट्रपती डॉ.

अब्दुल कलाम साहेब... त्यांची भेट म्हणजे आमच्यासारख्या सामान्यांसाठी सुवर्णाक्षरांनी लिहून ठेवावी अशी आठवण...

आदरणीय राष्ट्रपती मा. प्रतिभाताई पाटील

ठिकाण-सांगली, कार्यक्रम-मराठी साहित्य संमेलन, कार्यक्रमाचे स्थळ-डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीचे विलिंग्डन कॉलेज, कार्यक्रमाच्या प्रमुख पाहुण्या-आदरणीय महामहिम राष्ट्रपती डॉ. प्रतिभाताई देविसिंग पाटील. हे लक्षात राहण्याचं कारण म्हणजे त्यादिवशी मला भारताच्या राष्ट्रपतींना जवळून पाहण्याची संधी मिळणार होती. डॉ. अब्दुल कलाम यांची जर्मन विद्यार्थ्यांबरोबर राष्ट्रपती भवनात भेट घेतल्यानंतर आता पुन्हा एकवार भारताच्या राष्ट्रपती आणि त्यात सुद्धा प्रथम महिला राष्ट्रपतींना मला पाहता येणार असल्याने मी आनंदात होते. राष्ट्रपती प्रमुख पाहुणे असल्याने कार्यक्रम दिमाखदार होईल. याची खात्री होती. सांगली गावात उत्साहपूर्ण वातावरण होतं. मराठी साहित्य संमेलनात मराठी व्यक्ती राष्ट्रपतीपद भूषवत असल्याने मराठी बाणा अभिमानाचा झेंडाच जणू फडकवत आहे असा भाव तिथे जमलेल्या सर्व रसिक प्रेक्षकांच्या चेहेऱ्यावर होता. मी देखील त्यांच्यातील एक असल्याने प्रतिभाताई पाटील ह्या केवळ राष्ट्रपती नाहीत तर प्रथम महिला राष्ट्रपती आणि मराठी व्यक्ती असल्याचा मलाही काकणभर जास्तच अभिमान वाटला. कार्यक्रम सुरू झाला.

औपचारिकपणे कार्यक्रमातील एक एक भाग पूर्ण होऊ लागला आणि आता वेळ आली ती राष्ट्रपतींच्या बीजभाषणाची, आदरणीय प्रतिभाताई देविसिंग पाटील, साडी नेसलेल्या, डोक्यावरून पदर घेतलेल्या माईक समोर बोलायला उभ्या राहिल्या. त्यांनी भाषणास सुरुवात केली. एखाद्या साहित्यिकाचं असावं इतकं सुंदर होतं ते भाषण! भाषण करतांना मराठी भाषेची संवाद फेक अतिशय योग्य प्रकारे केली होती. अतिशय सहजतेने, अकृत्रिमपणे त्यांनी भाषण करून उपस्थितांची मनं जिंकली. टाळ्यांचा प्रचंड गजर झाला. त्या पुन्हा त्यांच्या जागी स्थानापन्न झाल्या. मूर्ती लहान पण कीर्ती महान अशा स्वरूपाची ही व्यक्ती आहे असं मला त्यावेळी वाटलं.

ठिकाण-पुणे, कार्यक्रम-डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीच्या तसेच फर्ग्युसन कॉलेजच्या स्थापनेच्या १२५ व्या वर्षानिमित्त असलेला सांगता समारंभ, कार्यक्रमाचे

स्थळ-फर्ग्युसन कॉलेजचे पटांगण दिनांक-१९ एप्रिल २०१० कार्यक्रमाच्या प्रमुख पाहुण्या-राष्ट्रपती डॉ. प्रतिभाताई देविसिंग पाटील. आमच्या कॉलेजमध्ये उत्साह ओसंडून वाहत होता. कार्यक्रमाचा सोहळा दिमाखदार व्हावा यासाठी बारीक-सारीक सर्व गोष्टींचे नियोजन करण्यात येत होते. एकीकडे त्यादिवशी सादर होणाऱ्या सांस्कृतिक कार्यक्रमाची जोरदार तयारी सुरू होती तर दुसरीकडे त्या कार्यक्रमात मासिकाचे उद्घाटन होणार असल्याने माझ्यासकट सर्वजण ते मासिक तयार करण्यात रात्रंदिवस झटत होते. काही जण कॉलेज सजविण्यास मग्न होते. तर काही जण कार्यक्रमाच्या दिवसासाठी स्टेज सजवा, बैठक व्यवस्था सांभाळा, प्रेस, मिडियाला निरोप द्या अशा अगणित कामांना जणू जुंपलेच गेले होते. मला आठवतंय, भारताच्या प्रथम महिला राष्ट्रपती म्हणून महाराष्ट्राची कन्या प्रतिभाताई पाटील घोषित झाल्यावरच मुळात तेव्हा शिक्षक दालनात सगळ्यांना आनंद झाला होता. विशेषतः आम्ही महिला वर्ग त्यादिवशी जास्तच खुश होतो. आता स्वतः राष्ट्रपती आमच्या कॉलेजमध्ये येणार म्हटल्यावर तो कार्यक्रम उत्तमरित्या पार पडावा यासाठी सगळे अखंड काम करत होते.

आदरणीय श्रीमंत शाहू महाराज यांच्या अध्यक्षतेखाली हा कार्यक्रम सुरू झाला. डेकन एज्युकेशन सोसायटीच्या कार्यकारिणीवर असल्याने कार्यक्रमात माझा संपूर्ण सक्रिय सहभाग असल्याने मला प्रतिभाताई पाटील यांना जवळून पाहता आलं. आज एका राष्ट्रपतींची उपस्थिती असूनही व्यासपीठावर आमच्यासारख्यांच्या मनावर कसलंही दडपण नव्हतं. हे केवळ माननीय राष्ट्रपतींच्या साधेपणामुळे! त्यांच्या बुद्धीची चमक त्यांच्या डोळ्यात होती. त्या भाषणासाठी उभ्या राहिल्या. त्यांच्या घराण्यातील काही सदस्य फर्ग्युसन कॉलेजचे माजी विद्यार्थी आहेत असा उल्लेख त्यांनी केला. त्यांच्या मुखातून आमच्या कॉलेजच्या वैभवशाली परंपरा ऐकतांना आम्हा सगळ्यांना अशा कॉलेजमध्ये कार्यरत असल्याबद्दल अभिमान दुणावला. बघता-बघता कार्यक्रमाची औपचारिकता संपत आली. पसायदानाने कार्यक्रमाचा शेवट झाला. ज्या कार्यक्रमासाठी प्रत्येक जण सतत मेहनत घेत होता त्या सगळ्यांच्या श्रमाचं चीज झालं. म्हणता-म्हणता राष्ट्रपती प्रतिभाताई पाटील त्यांच्या गाडीत बसल्या... गाडी विशिष्ट वेगात फर्ग्युसन कॉलेजच्या आवाराबाहेर जाऊ लागली. त्याबरोबर इतरही मान्यवरांच्या गाड्या गेल्या, पोलिस आणि सुरक्षा व्यवस्था पाहणारेही सर्वजण पांगले. कॉलेजचे आवार रिकामे झाले. आमच्या कॉलेजने अनेक थोरमोठ्यांना पाहिले आहे. त्या वैभवशाली परंपरेत भारताच्या प्रथम महिला

राष्ट्रपतींच्या भेटीची संस्मरणीय आठवणही गुंफली गेली असं मला जाणवलं. मी काहीशी अंतर्मुख होत शांतपणे कॉलेजबाहेर जाण्यासाठी चालू लागले.

कॉलेजबाहेर पडताना मला अचानक माझे काही विद्यार्थी भेटले. ते देखील कार्यक्रमासाठी म्हणून दिवसभर कॉलेजमध्येच होते. कार्यक्रमाच्या वेळी मी अधून-मधून कामानिमित्त व व्यासपीठावर ये-जा केलेली त्यांनी पाहिली होती. त्यामुळे त्यांनी मला विचारलं, “मॅडम, भारताच्या राष्ट्रपतींना जवळून पाहताना कसं वाटलं होत ?”

मी स्मितहास्य केलं, अंतर्मुख होऊन त्यांना म्हटलं, ‘त्यांना पाहून मला प्रसन्न, उत्साही वाटलं, एवढा भरगच्च कार्यक्रम असूनही त्या किती आनंदी होत्या हे मी टिपलं, एवढे सामाजिक कार्यक्रम पार पाडायचे, असंख्य लोकांना भेटायचं, ह्या वयातही खूप प्रवास करायचा, यासाठी लागणारी मानसिक-शारीरिक कणखरता त्यांच्यापाशी आहे हे मला कळलं, एवढ्यात एक विद्यार्थिनी म्हणाली, “खरचं भारताच्या राष्ट्रपती किती ग्रेट आहेत. “मॅडम, एखाद्या व्यक्तीत असं काय असतं ज्यामुळे ते इतके ग्रेट होतात ?”

मी म्हणाले, “खरं सांगू, एखादी व्यक्ती मोठी होण्यासाठी त्यामागे राष्ट्रपती पदासारखं केवळ पद किंवा खुर्ची नसते तर त्यामागे ते स्थान भूषविण्यासाठी लागणारी पात्रता, योग्यता बुद्धिमत्ता, चारित्र्य ह्या गोष्टी असतात. ज्या केवळ कुठली गोष्ट करताना अनेक वर्षांच्या अथक चिकाटी, मेहनत, सातत्य, आणि कष्टाने प्राप्त होतात. आणि हे जेव्हा प्राप्त होतं तेव्हा एक साध्या व्यक्तिमत्त्वाची, साडी परिधान करत डोक्यावरून पदर घेतलेली महिला देशाची प्रथम नागरिक होण्याचा मान मिळवते. तुमच्या पिढीत अनेक हुशार कष्टाळू तरुण आहेत परंतु दुर्दैवाने चुकीचं वर्तन करण्याऱ्यांचं प्रमाण ह्या तरुणपिढीत वाढत आहे तेव्हा आपण सगळ्यांनी लक्षात ठेवलं पाहिजे की सचोटी आणि कष्टाला पर्याय नाही.” मुलांना माझी प्रतिक्रिया उपदेशात्मक वाटली असणार म्हणून मी तिथेच थांबले आणि त्यांचा निरोप घेतला. दोन पावले पुढे चालले आणि मागून त्यांची हाक ऐकू आली, “मॅडम... थँक यू ! माणूस नक्की कसा पहावा ते आम्हाला कळलं, आम्हीही ह्या गोष्टी अंगी बाणवण्याचा प्रयत्न करू.” पण मी मनात म्हणाले, “आदरणीय प्रतिभाताई पाटील थँक यू... तुम्हाला दोन कार्यक्रमात पाहिलं आणि त्यातून मला जे भावलं त्यामुळे मी आज विद्यार्थ्यांना हे सांगू शकले...”

जर्मन कुटुंबीयांबरोबर राहताना

फॅमिली स्टे हा विद्यार्थी आदान-प्रदान उपक्रमाची गाभा आहे. आई-वडिलांबरोबर विद्यार्थी परदेशात गेला तरी तो बऱ्याचदा हॉटेलमध्ये राहतो किंवा त्या कुटुंबीयांच्या नातेवाईकांकडे राहण्यास उतरतो जे मुळात भारतीयच असतात पण परदेशात आई-वडिलांशिवाय जाऊन परदेशी कुटुंबात काही काळ राहण्याचा अनुभव स्टुडण्ट एक्सचेंज किंवा स्टडी टुरमधून येतो. परदेशी कुटुंबात राहण्याचे मार्गदर्शन विद्यार्थ्यांना तिथे जाण्याआधी आम्ही करून देत असतो. अनेक Dos आणि Don't बदल आम्ही त्यांना तयार करून घेतो. त्यांना कितीही मार्गदर्शन दिलं तरी प्रत्येक घरातली परिस्थिती वेगळी असते. त्यामुळे ह्याचं आकलन करून मुलांना तिथे त्यानुसार राहावं लागतं, वागावं लागतं. ज्यावेळेला विद्यार्थी परदेशी कुटुंबाचा घटक बनतो. त्यावेळी त्याला अनुभवातून खूप शिकता येतं. निरीक्षणातून आपल्याला खूप गोष्टी कळतात. उदा. ते लोक कसे खातात, कसे बोलतात, कसे बसतात, कसे आपलं-आपलं काम करतात, एकमेकांशी ते काय, कसं बोलतात.

तसंच ती मुलं भारतात येतात तेव्हा अनेक गोष्टी भारतीय कुटुंबीयांमध्ये राहून त्यांना अनेक गोष्टी कळतात. उदा. चपला-बूट बाहेर काढायचे, चमचा न घेता हाताने खाणे, घरातील मोठ्यांना खाली वाकून नमस्कार करणे, इकडे ड्रास असल्यामुळे मच्छरदाणी बांधली जाते. इथे स्वयंपाकाला, केर काढायला, धुण-भांडी करायला लोक येतात, मग त्या नोकर-चाकरांशी घरातले लोक कसा व्यवहार करतात. ह्या सगळ्या बारीक-सारीक गोष्टी जर्मन विद्यार्थी शिकतात.

दोन्हीकडच्या पालकांसाठीसुद्धा हा एक वेगळा अनुभव असतो. परदेशातून आलेल्या मुलाच्या वयाचा, त्यांच्या मानसिकतेचा विचार करून वागणं-बोलणं, त्याला खारू देणं आमच्या उपक्रमाच्या वेळापत्रकानुसार त्या मुलांना शाळेत सोडणं-आणणं, इत्यादी कामं पार पाडावी लागतात. भारतात आलेल्या जर्मन विद्यार्थ्यांसाठी बाहेर पडतांना त्यांच्याजवळ उकळलेल्या पाण्याची बाटली देणं, त्यांना मच्छरदाणी लावून देणं, तेलकट आणि मसालेदार नसलेले खाद्यपदार्थ बनवणं इत्यादी गोष्टी अमलात आणाव्या लागतात. यासाठी एक Do's आणि Don'ts ची यादी आम्ही देत असतो त्यामुळे पालकांना सोयीचं होतं.

काही ठिकाणी वेगवेगळ्या खोल्या असतात. काही ठिकाणी स्वतंत्र खोल्या नसतात. यामुळे अर्थातच विद्यार्थ्यांना एकमेकांच्या कलानं कसं घ्यायचं ते लक्षात येतं. उदा. आंगोळीला कोण आधी जाणार ते विचारून ठरवणं. रात्री झोपताना दिवा हवा की पूर्ण अंधार, कोणी पुस्तक वाचत असल्यास त्या दिव्याचा पार्टनरला त्रास होणार नाही याची काळजी घेणं हे विद्यार्थी नकळत शिकत जातात. शाळेत सोडण्यासाठी आई सोडणार की वडील, भाऊ, बहीण हे ठरवून त्यानुसार विद्यार्थी आणि त्याचा परदेशी पार्टनर याची ने-आण करावी लागते. म्हणजे हा अनुभव फक्त दोन विद्यार्थ्यांपुरता मर्यादित न राहता घरादाराचा सहभाग लागतो. सगळ्यांची इच्छा आणि मदत असेल तर हा उपक्रम अधिक यशस्वी, अनुभवसंपन्न आणि उत्साहवर्धक होतो.

माझ्याकडे दरवेळी मिस्टर आणि मिसेस कुल राहायला यायचे. आमच्याकडे ते सहा वेळा येऊन राहिले. त्याच्यामुळे त्यांना आणणं, सोडणं त्यांच्याकडे लक्ष देणं हे आमच्याकडे घरातल्या सगळ्यांनी केलं. त्यांना आम्ही ठराविक उपक्रम पार पडल्यावर स्वतःहून केळशीला घेऊन गेलो होतो. माझ्या आई-वडिलांकडे खानापूरला, महाबळेश्वर, गोवा इथेही घेऊन गेलो. माझा नवरा मकरंद तसंच सासू-सासरे ह्यांना जर आवड नसती तर मी एकटी हे सगळं करूच शकले नसते.

असंच प्रत्येक कुटुंबाचं आहे. असंच पालक व व्यावसायिकांच्या आदान-प्रदान योजनेबाबत देखील झालं. पालकांसोबत आम्ही जेव्हा तिकडे गेलो तेव्हा आम्ही मैत्रीचं प्रतीक म्हणून एक झाड लावलं. कार्टर्स आणि पुण्याच्या मैत्रीचं प्रतीक म्हणून हे झाड आजही युरोपच्या मातीत दिमाखात उभं आहे. एवढंच काय तर पालक आदान-प्रदान उपक्रम पार पाडल्यावर जर्मनीतून पालकांच्या उपक्रमात जी दाम्पत्ये सहभागी झाली होती त्यांनी दोन वर्षांनी मला आणि मकरंदला आवर्जून जर्मनीला बोलावलं. त्यावेळी हॉटेलमध्ये तुम्ही राहायचं नाही तर आमच्याकडे राहायचं असं बजावलं. त्या सगळ्यांनी आमचा सुंदर पाहुणचार केला. त्यांच्या मते तुम्ही आमच्या मुलांना संधी दिलीत त्यामुळे त्यांना नवी संस्कृती कळली, त्यानंतर तुम्ही आम्हालाही पालकांच्या आदान-प्रदान उपक्रमांतर्गत संधी दिली म्हणून आम्हालाही नवे मित्र मिळाले त्यामुळे आम्ही तिथे स्वतंत्रपणे एका सुट्टीसाठी यावं ह्या हेतूने त्यांनी बोलावणं केलं होतं. त्यांनी कामाच्या ठिकाणी सुट्टी टाकून, राजा घेऊन आम्हाला वेळ दिला. आपुलकीने बोलावलं यासाठी मी आणि मकरंद त्या सगळ्यांचे कायम ऋणी असू.

आज माझी जर्मनीत दोनशे घरं आहेत आणि दरवर्षी ती वाढत आहेत. याचा मला आनंद आहे. सांस्कृतिक आदान-प्रदानातून 'मैत्रीचे पूल' बांधणं हा उद्देश सफल होत आहे, असं मला वाटतं. फॅमिली स्टेमधले अनुभव विद्यार्थ्यांना मी नंतर लिहिण्यास सांगते. जे जे पाहिलं, ऐकलं, अनुभवलं असं सगळं मी त्यांच्याकडून सहली दरम्यान व आल्यावर आमच्या अभ्यास यात्रेवरच्या मासिकात छापण्यासाठी म्हणून लिहून घेते. त्यातील नमुनादाखल उतारे इथे संकलित केले आहेत. फॅमिली स्टेचा अनोखा अनुभव मुलांच्या भाषेतून, त्यांच्या शैलीतून जाणून घेण्यास वेगळीच मजा येते. टाळी एका हाताने वाजत नाही असं म्हणतात ते खरंच! कारण होम स्टे सुरू करण्यात आपल्याला जर्मनीतून प्रतिसाद मिळाला आणि त्यामुळेच हा उपक्रम प्रत्यक्षात आणता आला.

अल्बर्ट आइन्स्टाइन ग्युमनाझियमचे श्री व सौ. क्लुल यांचा उल्लेख करणं याठिकाणी आवश्यक आहे. त्यांनी सर्वप्रथम अशाप्रकारचा उपक्रम करण्यासाठी उत्साह दाखवला आणि स्ट्रुडण्ट एक्सचेंजचा श्रीगणेशा झाला. अनेट डेगेन्स फोक्ट आणि त्यांचे मिस्टर पाऊल, वाल्ट राऊड ह्योफनर आणि तिचा नवरा राल्फ किंवा अजूनही त्यांचे बाकीचे शिक्षक या सगळ्यांचं सहकार्य मिळालं. पूनम जोशी आणि श्री व सौ. क्लुल यांची मुलगी मराईक ह्या स्ट्रुडण्ट एक्सचेंजच्या सर्वप्रथम विद्यार्थिनी

होत्या. याशिवाय तिथला इतिहासाचे शिक्षक आम्हाला त्याबद्दल सगळी माहिती सांगायचे. संगीताचे शिक्षक, पी. टी. शिक्षक इत्यादी सर्व स्वतःहून आपल्या विद्यार्थ्यांना संबंधीत विषयाची माहिती देत. त्या शाळेच्या मुख्याध्यापिका ब्रिंकमान ह्या देखील आनंदाने मला दरवेळी म्हणायच्या की मी तुमची वाट पाहतोय. तुम्ही सगळे अभ्यास सहलीसाठी जरूर या. ह्या सगळ्यामुळे मला वेळोवेळी प्रोत्साहन मिळत गेलं.

आणखी एक माझी मैत्रीण आहे-इन्ग्रीड ग्रोसान्स् ही वीस वेळा भारतात येऊन गेली आहे ! नुकतीच तिची 'साठी' आम्ही साजरी केली आणि स्टडी टूरच्या मासिकात तिच्यावर 'कोलाज' करून तिला भेट म्हणून पाठवलं. बेर्गनॉयश्टाट येथे जेव्हा आमचा ग्रुप स्टडीटूर, स्टुडण्ट एक्सचेंजसाठी जातो तेव्हा तिथली मैत्रीण डोरोथी, क्रिस्टिल ह्या दोघी तितक्याच प्रेमाने आमच्या मुलांना ठेवून घेतात. तिथली जी अंगेलिका म्हणून आहे ती आमच्यासाठी खास तिथे जेवण बनवायची व आपली मुलं आवडीनं ते खात असत. यंदा म्हणजेच २०१२ मध्ये इस्टर फ्लॉइस यांनी मदतीचा हात पुढे केला आहे. त्यांच्या न्यूम्बेरश्ट शाळेला आम्ही यंदा भेट देणार आहोत. सांस्कृतिक आदान-प्रदान उपक्रमात सहभागी व्हायची ह्या सगळ्यांनाही आपल्या इतकीच आवड आहे, हे तिथे गेल्यावर त्या सर्वांच्या सहकार्यातून, उत्साहातून कळून येतं.

आज मला काही वर्षांपूर्वीचे ते दिवस आठवतात, जेव्हा आम्ही इंटरनेटची सोय नसतांना चिकाटीने जर्मनीतील शाळांना पत्र पाठवून विद्यार्थी आदान-प्रदान योजना सुरू करण्यासाठी मदत मिळावी म्हणून हात पुढे करत होतो. पाहता-पाहता आमच्या हातात आज अनेक हात गुंफले गेले आहेत. यावरून पहिलं पाऊल आपण उचलणं किती महत्त्वाचं असतं हे कळतं. कुठल्या गोष्टीसाठी आपण प्रयत्न केले की देव नक्कीच यश देतो. जर्मन लोक सुद्धा आपल्यासारखेच उत्साही आहेत, दुसरी संस्कृती जाणून घेण्यास, मैत्री करण्यास उत्सुक आहेत. यासाठी त्यांनी कायम सर्वतोपरी मदतही केली आहे, असा आमचा आजवरचा अनुभव आहे. या सगळ्यांचा विद्यार्थ्यांना, शिक्षकांना, पालकांना प्रचंड फायदा झाला आहे. त्यातून खूप शिकता आलं आहे.

५ मे .... संपूर्ण स्टडी टूरमध्ये आम्ही ज्या दिवसाची आतुरतेने वाट पाहत होतो तो दिवस अखेरीस उजाडला. त्या दिवशी आम्हाला जर्मन कुटुंबात राहायला मिळणार होते. जर्मन शिकणाऱ्या विद्यार्थिनींना तेथील संस्कृती जाणून घेण्याची ही

सुवर्णसंधीच होती. कलोनपासून ४-५ कि. मी. अंतरावर वसलेले कार्स्ट हे एक टुमदार गाव. तेथे ठरल्याप्रमाणे सकाळी जर्मन कुटुंबीय आमच्या स्वागतासाठी हजर होते. प्रत्येक विद्यार्थिनीला मॅडमने एकेका कुटुंबाकडे सोपविले. सुरुवातीला प्रत्येकीच्या मनात थोडी धाकधुक होती...आपण जिथे जाणार तिथली माणसे कशी असतील? कशी वागतील? इ. पण लवकरच सगळ्या शंका दूर होऊन एकमेकांशी केव्हा गट्टी जमली ते कळलेच नाही. मला अँड्रिया नावाची छान मैत्रीण मिळाली.

आम्ही Albert Einstein Gymnasium नावाच्या शाळेला भेट देण्यासाठी गेलो. प्रथम नाश्ता झाल्यावर तिथल्या विद्यार्थ्यांबरोबर तासाला जाऊन बसलो. वर्गात जाताच मला थोडा धक्का बसला, कारण सर शिकवत असताना काही मुले गप्पा मारत होती. वर्गात खाण्या-पिण्याचीही त्यांना परवानगी होती. त्यांच्या कोणत्याही वृत्तीतून शिक्षकांबद्दल आदर जाणवत नव्हता. रसायनशास्त्राच्या तासाला आम्ही त्या विद्यार्थ्यांना गुरुंबद्दल आदरयुक्त भीती कशी असते, आपण शिस्त कशी पाळतो ते समजावून सांगितले. याचा परिणाम म्हणून एका विद्यार्थ्याने आम्हाला उभे राहून प्रश्न विचारला. वर्गातील खेळीमेळीचे वातावरण मात्र मला आवडले. माझ्या मते अशा वातावरणात विषयाचे आकलन चटकन होते व शंका विचारताना कसलीही भीती वाटत नाही.

तास संपल्यावर मेंदी काढण्याचा कार्यक्रम झाला. शाळेतील लहान मुला-मुलींनी मेंदी काढून घेण्यासाठी आपले चिमुकले गोंडस हात पुढे केले. हे पाहून आम्हाला फार गंमत वाटली. मेंदी हा भारतीय संस्कृतीचा अविभाज्य भाग बनली आहे. तिच्याबद्दल जर्मनीसारख्या सातासमुद्रापलीकडच्या देशात असलेली उत्सुकता व आवड पाहून मी धन्य झाले.

दुपारी अँड्रियाने मला तिच्या घरी नेले. तिच्या घरी तिची आई, तिचे बाबा व आजी होते. आम्ही सर्वजण एकत्र जेवलो. तिच्या आईने खास जर्मन पदार्थ बनवले होते. संपूर्ण प्रवासात इतके चविष्ट अन्न मी प्रथमच खाल्ले. जर्मन पदार्थ बेचव, अर्धवट शिजवलेले असतात हा माझा गैरसमज दूर झाला. स्वयंपाकाला मी मनापासून दाद दिलेली पाहून तिच्या आईला समाधान वाटले व दुणावलेल्या उत्साहाने तिने मला पुडिंग खायला दिले. विविध प्रकारचे केक्स व पुडिंग ही तर जर्मन लोकांची खासियत असते. जेवणाच्या शेवटच्या अध्यायात आम्ही गोड रसरशीत स्ट्रॉबेरीचा आस्वाद घेत पोटभर गप्पा मारल्या.

जेवणानंतर तिच्या आजीने दुसऱ्या महायुद्धाच्या काळातील गोष्टी रंगवून सांगितल्या. त्या भीषण भूतकाळाबद्दल बोलताना तिचा आवाज कापरा झाला होता. दृष्टी नसूनही ती स्वावलंबी जीवन जगत होती. दुपारी मैत्रिणींच्या घरी गप्पा, संध्याकाळी फिरायला जाणे अशा प्रकारे आपले बोनस आयुष्य ती सुखात घालवत होती. तिला घरातील सर्वजण प्रेमाने व आदराने वागवत होते. हे पाहून विकसित देशातील माणसांनाही माणुसकी असते याचा प्रत्यय आला.

ऑड्रियाचे बाबा शिक्षक होते. ते दिवसभर घरातील लाकडी जिना बांधण्याच्या कामात गुंतले होते. त्यांच्याकडून थोडी कामसू वृत्ती व स्वावलंबन आपण नक्कीच घ्यायला हवे. सायंकाळी आम्ही गावातील प्रेक्षणीय स्थळांना भेटी देण्यासाठी निघालो. ऑड्रियाच्या आईने दोन तास हिंडून भूक लागेल म्हणून वाटेत खाण्यासाठी भरपूर चॉकलेट्स आणि कुकीज घेतल्या तेव्हा मला माझ्या आईची आठवण झाली. जर्मन आई असो किंवा भारतीय, तिच्यात मूर्तिमंत वात्सल्य असतेच.

प्रथम आम्ही कार्स्टमधील टारुन हॉल पाहण्यासाठी गेलो. तेथे नागरिकांनी स्वतः तयार केलेले 'काष्ठशिल्प' एकात्मतेचे प्रतीक म्हणून ठेवले आहे. त्यानंतर सेंट मार्टिन यांचे चर्च व महायुद्धात शहीद झालेल्या जवानांचे स्मारक पाहिले. आल्बर्ट शाळेतील एका शिक्षकांनी आम्हाला सगळ्या प्रेक्षणीय स्थळांची माहिती दिली. निसर्गसौंदर्य न्याहाळत व गप्पा मारत आम्ही परतलो.

शाळेत रात्री ८ वाजता सांस्कृतिक कार्यक्रम सुरू झाले. 'गणराज रंगी नाचतो' या गणेशवंदनेने प्रारंभ करून आम्ही भारतीय गाणी व नृत्ये सादर केली. टाळ्यांच्या प्रचंड कडकडात जर्मन प्रेक्षकांनी आमचे कौतुक केले. मॅडमनी मला माझी एक जर्मन कविता वाचण्याची संधी दिली. त्या कवितेत मी जर्मनीतील अनुभव वर्णन केले होते. जर्मन श्रोत्यांनी रसिकतेने माझ्या कवितेला दाद दिली. भारतीय मुलगी जर्मनमध्ये कविता लिहू शकते हा त्यांच्यासाठी सुखद धक्का होता. कार्यक्रमाच्या शेवटी आम्ही जर्मन मित्र-मैत्रिणींना नृत्यात सहभागी होण्याची विनंती केली. त्यानंतर बराच वेळ नृत्याच्या तालावर त्यांची पावले थिरकत राहिली.

रात्री ऑड्रियाने मला आईस्क्रीम खायला नेले. तिच्याबरोबर तिची मैत्रीण जेसिका होती. जेसिकाला भारताबद्दल प्रचंड कुतूहल होते. भारतीय संस्कृतीबद्दल तिने अनेक प्रश्न विचारले. आपल्या कुटुंबव्यवस्थेबद्दल तिच्या मनात खास आदर होता. थंडगार आईस्क्रीमची चव जिभेवर घोळवत आम्ही दुसऱ्या एका जर्मन

मैत्रिणीकडे कार्ट गावाची व्हिडिओ कॅसेट पाहण्यासाठी गेलो. वेळ कमी असतानाही शक्य तेवढे भरभरून देण्याचा आटोकाट प्रयत्न माझ्या जर्मन मैत्रिणी करत होत्या. त्या व्हिडिओ फिल्मद्वारे घरात बसून मला संपूर्ण कार्ट गावाची सफर घडली. तिच्या घरी चवदार केक देऊन माझ्या पाहुणचार केला गेला. घरी परतल्यावर ऑट्ट्रियाने पियानो वाजवून दाखवला. ती एक्सचेंज प्रोग्रॅमद्वारे भारतात आली होती. माझ्या बॅगमधील साडी पाहून तिला साडी नेसण्याची लहर आली. मी तिला साडी नेसवू लागले पण खरं सांगू, तिला माझ्यापेक्षाही छान साडी नेसता येत होती हे पाहून मला माझ्या मैत्रिणीचा अभिमान वाटला व स्वतःची थोडी लाजही वाटली. तिने माझ्याकडून हौसेनें मेंदी काढून घेतली. तिचे घर म्हणजे छोटेखानी वस्तुसंग्रहालय होतं. अगदी छोट्या-छोट्या वस्तूही तिने कलात्मकतेने मांडल्या होत्या.

सकाळी परत निघताना तिच्या आईने मला एक छानशी भेटवस्तू व माझ्या लहान बहिणीसाठी चॉकलेट्स दिली. जाताना आमचे डोळे पाणावले. मी व ऑट्ट्रियाने मिठी मारून अश्रूंना वाट मोकळी करून दिली.

डोळ्यांचे कसे अजबच, दुःखात काय सुखातही भरून येतात.

अविस्मरणीय क्षण साठवताना, तुडुंब न्हाऊन घेतात.

ई-मेलद्वारे सतत संपर्कात राहायचे वचन देऊन मी तिचा निरोप घेतला. सविता मॅडममुळे मला छान जर्मन मैत्रीण व तिच्या घरी एक दिवस राहण्याची संधी मिळाली त्याबद्दल मी त्यांची ऋणी आहे. कार्टबद्दल मी कुठंवर लिहावे ?

*लिहूनच होत नाही,
कितीही लिहिले तरी
राहून जाते काही !*

दीप्ती हाजीरनीस (देशमुख)

आम्ही २७ एप्रिलला जर्मनीत पोहोचलो. त्यानंतर तिथली स्वच्छता. हिरवळ, भव्यता पाहून पहिले काही दिवस कसे गेले ते कळलेच नाही. मग मात्र नव्याची नवलाई संपताच घरची आठवण येऊ लागली. प्रवासाचा कंटाळा येऊ लागला. अशातच आम्हाला जर्मनीत एक घर मिळाले. नवी माणसं भेटली.

५ मे रोजी सकाळी आम्ही कार्टच्या दिशेने प्रयाण केले. तिथे पोहोचल्यावर आपण कोणाच्या घरी जाणार याची सर्वानाच धास्ती होती. पण सुदैवाने सर्वानाच

चांगली कुटुंबे मिळाली. कुटुंबाशी नीट ओळख झाल्यावर आम्ही सगळे आमच्या नव्या मैत्रिणींच्या शाळेत गेलो. तिथे आमचे औपचारिक स्वागत झाले.

त्यानंतर आम्ही इतिहासाच्या तासाला बसलो. तेव्हा वर्गाचे चित्र पाहून धक्काच बसला. वर्गातले वातावरण खूपच वेगळे होते. दुसरा तास केमिस्ट्रीचा होता. त्या तासाला शिक्षिकेने आमची ओळख करून घेतली. पुढे आम्ही भारतीय आणि जर्मन शिक्षणव्यवस्थेतल्या फरकाविषयी चर्चा केली.

शाळा सुटल्यावर सर्वजण आपापल्या मैत्रिणींच्या घरी गेलो. माझ्या मैत्रिणीचे नाव होते करिना.

करिनाची आई आम्हाला घ्यायला आली होती. करिनाचे घर फारच सुंदर होते. अगदी छोटेसे टुमदार. तिने माझी सोयही तिच्यात खोलीत केली होती. जर्मन लोकांना प्राण्यांचे खूप वेड असते. घरटी कोणता ना कोणता पाळीव प्राणी असतोच. करिनाकडे एक गिनीपिग होता. काळ्या रंगाचा तुकतुकीत मध्येच सोनेरी आणि पांढरे पट्टे असलेला. त्याच्यासाठी भलामोठा पिंजरा, पाणी पिण्यासाठी वेगळी बाटली. मज्जा होती साहेबांची! जर्मनीतल्या वास्तव्यातील सर्वात रुचकर जेवण करिनाच्या आईने बनविले होते. नंतर चार वाजता आम्ही परत शाळेत भेटलो आणि मग आम्ही पायीपायीच कार्स्टदर्शन घेतले. तिथले Rathouse (Office) Churches बघितली. घरी येताना करिनाच्या आईने आम्हाला Ice Cream दिले. संध्याकाळी ७ वाजता आम्ही शाळेतील विद्यार्थी व शिक्षकांसमोर सांस्कृतिक विविधगुण दर्शन सादर केले. रात्री ९ वाजता घरी परतल्यावर बराच वेळ गप्पागोष्टी झाल्या व आम्ही समाधानाने व आनंदाने झोपी गेलो.

गौरी देशपांडे

Being a German faculty, it was my dream to visit Germany. My teacher, Mrs. Savita Kelkar, organizer of the tour, fulfilled my dream. So I owe my tour to her, because this tour would not have been possible without her immense efforts.

We went to Kaarst to our respective host families. For next five days we were going to stay with these families. At the beginning all the students were a bit tensed as they were meeting the families for the first time. But our host families were so affectionate that we had a feeling as if they were our

real families. I was staying with Mary Bianche. Mary is a gem of a person. She is very helpful. I had a feeling as if I was staying with my mother.

Five days seemed to fly away quickly and soon came the time to depart from the families. The children never cried when they departed from their parents. But now while departing from their German parents they could not control their tears. This was the most touching moment for everyone. Even all the German parents were in tears.

Though I was sad, I was a bit happy within my heart, as I knew Mary was going to visit me in October. Unknowingly I was already looking forward for her visit. With vivid memories we left Germany for our next destination.

Then we went to Holland, Belgium and France. But the favourite country of the students was always Germany.

The students were supposed to write articles about the tour. I had prepared article timetable and accordingly each student was responsible for each day. The students were supposed to submit the article next day at the breakfast.

Soon we were at the end of our trip. Everybody wanted to return to Kaarst instead of Pune.

Darshana Oak

४ मे संपूर्ण स्टडी टूरमध्ये ज्या दिवसाची आम्ही सर्व आतुरतेने वाट पाहत होतो, तो दिवस अखेरीस उजाडला. त्या दिवशी आम्हाला जर्मन कुटुंबात राहायला मिळणार होते, त्यांच्या संस्कृतीविषयी जवळून जाणून घेता येणार होते.

सकाळी आम्ही सर्वजण तयार होऊन बेर्गनॉइस्टाइट या छोट्या, तुमदार गावी पोहोचलो. तिथे सर्वजण आमच्या स्वागतासाठी सज्ज होते. रियलशुल बेर्गनॉइस्टाइट या शाळेत प्रवेश केल्या-केल्याच तिथे वेलकम लिहिलेले मोठे कार्डशीट होते. त्याच्यावर छोट्या अक्षरात आम्हा सर्वजणांची नावं लिहिली होती. ते पाहून मला आनंद झाला. नंतर आम्ही आपापल्या पार्टनर्सबरोबर त्यांच्यां वर्गात गेलो. वर्गात जाताच मला धक्का बसला; कारण सर शिकवत असताना सुद्धा काही मुले गप्पा

भारत होती. वर्गात बसून खाण्यापिण्याचीही त्यांना परवानगी दिलेली दिसली. पण वर्गातले वातावरण मात्र खेळीमेळीचे होते. पहिला तास इतिहासाचा होता. त्यामध्ये हिटलरविषयीचा इतिहास होता. सर्वांनी आम्हाला पुढे बोलावून निरनिराळे प्रश्न विचारले. स्वप्निलदादाने फळ्यावर भारताचा नकाशा काढून भारताविषयी माहिती दिली. त्यांनी भारतीय संस्कृतीविषयी भरपूर प्रश्न विचारले. आम्ही वर्गात गाणीही म्हटली.

त्यानंतर मी म्युझिकचे लेक्चर अटेण्ड केले. तिथे सर्वजण प्रोग्रॅमची तयारी करत होते. त्यानंतर शाळा सुटली. मग आम्ही सर्वजण आपापल्या पार्टनर्सबरोबर जेवायला गेलो. जेवण झाल्यावर त्यांच्या घरी गेलो. माझ्या पार्टनरचे नाव सारा शुल्झ असे होते. तिचे घर रेस्टॉरंटपासून अगदी जवळ असल्याने आम्ही दोघी चालतच तिच्या घरी गेलो. माझं स्वागत तिच्या आई-बाबांनी केले. माझी राहायची व्यवस्था साराच्या खोलीतच केली होती. तिचं घर सर्व अत्याधुनिक सुखसोईनी नटलेलं होते. तिची खोली तिनेच सजवलेली होती. घरी गेल्यावर मी प्रोग्रॅमची तयारी करू लागले. तिने मला खूपच मदत केली. मी नऊवारी साडी नेसले होते. त्याचे तिला खूप आश्चर्य वाटलं. त्यानंतर आम्ही शाळेत प्रोग्रॅमसाठी गेलो. तिच्या वडिलांनी आम्हाला गाडीने सोडले.

आमचा प्रोग्रॅम शाळेच्या थिएटरमध्ये होता. संपूर्ण थिएटर विद्यार्थ्यांनी गच्च भरलं होतं. सर्वजण खूप आनंदी होते. सुप्रियाताईने पुणे शहराची सर्व माहिती स्लाईड शो मार्फत दाखवली. त्यानंतर मी दोन गाणी म्हटली. ती त्यांना खूप आवडली. त्यांनी टाळ्यांचा कडकडाट करून मला प्रोत्साहित केले. केळकर मॅडमनी माऊथ ऑर्गन वाजवला. तेव्हा तर सर्वजण नाचायचेच बाकी राहिले होते. मग आम्ही 'रंगिलो म्हारो ढोलना' आणि 'महाराष्ट्र माझा' या दोन गाण्यांवर डान्स केला. तोही सगळ्यांना प्रचंड आवडला. सर्वांनीच आमचा कार्यक्रम खूप ऑप्रिशिएट केला. त्यांनीही जर्मन गाणी म्हटली. तीही आम्हाला खूप आवडली. अशाप्रकारे भारतीय संस्कृतीचे पैलू त्यांना दाखवले.

प्रोग्रॅमनंतर मी सायली, मानवी, निखिल आणि आमचे पार्टनर्स बेर्गनॉईस्टॅटमध्ये फिरलो आणि सर्वजण साराकडे गेलो. तिथे वेफर्स खाल्ले. मी साराला मेंदी काढली, तिला त्याचे अप्रूप वाटले. मग तिच्या आई-वडिलांनी माझ्याशी गप्पा मारल्या. सकाळी ७ वाजता उठून निघायची तयारी केली. मला तिथून निघावसंच वाटत

नव्हतं. साराच्या आईने ब्रेकफास्टची जय्यत तयारी केली होती. मला ते खास जर्मन पदार्थ खूप आवडले. निघताना तिच्या आईचे डोळे पाणावले. मला आणि सारालाही रडू आवरले नाही. ई-मेलद्वारा संपर्कात राहायचे असे वचन देऊन मी सर्वांचा निरोप घेतला. या स्टडी-टूरमुळे आम्हाला सर्वांना जर्मन मित्र-मैत्रिणी मिळाल्या व त्यांची संस्कृती जाणून घेण्याची संधी मिळाली त्याबद्दल मी सविता मॅडमची ऋणी आहे.

- सावनी रविन्द्र

४ जून माझ्यासाठी एक अविस्मरणीय दिवस होता. कारण त्यादिवशी आम्हाला जर्मन कुटुंबात राहाण्याची संधी मिळाली. सकाळी जर्मनीतील गुमर्सबाखमधील रियलशूल बेर्गनॉईस्टॅट शाळेत पोहोचल्यावर तेथील मुले आमच्या स्वागतासाठी थांबली होती. आम्ही ज्या मुलांच्या घरी राहणार होतो त्यांच्याशी ओळख झाल्यावर त्यांच्या वर्गात गेलो. मी आणि माझी पार्टनर नीना तिच्या वर्गात गेलो. ती नववीत होती. तिथलं वातावरण भारतातल्या शाळांपेक्षा पूर्ण वेगळं होतं. सगळे विषय जर्मनमध्ये असल्यामुळे मला त्यातलं विशेष काही कळलं नाही. तरीही विद्यार्थ्यांच्या शिस्तीच्या कल्पना खूप वेगळ्या वाटल्या. ते वर्गात कधीही जात येत होते, खात होते. मध्येच एका जागेवरून दुसऱ्या जागेवर जात होते.

शाळा सुटल्यावर मी आणि नीना तिच्या घरी गेलो. तिच्या घरी आजी आणि मोठा भाऊ होते. नीनाच्या बहिणीला बाळ झाल्यामुळे बाकी सगळे तिकडे गेले होते. थोडा वेळ थांबून आम्ही परत शाळेत गेलो, कारण आमचा इंडियन इव्हिनिंगचा प्रोग्रॅम होता. मी नऊवारी साडी नेसली होती, हातात बांगड्या घातल्या होत्या, ते तिला खूप आवडले. आमचा कार्यक्रम सगळ्यांना खूप आवडला.

कार्यक्रम झाल्यावर आम्ही त्याच कपड्यात फिरायला गेलो. त्यावेळी सगळे जण आमच्याकडे टकामका बघत होते. तिथे भारताबद्दल खूप आकर्षण दिसले. बॉलीवूडबद्दलचीही बरीच हवा दिसली. विशेषकरून शाहरूखखानसाठी सगळेच वेडे आहेत. त्याची गाणी, मूव्हीज, फोटो सगळ्याची धूम आहे. सारखे सगळेजण आम्हाला त्याची गाणी म्हणायला सांगत होते आणि अर्थ विचारत होते.

रात्री आम्ही घरी गेल्यावर तिच्या आईने आम्हाला खायला दिलं. यायला उशीर झाल्याने तिची आई जरा काळजीत पडली होती. तेव्हा मला जाणवलं की

जगातल्या सगळ्या आया सारख्याच! जेवण झाल्यावर आम्ही सगळे जण गप्पा मारत बसलो. त्यांनी मला भारताबद्दल बरेच प्रश्न विचारले. त्यांना पंजाबी ट्रेसचं, एकूण भारतीय पेहेरावाचं विशेष आकर्षण आहे.

दुसऱ्या दिवशी परत निघताना आम्हाला खूप गहिवरून आलं. जड मनानं आम्ही जायला निघालो. त्यावेळी आम्हाला मुळीच जावंसं वाटत नव्हतं. त्या आठवणी मी कधीच विसरू शकणार नाही.

- सायली राऊत

‘होम - स्टे’ बद्दल मला स्वतःला खूप आकर्षण होते. इतकी वर्षे जर्मनीमध्ये येऊनसुद्धा मी फक्त हॉटेल मध्येच राहिलो होतो. एखाद्या कुटुंबात राहण्याचा चान्स कधीच मिळाला नव्हता. आणि मुळातच मला माणसांना भेटण्याची प्रचंड उत्सुकता होती.

Bergneustadt च्या शाळेत गेल्यावर तिथे मला माझे होस्ट हार्डिझ स्मिटझ भेटले. एकदम टिपिकल जर्मन माणूस होता. उंच, हाडापेराने मजबूत, पोट बिअर पिऊन भरपूर सुटलेले आणि दणदणीत आवाज, शाळेमध्ये आमचं अगदी जुजबी, हाय, हॅलो, तुम्ही कसे, आम्ही कसे एवढंच बोलणं साधं. तेव्हा मला वाटलं की हे काही खरं नाही. बहोत करून घरी जाऊन ७.०० वाजता येऊन ७.३० ला गाईं गाईं करायला लागणार.

पण हार्डिझने एका पाठोपाठ एक सुरेख धक्के दिले. घरामागच्या छोट्या बागेत आम्ही दुपारीच गप्पा मारायला लागलो होतो. हार्डिझच्या बायकोने - जेरीसने मस्त कॉफी केली होती. बघता बघता ४.३० वाजले आणि आम्ही परत शाळेत गेलो.

शाळेतील कार्यक्रम संपवून आम्ही जेव्हा परत घरी गेलो, तेव्हा मला जाणवले की, या सर्वांनी मला भेटण्याची किती व्यवस्थित तयारी केली होती ते.

मी पाठविलेल्या ई-मेलची एक प्रत घरी होती. माझ्या खाण्यापिण्याच्या सर्व सवयी व्यवस्थित लक्षात ठेवून, शाकाहारी जेवण, बिना अल्कोहोलची बियर, मिनरल वॉटर याची व्यवस्थित सोय केलेली होती. भाषेची अडचण येऊ नये म्हणून एक जर्मन - इंग्लिश डिक्शनरी होती. आमच्या गप्पांमध्ये कंटाळा किंवा तोच तोचपणा येऊ नये म्हणून त्यांनी त्यांच्या एका मित्राला पण जेवायला बोलावले होते. ती दोघं काही वर्षांपूर्वी भारतामध्ये येऊन गेली होती. अशा सगळ्या जय्यत तयारीनिशी आमची संध्याकाळ सुरू झाली.

मग हळूहळू घरच्या गोष्टींपासून सुरुवात होऊन, खाण्याच्या सवयी, राहण्याच्या सवयी, भारतामधील सामाजिक जीवन असं करता करता हिंदू - मुसलमान, पाकिस्तान वगैरे सर्व स्फोटक विषय यांवर भरपूर गप्पा झाल्या. त्याचबरोबर आम्ही जर्मनीतील मुसलमानांचा प्रश्न, तिथे आलेले आणि आता तिथलेच नागरिक झालेले तुर्की लोक इथपासून ते अतिशय सेन्सिटिव्ह विषय हिटलरपर्यंत मोकळेपणाने गप्पा मारल्या. झोपायला रात्रीचा एक वाजला तरी परत माझ्या खोलीत येऊन उभ्या उभ्या १० मिनिटं गप्पा झाल्याच.

मला या सर्व गोष्टींचे अतिशय आश्चर्य वाटतं. हिंदुस्थानात राहून आपल्याला असं वाटत असतं की, पाश्चिमात्य घरांमध्ये कोणी जास्त गप्पा मारत नसतील. फॅमिली गेट-टूगेदर्स नसतील. पण मी जी ही जर्मन फॅमिली बघितली. त्यामुळे एक वेगळाच अनुभव मला मिळाला.

जर्मन माणूस अजूनही परंपरा जपणारा आहे. कदाचित Bergneustadt हे एक छोटं गाव असेल म्हणून कदाचित असेल. पण अजूनही आपल्यासारखंच वातावरण थोड्याफार प्रमाणात दिसतं. मी आणि हाईड्रू गप्पा मारत असताना डोरिस पूर्णवेळ स्वयंपाक करत होती. अधूनमधून हाईड्रूला मदत करणार का म्हणून किचनमधून ओरडायची. २० वर्षांचा त्यांचा मुलगा आज मुद्दाम घरी जेवायला थांबला होता. कितीही कंटाळा आला तरी साडेअकरानंतर आमच्या गप्पा ऐकत बसला होता. एक भाषेचा फरक सोडला तर मला पुण्यातच कोणाच्या तरी घरी आल्यासारखं वाटत होतं. हाईड्रू स्वतः एक उत्तम इलेक्ट्रिशियन आहे. शाळेतील नोकरी व्यतिरिक्त स्वतःचा छंद जोपासून त्याने शाळेतील सर्व ऑडिशन सिस्टीमची व्यवस्था केली आहे. घरी तो स्वतः स्वतःची गाडी रिपेअर करतो. मोटरसायकल चालवतो. डोरिस पण एका शाळेत शिक्षिका आहे आणि दुपारी घरी आल्यावर तास - दोन तास बागेत काम करते. अतिशय सुंदर बाग आहे. स्विमिंग पूल आहे. हाईड्रूने त्याला एक टेम्परेचर कंट्रोलर बसविला आहे. इंटरनेटवरून माहिती घेऊन त्याने तो अमेरिकेहून मागविला आहे. मला स्वतःला या गोष्टींचं अतिशय अप्रूप आहे. ही लोकं स्वतःसाठी म्हणून काही वेळ बाजूला काढतात. आपले छंद प्रोफेशनली जपतात, त्यात त्यांना सखोल माहिती असते. ज्या गोष्टी त्यांना येत नाहीत, त्या मोकळेपणे कबूल करतात. आपल्यासारखी वेळ मारून नेत नाहीत. किंवा आपण सर्वज्ञ असल्याचा आव पण आणत नाहीत. मला त्यांच्याशी गप्पा मारल्यावर असं वाटलं की, ही थोडीशी कॉन्झरव्हेटिव्ह, भारताबद्दल काही गैरसमज

असलेली फॅमिली असावी. शेवटी गप्पांच्या ओघात हाईड्रू म्हणाला की, आमचे बरेचसे पूर्वग्रह, आपण भेटल्यानंतर कमी झाले आहेत. मला थोडं बरं वाटावं म्हणून ते म्हटले असतील. असं जरी गृहीत धरलं तरी ते म्हणण्याचं धैर्य त्यांच्यामध्ये होतं. आपण शक्यतो इतके स्पष्टवक्ते होत नाही किंवा कशाला वाईटपणा घ्या म्हणून बोलत नाही.

पण मला एका गोष्टीची कमाल वाटते आणि तितकंच वाईट वाटतं की, या लोकांना अजूनही भारताबद्दल काही म्हणता काही माहिती नाही. त्यांना अजूनही असं वाटतं की, इथे फक्त हती, वाघ, साप रस्त्याने मोकट हिंडतात आणि एक अब्ज लोकसंख्या जीव मुठीत धरून राहते. आजकालच्या जगात इंटरनेटवर इतकी माहिती उपलब्ध असताना, जर्मनीसारख्या एका प्रगत देशातील एका शिक्षकाचं हेत मत असावं म्हणजे काय म्हणावं? त्याचबरोबर एक भारतीय म्हणून मला इतकं दुःख होतं की, या लोकांच्या खिजगणतीतच नसतो आपण. त्यांच्या प्रगत विश्वाच्या नकाशामध्ये हिंदुस्थानला स्थानच नाही. सुदैवाने हाईड्रूला बरीच उत्सुकता, माहिती होती. पं. रविशंकर, बिटल्स, इंदिरा गांधी, आणीबाणी वगैरे बदल जुजबी माहिती होती. त्यामुळे आमच्या संभाषणाची सुरुवात जरी आणि थोडीशी औपचारिक झाली तरी at the end of the day, we were quite comfortable with each other. मग मात्र घरातीलच एखादा मॅबर असल्याप्रमाणे सगळ्यांची वागणूक झाली.

या सर्व प्रोजेक्टमध्ये मला एका जर्मन कुटुंबाचे अनेक पैलू बघायला मिळाले. ते सुद्धा एका मध्यमवर्गीय सामान्य जर्मन कुटुंब. कुठेतरी आपल्या आयुष्याशी को-रिलेट करता आलं. मला वाटतं, एका दिवसाच्या मुक्कामात एवढे अनुभव मिळाले आणि बऱ्याच वर्षांची माझी एक इच्छा पूर्ण झाली हेच विशेष.

स्वप्नील कुंभोजकर सीओईपी कॉलेजमधून इंजिनियरिंगची पदवी प्राप्त करून प्रवासाची आवड असल्याने पर्यटनाच्या क्षेत्रात उतरले. त्यांची 'डॅफोडिल्स हॉलिडेज' नावाची स्वतःची दूर कंपनी असून त्यांच्याबरोबर आम्ही विद्यार्थी आदान-प्रदान व अभ्यास सहलीला अनेकदा गेलो. मी ज्या प्रमाणे आजवर पाच वेळा श्री. व सौ. क्रुल, पाच वेळा इन्ट्रीड ग्रेस हान्स व एकदा मारिया श्मिट्स यांच्याकडे राहिले. तसेच स्वप्नील कुंभोजकर यांना 'फॅमिली स्टे' करिता हाईज स्मिथ आणि डोरिस यांच्या बरोबर पुन्हा राहण्याचा योग आला. याच्या आठवणी त्यांनी सुंदर प्रकारे शब्दबद्ध केल्या आहेत.

मागच्या वर्षी Bergeustadt ला येऊन गेल्यामुळे या वर्षी भरपूर उत्सुकता होती. जर्मनीमधल्या एका छोट्या गावात परत जाणे हेच मुळी मस्त होते. दूरवर सारखं गेल्यामुळे त्याच त्याच गावांना परत जाता येतं. पॅरिस, अॅमस्टरडॅम, म्युनिच, साल्झबुर्ग वगैरे गावं सारखी जाऊन बऱ्याच वेळा तोचतोचपणा होतो. पण Bergeustadt ला परत जाणं हे या साऱ्यापेक्षा बरंच वेगळं होतं. आपल्या ओळखीच्या लोकांना भेटणे हा एक वेगळाच आनंद असतो. यावर्षी पण मी परत हाईज स्मिथ आणि डोरिस यांच्याकडेच राहायला होतो. (कदाचित माझ्या मागच्या गोष्टी ऐकून, दुसरं कोणी मला होस्ट करायला पुढे आलं नसेल.) ह्यामुळे मागच्या वेळेसारखं माझ्या सवयी काय आहेत, खायला काय चालतं, काय नाही चालत, यासारख्या प्राथमिक गोष्टींना चाट बसली होती. आलापी नव्हतीच. एकदमच मध्य लय सुरू झाली होती. मला सुद्धा यावेळेला मागच्या वेळेपेक्षा कमी संकोच वाटत होता. बऱ्यास गोष्टी माहित होत्या. त्यांच्या सवयी, दिनक्रम माहित होता. हाईजने यावेळेलापण त्याचा मित्र आणि त्याची बायको (नाव विसरलो) यांना बोलावले होते. त्याने स्वतः ट्राऊट केला होता. आदल्या दिवशी आणून दुसऱ्या दिवशी केल्यामुळे अप्रतिम झाला होता. टिपीकली जर्मन पद्धतीचे मासे मी आयुष्यात प्रथम खाल्ले. मग बऱ्याच वेळ गप्पा.

मला हाईज हा माणूस यावेळेला जास्त आवडला. हे लोक स्वतःचे छंद इतके सुंदर जपतात आणि त्यासाठी डोळस कष्टही घेतात. हा माणूस काय काय करतो, शाळेच्या ऑडियो सिटीम्स डिझाईन करतो, स्टुडिओ तयार करतो, तिथे मुलांची रेकॉर्डिंग घेतो, एक बॅन्ड तयार करतो. कॉम्प्युटर फ्लॉईट सिम्युलेशन करतो, गुगल अर्थशी तासन् तास खेळतो आणि या वेळेला नवीन छंद म्हणून एक टेलिस्कोप घेऊन येतो. वेबकॅम त्याला जोडून त्याने या वेळेला चंद्राचे अप्रतिम फोटो काढले आहेत. इतके स्पष्ट, इतके जवळून की हा एखादा हौशी छायाचित्रकार आहे हे पटतच नाही. मला राहून राहून बाजीकाका अर्जुनवाडकरांची आठवण होते.

जेरीस सुद्धा छान आहे. डॅनियल, मायकेल दोघेही यावेळेला होते. कदाचित छोटं गाव असल्यामुळे असेल पण चौघांचे हे एक कुटुंब आहे. आपली जी समजूत असते की युरोपमध्ये विभक्त राहतात त्याला मस्त धक्का बसतो. घरात आरडाओरडा, थट्टामस्करी, खेचाखेची, मोठमोठ्यांनं बोलणं सगळं यथासांग असते. पुलं अपूर्वाई

मध्ये लिहितात की, जर्मन माणूस हा कुटुंबवत्सल आहे. याची मला पदोपदी जाणीव होत होती. आणखीन एक गोष्ट मला सर्वात आवडली म्हणजे या सर्वांनी मला एक सुद्धा प्रेझेंट दिलं नाही. मला स्वतःला हे बऱ्याच वेळेला अपरिहार्यतेतून आल्यासारखं वाटतं. तुम्ही किती छान, आम्ही किती छान यापर्यंत गाडी पोचते. मग एक औपचारिकता राहते आणि मग मी काय चांगलं प्रेझेंट आणलं की तू, असं होऊन जातं. ह्यापेक्षा इतकं अनौपचारिक छान वाटतं. त्या कारणामुळे मला हाईजकडे जायला नक्कीच आवडेल.

कदाचित त्याच्यामुळे मी माझे स्वतःचे काही छंद जोपासायला सुरुवात करेन किंवा जर्मन भाषा शिकेन म्हणजे मग त्यांना कंटाळा येईपर्यंत गप्पा मारता येतील. बघू या पुढच्या वर्षी काय होतं ते.

स्वप्नील कुंभोजकर

परदेशात जर्मन कुटुंबीयांबरोबर त्यांच्या घरी राहताना जे अनुभव आले त्या आठवणी आम्हा सगळ्यांसाठी अविस्मरणीय आहेत. भारतात राहा, नाहीतर परदेशात आपल्या लोकांबरोबर, नाहीतर परक्या, जिथे माणसाचा माणसावर प्रेम असतं तिथे त्या घराला घरपण आहे असं जाणवतं. म्हटलंच आहे...

‘घर असावे घरासारखे नकोत नुसत्या भिंती,
तिथे असावा प्रेम, जिव्हाळा नकोत नुसती नाती,
त्या शब्दांना अर्थ असावा नकोच नुसती वाणी,
सूर जुळावे परस्परांचे नकोत नुसती गाणी ’

ह्या विमल केळकर यांच्या ओळी स्टडी दूर आणि स्टुडण्ट एक्सचेंज उपक्रमातून सार्थ झाल्या आहेत असं मला वाटतं. आमची अनेक घरं आज भारतात आणि जर्मनीत आहेत. धर्म, जात, रंग, वेश, भाषा ओलांडून आमचे मैत्रीचे सूर जुळले आहेत. ही नाती आज आम्हा प्रत्येकाच्या मनात मैत्रीपूर्ण आठवणींची गाणी गात जीवनसमृद्ध करत आहेत.

पालक आणि आदान-प्रदान कार्यक्रम

सुरुवातीच्या विद्यार्थी आदान प्रदान कार्यक्रम आणि विद्यार्थी अभ्यास सहल योजना यशस्वी झाल्या. हे पार पडत असताना विद्यार्थ्यांच्या पालकांचा प्रत्येक वेळी अप्रत्यक्षपणे सहभाग होता. विद्यार्थ्यांकडून विविध देशांची, पर्यटन स्थळांची माहिती पालकांना मिळत होतीच, पण सगळ्यात महत्त्वाचं म्हणजे जर्मनीत स्थानिक कुटूंबात राहायला मिळाल्याने त्या लोकांची जीवनशैली, घरगुती पद्धती, संस्कृती याचे अनुभव पालकांना ऐकता आले. यामुळे पालकांच्या मनात निश्चितच कुतूहल वाढले. यातूनच जन्म झाला 'पालक आणि व्यावसायिक आदान-प्रदान कार्यक्रमाचा. दोन्ही देशांच्या विद्यार्थी आदान प्रदान कार्यक्रमात सहभागी झालेल्या विद्यार्थ्यांच्या पालकांशी हितगूज साधून 'पालक आणि व्यावसायिक आदान प्रदानाच्या कार्यक्रमाची कल्पना पुढे आली.

फोल्कहोखशुलंंच्या मेरी बियांकी यांच्या पुढाकाराने या प्रकल्पात दोन्ही देशांच्या पालक व व्यावसायिकांचा

सहभाग या उपक्रमात करता आला. हा कार्यक्रम खूप आव्हानात्मक होता. तो यशस्वीपणे पार पाडण्यासाठी दोन्ही देशांतील पालक आणि व्यावसायिकांची गरज, आवड, इच्छा लक्षात घेऊन नियोजन करावं लागणार होतं. अनेकदा चर्चा आणि विचारविनिमय केल्यावर आमचा बेत पक्का झाला आणि म्हणता म्हणता हा अभिनव उपक्रम समाधानपूर्वक पार पडला. या दरम्यान जर्मन पालक व व्यावसायिक इथे आले तेव्हा आम्ही त्यांना भारतीय संस्कृतीचं, कलेचं, कौटुंबिक पद्धतीचं दर्शन घडवलं. आम्ही भारतीय खाद्यसंस्कृती, विविध सामाजिक प्रकल्प दाखवले. ऐतिहासिक असलेल्या पर्यटन स्थळांनाही त्यांना घेऊन भेट देऊन आलो.

याचबरोबर आम्ही जेव्हा जर्मनीत गेलो तेव्हा त्या लोकांनीही आमचं अगत्यपूर्वक स्वागत केलं. आमची बडदास्त ठेवत आदरातिथ्य केलं. वेगवेगळ्या ठिकाणी आम्हाला घेऊन ते हिंडले, अनेक विषयांवर आमची चर्चा झाली. आमच्यात झालेल्या मैत्रीचं प्रतिक म्हणून एक मैत्रीचा वृक्ष आम्ही अल्बर्ट आइन्स्टायन व फोल्कहोखशूलमधील आवारात लावलं. पुणे आणि कार्स्ट गावच्या पालक आणि व्यावसायिकांच्या मैत्रीचा हा वृक्ष लावताना तिथे मेयर आदरणीय श्री. मुरमान उपस्थित होते. याशिवाय मिसिस ब्रिंकमान, मेरी बियांकी आणि ए. ई. जी. अंतर्गत झालेल्या सहाय्या सांस्कृतिक आदान-प्रदान कार्यक्रमाचे विद्यार्थी उपस्थित होते.

जग पाहण्याची, माणसं जोडण्याची, नाती जपण्याची, मैत्री करण्याची, वेगळी जीवनपद्धती जाणून घेण्याची, सतत ज्ञान आणि माहिती गोळा करण्याची आवड असणारी मनं या उपक्रमात एकत्र आली. सकारात्मक दृष्टीकोनातून जीवनाकडे पाहणारे समविचारी लोक जवळ आल्याने या उपक्रमात खूप मजा आली. दैनंदिन जीवनातल्या कामातून, जबाबदारीतून, सगळ्यांना बदल झाला. नवी मैत्री करण्यासाठी, नवे अनुभव घेण्यासाठी सगळ्यांनी आपला मौल्यवान वेळ राखून ठेवला याचं मला फार कौतुक वाटतं.

उपक्रमातील सगळ्यात जास्त स्फूर्तिदायक बाब म्हणजे वेगळ्या देशात एकमेकांच्या कुटुंबात राहण्याची संधी मिळणार होती. उपक्रमात सहभागी झालेले काही लोक परदेशी यापूर्वीही गेले होतेच, काही व्यवसायामुळे अनेकदा जर्मनीतही गेले होते. परंतु पर्यटकासारखे त्या देशात येऊन जाणं हे वेगळं आणि हॉटेलमध्ये न राहता तिथल्या कुटुंबात राहणं हा पूर्णपणे निराळा अनुभव असणार ही प्रेरणा

सगळ्यांच्या मनात होती हे मला नेहमी जाणवलं.

म्हणूनच या आनंदी वृत्तीच्या, उत्साही लोकांच्या आवडी, त्यांचे छंद जाणून दोन्ही देशांच्या पालक आणि व्यावसायिकांची त्या अनुषंगाने सांगड घातली. प्रत्येक व्यक्तीची आवड लक्षात घेऊन तिथल्या वास्तव्यात कोणकोणत्या ठिकाणांना भेट द्यायची हे ठरवलं. श्री. व सौ. नलावडे हे भूगोलाचे प्राध्यापक असल्याने त्यांना व्हाईन नदीच्या किनाऱ्यालगतचा प्रदेश, निरनिराळी भूरूपं, वस्तुसंग्रहालय हे पाहण्यात रस आहे असं त्यांनी सांगितलं होतं. माझा नवरा श्री. विनायक उर्फ मकरंद केळकर रासायनिक शेती बघण्याची उत्सुकता होती. शिवाय रसायनशास्त्रात विशेष रुची असल्याने त्याला हेंकेल या जगप्रसिद्ध कंपनीला भेट द्यायची इच्छा होती. विनिता लेले यांना वेगवेगळ्या लोकांशी अनेक विषयांवर गप्पा मारण्यात रस होता. याशिवाय तिथले वृद्धाश्रम नक्की कसे असतात हे जाणून घ्यायची इच्छा होती. मकरंद लेले हे अनेकदा कामानिमित्त युरोपला जाऊन आले होते. पण जर्मन कुटुंबीयांबरोबर राहता यावं म्हणून ते आमच्याबरोबर आले होते. यामुळे जर्मन माणसांना समजून घेण्यात त्यांना रस होता.

आदान-प्रदानमध्ये जर्मन मुलांना पाहिल्यापासून ट्रॉपिकल फ्रुटस् वर लेक्चर द्यायची ती फळ आम्ही दाखवायचो, चाखायला द्यायचो

कुठल्या देशात किती टक्के प्रमाणात ही फळं येतात, त्या फळांत जीवनसत्त्वे यांची माहिती तो देत होता. पालकांची मुले मकरंदला आधीच ओळखत होती. औरंगाबादला तो पालकांना घेऊन गेला. त्याची व जर्मन पालकांची त्यामुळे गट्टीच जमली.

भारत आणि पुण्याची माहिती सांगून त्यांना पाताळेश्वराचं मंदिर, ओशो पार्क, ट्रायबल म्युझियम ही ठिकाणं दाखवली. सिंहगड, अजिंठा, एलोरा, बिवी का मकबरा, पाणचक्री, मराठवाडश विद्यापीठातील ऐतिहासिक वस्तुसंग्रहालय, दौलताबाद, घृष्णेश्वर मंदिर, पैठण इत्यादी ठिकाणे दाखवली.

या सगळ्यांबरोबर आम्ही जर्मनीत गेलो असताना सांस्कृतिक कार्यक्रम सादर केला. त्यात मनाचे श्लोक जर्मन भाषेतून म्हटले, योगाची प्रात्याक्षिके झाली, कथक नृत्य सादर झाले. या सगळ्यातून नक्कीच आम्हाला आपल्या संस्कृतीची

झलक पेश करण्याची संधी मिळाली.

पालक आणि व्यावसायिकांच्या आदान-प्रदान उपक्रमातून खूप काही शिकता आलं. ही कल्पना वास्तवात आणण्यापर्यंत एकंदरच या कार्यक्रमात वेगळी उत्सुकता होती. एरवी विद्यार्थ्यांना परदेशी नेण्याचा अनुभव मला होता. तेव्हा मुलांकडे खूप लक्ष द्यावं लागतं. त्यांना सारख्या सूचना करा, त्यांना काही अडचण नाही ना, त्यांच्या शंकांचं निरसन करा, त्यांच्यात होणारे मतभेद खेळीमेळीने दूर करा, कोणी सामान कुठे विसरत नाही ना, सगळ्यांनी सगळ्यांचे पैसे, पासपोर्ट नीट जपायचे इत्यादी गोष्टींकडे मला सतत लक्ष द्यावे लागे. पालकांबरोबर जातांना या गोष्टींचा प्रश्नच नसल्याने सुरुवातीला मला चुकल्यासारखे झाले. मोठी माणसं सतत एकत्र असल्याने सामाजिक बांधिलकी आणि आपापले देश, विविध सामाजिक प्रश्न, राजकीय पेच, तरुण पिढी, जीवनमूल्ये, जीवन आणि तंत्रज्ञान, कुटूंबपद्धती इत्यादी विषयावर गप्पा रंगात यायच्या. सर्वजण सुशिक्षित, सुसंस्कृत असल्याने 'आमच्या देशाचं हे बघा असं चुकतं किंवा हे पहा या गोष्टी चांगल्या आहेत' इत्यादी मुद्दे व्यक्त केले जात. ज्यात देशाबद्दल दुराभिमान नव्हता तर नक्कीच अभिमान होता. पण वास्तवाला न डावलता दोन्ही देशातील लोक अनेक विषयांवर चर्चा करत. याशिवाय बाकी अनेक छोट्या छोट्या गोष्टींतून आमच्या पदरी असंख्य आठवणी जमा झाल्या. नेहमीप्रमाणे माझ्या विनंतीस मान देऊन आपल्या भरगच्च कार्यक्रमातून वेळत वेळ काढून पालकांनी त्या आठवणींना उजाळा देऊन शब्दबद्ध केल्या. काहींनी तिथल्या वास्तवातच डायरीत अनेक गोष्टींची नोंद केली. या सगळ्या आठवणी वाचतांना पालक व्यावसायिकांच्या आदान-प्रदान कार्यक्रमाचा उद्देश, त्यामागची भूमिका अतिशय आनंदात पूर्णत्वास पोहचल्याचं लक्षात येतं. या उपक्रमांतर्गत झालेली मैत्री आजही हे लोक टिकवून आहेत ही विशेष आनंदाची बाब. माझी खात्री आहे की, पालकांची ही मनोगतं वाचून तुमचीही मनं प्रफुल्लित होतील. त्यांचे अनुभव तुम्हाला अनेक बाजूंनी विचार करण्यास प्रवृत्त करतील. कुठेतरी वाचलेल्या ओळी आठवतात,

Success is a measure as decided by others, but satisfaction is a measure as decided by you. Knowing the road ahead is more satisfying than knowing your rode ahead.

विनिता लेले ह्या डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीच्या कौन्सिल सदस्य असून. अहिल्यादेवी शाळेच्या चेअरमन आहेत. सामाजिक बांधिलकीची जाणीव असल्याने त्या समाजोपयोगी कामं करतात. अतिशय सुंदर शब्दात त्यांनी पालक आदान-प्रदान कार्यक्रमाची प्रतिक्रिया व्यक्त केली आहे. “सगळ्या गोष्टींची जुळवाजुळव करणारा मी एक छोटा बिंदू आहे असं मानते. माझ्या धडपडीचं चीज देवाच्या कृपेने मला मिळत गेलेल्या विद्यार्थी- पालक, मित्रमैत्रिणी आणि नातेवाईक यामुळे झालं. याबद्दल मला नेहमी समाधान वाटतं.”

जीवन त्यांना कळले हो !

सिंधुसम हृदयात ज्यांच्या रस आगळे आकळले हो
 आपत्कालीन अन् दीनांवर घन होऊनि जे बरसले हो
 मी पण ज्यांचे पक्क फळापरी सहजपणाने गळले हो
 जीवन त्यांना कळले हो !

जर्मनीच्या आमच्या वास्तव्यात या उक्तीची प्रचिती आली ती व्यक्तिमत्वांमुळे. झालं काय की, आमच्या एक्सचेंज प्रोग्राममधील एक भेट होती. अँडल्ट एज्युकेशन सेंटरला. बियांची मॅडमशी गप्पा करता करता, प्रश्नोत्तरे चालू असताना भोजन तयार असल्याची सूचना आली. भोजन कक्षात सुग्रास अन्नाचा दरवळ सर्वत्र पसरला होता. मिसेस श्मेइटकनी सजविलेले डायनिंग टेबल बघताच मन अधिकच प्रसन्न झालं. खरंच ! मिसेस श्मेइटकं करावं तेवढं कौतुक कमीच आहे. कृत्रिम फुलांनी टेबल न सजविता बाईंनी त्यांच्या परसबागेतल्या छोट्या छोट्या औषधी वनस्पतीच चक्रे छोट्या छोट्या कुंड्यांमधून आणून टेबलावर मांडल्या होत्या. खऱ्या वनस्पतींची खरी सजावट. आपल्याकडे एखादी हौशी सासू आपल्या लाडक्या सुनेचं पहिलं डोहाळेजेवण नाही का बागेत जाऊन करते तसच. यावर कडी म्हणजे समोर आलेल्या पदार्थांचं मनमोहक स्वरूप अन् रुचकर चव. फारच अप्रतीम. सहज चौकशी करतांना कळलं की हे जेवण कुठल्या व्यासायिकाने केले नसून मतिमंद मुलांच्या संस्थेतून करून घेतलंय. कुन्स्ट काफे आइनब्लिक ही ती संस्था

आणि ब्रिगीट आलब्रेस्ट एक आर्ट टिचर, संस्थेच्या संस्थापिका. यांच्या जवळच्या नात्यातील एक मूल मतिमंद होते. या मुलाचे कसे व्हायचे? त्याचे सर्व आयुष्य कसं जायचं? त्याचा चरितार्थ कसा चालणार? त्याला त्याच्या पायावर कसे उभे करायचे? त्याच्यासारखीच असलेली इतर अनेक मुलेही कसे आयुष्य जगत असतील? अशा सगळ्या प्रश्नमालिकेतून आणि विवंचनेतून एक कल्पना साकार झाली. कुन्स्ट काफे आइनब्लिक या कॅफेची या कॅफेमध्ये बाजारातील खरेदी, सफाई, स्वयंपाक, जेवण सर्व्ह करणे, छोटी छोटी केटरिंगची कामे सर्व काही या मतिमंद मुलांकडून करून घेतली जातात. त्याबद्दल त्यांना योग्य तो मोबदला दिला जातो. दया म्हणून जास्त मोबदला किंवा मंदबुद्धी म्हणून कमी असा सवालच पैदा होत नाही. तिथे कामाच्या प्रमाणात योग्य मोबदला, स्वाभिमानाने जगायला आपोआपच शिकतात ती मुले. आपण यांच्यावर उपकार करतोय अशी भावनाच निर्माण होत नाही. तेथे अन्न वस्त्र निवाऱ्याप्रमाणेच स्वाभिमानी जीवन जगणे हा इतरांप्रमाणेच आपलाही मुलभूत हक्क आहे. निसर्गाने, परमेश्वराने एवढी मोठी न्यूनता देऊनसुद्धा केवढ्या आत्मविश्वासाने वावरत होती ती मुले! आणि त्यांची प्रेरणाशक्ती होती ब्रिगीट आलब्रेस्ट. त्यांच्या विशेष कलागुणांनाही इथे वाव दिला जातो. मुलांनी केलेली पेंटिंग्ज, काही कलात्मक वस्तू यांचे तेथे प्रदर्शन भरविले जाते व विक्रीही केली जाते. त्यांच्यातील कमतरतेची, अभावाची, उणीवेची यत्किंचितही जाणीव न देता उलट त्यांच्या व्यक्तिमत्वातील विशेष गुणांना प्रोत्साहन देऊन मुले अधिक फुलतील कशी, अधिक संपन्न कशी होतील याकडे विशेष लक्ष दिले जाते.

दविंदर सिंग, मूळ भारतीय पंजाबमधील. आपले नशीब आजमवण्यासाठी गेले थेट जर्मनीमध्ये. डुसेल डोर्फ या शहरात इंजिनिअर झाले. तेथीलच युनिव्हर्सिटीमध्ये इंजिनिअरींगच्या फॅकल्टीमध्ये प्रोफेसर म्हणून रुजू झाले. पण नोकरी करून केवळ उदरभरण करणे काही बरं वाटेना. पोट्याची भूक भागली तरी मनाची भूक भागेना. मानसिक समाधान मिळेना. वेगळं काहीतरी केले पाहिजे ही ओढ निर्माण झाली. मग स्वतःसारख्या आणखी चारजणांना गोळा केले आणि आकाराला आले काफे ग्रेन्ड्नेनलोस. गरीब लोकांचे आणि मर्यादित पेन्शमध्ये चरितार्थ भागविणाऱ्या वृद्धजनांचे आश्रयस्थान.

अतिशय कमी शुल्क घेऊन येथे एकवेळचे पोटभर जेवण मिळते. एक बाऊल सूप, एक प्लेट भाजी, ब्रेड, केक, अथवा पुडींग अशी स्वीट डिश केवळ दीड युरोमध्ये उपलब्ध होते. दर रविवारी वेगवेगळे क्लबज अथवा मंडळे (लेडीज क्लब, रोटरी क्लब, लायन्स क्लब) एकवेळचे जेवण देणगी म्हणून देतात. शिवाय महिन्यातून एकदा सांस्कृतिक कार्यक्रम, कधी कुणाचे बौद्धिक लेक्चर, कधी प्रबोधनपर कार्यक्रम (माहितीपर व्याख्यान) आयोजिलेले जातात व तेथे नेहमी येणाऱ्या लोकांना त्यांचा विनामूल्य लाभ घेता येतो. स्वतः दर्विंदरसिंग याकरिता अतोनात कष्ट घेतात. समाजाकडून देण्या मिळवतात. येथे येणाऱ्या सर्व ग्राहकांचे हसतमुखाने स्वागत केले जाते. संपन्न आर्थिक स्तरातील लोकही येथे येतात. येथील वातावरणात अतिशय सहजता जाणवते. कोणत्याही प्रकारची अगतिकता किंवा उपकाराची भावना येथे अनुभवास येत नाही. गेली अठरा वर्षे दर्विंदरजी अतिशय मनापासून हे करत आहेत. भारताचा विश्वबंधुत्वाचा संदेशच जणू त्यांनी जर्मनीपर्यंत पोचवला आहे.

माणसाच्या मनात दुसऱ्याविषयी करुणा निर्माण झाली की माणसाच्या हातून केवढे उत्तुंग काम होऊ शकते याचे तिसरे उदाहरण म्हणजे श्री. माथियास रेमस्की प्रथितयश वकील. खोऱ्याने पैसा ओढणारे. वकिलीच्या व्यवसायामुळे कायमच कैद्यांशी व गुन्हेगारांशी संबंध. कोर्टात खटले चालवत असतानाच गुन्हेगारांची मानसिकता, अडचणी, मनःस्थिती यांच्याशी हळूहळू परिचय होऊ लागला. गुन्हेगारांची पश्चात्तापदग्धता, हळूवारपणा, मानवता, प्रामाणिकता, पुन्हा सर्वसामान्य जीवन जगण्याविषयी अनावर आसक्ती यांची ओळख पटू लागली. पण त्याचवेळी या लोकांविषयी समाजात तिरस्कार, अवहेलना किती खोलवर आहे, त्यांचे पुनर्वसन करणे किती दुरापास्त आहे. अवघड आहे हे ही समजायला लागले. मग सुरू झाले विचारमंथन. पुनर्वसनाविषयीच्या वेगवेगळ्या कल्पना, त्यांची शक्याशक्यता, अडीअडचणी, पैशाची उपलब्धात, कैद्यांच्या इच्छा आकांक्षा, समाजाची अनुकूलता अनेकानेक विषय मनात फेर धरू लागले. आणि अशा या विचारमंथनातून दी माल्व हे नवनीत निर्माण झाले. हे सुद्धा एक खाद्यगृहच. हॉटेल रेस्टॉरंट. इथलीसुद्धा सर्व कामे तुरूंगातून सुटून आलेले कैदीच करतात. प्रामाणिकपणे काम करून आपला चरितार्थ चालवितात. पुन्हा गुन्हेगारीकडे न

वळण्याची शपथ घेतात आणि ती कसोशीने पाळतात. ज्या समाजाने आपल्याला ठोकारले, त्या समाजाविषयी आकस न बाळगता, लहान मुलांच्या उद्यान निर्मितीमध्ये श्रमदान करून आपल्या अपराधांचे परिमार्जन करतात. यांना मार्गदर्शन करतात श्री. माथियास रेमस्की अथक परिश्रम करतात आणि मिळवतात काय? समाजातील एक परित्यक्त घटकास आत्मसन्मान मिळवून देण्याचे समाधान, शाश्वत नि चिरंतन समाधान ! या तिघांनाही मिळणारी जी शांती, जे समाधान आहे त्यालाच म्हणायचं का परमार्थ किंवा अध्यात्म? समाज कोणताही असो, भारतीय किंवा युरोपियन, समस्या या असतातच आणि त्यावर मात करण्यासाठी त्याच समाजातील जेव्हा माणूस सर्वशक्तीनिशी उभा ठाकतो तेव्हा त्या समाजाचा भविष्यकाळ उज्वल असतो यात अजिबात शंका नाही. मा. अटलजींचे शब्द मला आठवतात -

सम्मुख फैला असीम ध्येयपथ
प्रगति निरंतर कैसा इति अथ
सुश्मित हर्षित कैसा श्रमलथ ?
असफल सफल समान मनोरथ
सबकुछ देकर कुछ न माँगना,
पावस बनकर ढलते जाना,
कदम मिलाकर चलते जाना
आगे है बढ़ते जाना !

- सौ. विनीता लेले

ललिता जोशी ही अकरावी पासूनची माझी विद्यार्थिनी होती. ती पहिल्या अभ्यास दौऱ्या ला आली होती तेव्हाच तिच्या पार्टनरचं आणि तिचं ठरलं होतं पुन्हा भेटायचं. ती उत्तम नृत्य करते, जर्मन भाषा शिकवते. पालक आणि व्यवसायिकांच्या आदान-प्रदान उपक्रमाच्या जुळवाजुळवीत तिने खूप मदत केली. संपूर्ण सहलीचं अतिशय मुद्देसूद वर्णन तिने लिहिलं आहे. ह्या सर्व मंडळींच्या प्रतिक्रिया इतक्या बोलक्या आहेत की ह्या संबध उपक्रमामागचा आमचा दृष्टीकोन उत्कृष्टपणे व्यक्त झाला आहे असं मला वाटतं.

माझे जर्मन फॅमिलीतील सुंदर अनुभव

जर्मनीला जाताना माझ्या जर्मन फॅमिलीसाठी मी पुण्यातून कोकणचा राजा असलेला हापूसचा आंबा नेला होता. आंब्याचे वजन खूप झाले होते. पण ज्यावेळी सर्वानी आंब्यांचा आस्वाद घेतला त्यावेळी त्यांच्या चेहऱ्यावरचे तृप्तीचे समाधान पाहून मी इतके वजन आपण वाहून नेले होते, ते पार विसरून गेले. आपल्या महाराष्ट्रातील देवगड, रत्नागिरीच्या हापूस आंब्यांनी जर्मनीतील प्रत्येक घरात नाव कमावले ते त्याच्या गोड चवीमुळे.

दुसऱ्या दिवशी माझ्या जर्मनीतील आईने मला त्यांच्या ओळखीतील एका ख्रिश्चन विवाह समारंभास नेले होते. तेथे आपल्या देशातील ख्रिश्चन लग्नापेक्षा थोडी वेगळी पद्धत पाहायला मिळाली. ती अशी की तेथे विवाहप्रित्यर्थ ब्रेड व वाईन दिली जात होती. ज्याला आपण प्रभुभोजन म्हणतो. मी खूप उत्सुकतेने ती घ्यायला पुढे गेले. पण मला आईने सांगितले की, तुला ती घेता येणार नाही. ती घ्यायचा अधिकार फक्त कॅथॉलिक ख्रिश्चनांनाच आहे. मला एक क्षणात आपला भारत आवडला. कारण आपल्याकडे कुठल्याही जाती-धर्माच्या कार्यक्रमात तुम्हाला मानाने, आनंदाने सामावून घेतले जाते. आपल्या विविधतेत जी एकता दडलेली आहे ती मनाला भावून जाते. याउलट जर्मनीतील विवाह प्रसंगाने वेगळेपणाची भावना दाखवून दिली.

त्याच दिवशी संध्याकाळी एका डुवेन्स नावाच्या जर्मन फॅमिलीने आम्हाला पार्टीला बोलावले होते. तेथे त्यांनी प्रेमाने त्यांच्या पद्धतीचे मांसाहारी भोजन बनवले होते. त्यासोबत पाण्याऐवजी बियर व वाईन होती. त्यांच्याकडील जेवणामध्ये मसाल्याचा वापर कणभरही नसल्याने आम्हाला खाण्यास ते जड गेले. तरीदेखील आम्ही त्यांच्या खाद्यसंस्कृतीचा अनादर करायचा नाही या विचाराने त्यांच्या भोजनाला न्याय दिला.

त्यानंतर आम्ही डिकपॅलेस हे ठिकाण बघण्यासाठी गेलो होतो. तेथील स्वच्छता व अप्रतिम सौंदर्य पाहून मी चाट पडले. आजपर्यंत स्वच्छता व सौंदर्याबद्दलच्या केवळ कल्पनाच केल्या होत्या. परंतु तेथे मात्र त्या प्रत्यक्ष अनुभवास आल्या. १८ व्या शतकातील बांधलेला हा डिकपॅलेस हे उत्तम वास्तुशास्त्राचे उदाहरण आहे. येथे एक सुंदर मॉडर्न आर्टचे म्युझियम आहे.

दुसऱ्या दिवशी आम्ही अलबर्ट आईनस्टाईन ग्युमनॅझियम नावाच्या शाळेत गेलो होतो. तेथील विद्यार्थ्यांना ठराविक अशा शाळेच्या गणवेशाचे बंधन नव्हते. शाळा म्हटली की गणवेश हवाच ही आपली कल्पना असते. कारण त्यातून सांघिक भावना प्रतीत होत असते. तसेच मुलांच्या शिस्तीचा पण तो एक भाग असतो. पण तेथे मला असे जाणवले की, भारतातील शाळांचे नियम व शिस्तीच्या कल्पना जर्मनीतील शाळांपेक्षा खूप वेगळ्या आहेत.

तेथील प्रौढ शिक्षण संस्थेच्या आवारात सिगरेटच्या थोटकांचा खच पडलेला दिसला. एरवी जर्मनीत टोकाची स्वच्छता अनुभवण्यास मिळते. मग ही सिगरेटी थोटे स्वच्छतेस गालबोटच नव्हते का असा प्रश्न मला पडला. अजून एक आश्चर्यकारक गोष्ट मला प्रौढ शिक्षण संस्थेच्या आवारात पहायला मिळाली. ती म्हणजे लहान बालकांचे संगोपन कसे करावे यांचे आयांना खास प्रशिक्षण दिले जाते. भारतामध्ये मुळातच एकत्र कुटुंब पद्धती असल्याने लहान बालकांचे कसे करावे हे प्रत्येक मुलीला निरीक्षणाने आपोआपच कळते. ती कला तिला उपजतच असते. बाळाच्या संगोपनाची जबाबदारी कुटुंबातील आजी-आजोबा व इतर सदस्य आवडीने घेतात. त्यामुळे तिच्या एकटीवर संगोपनाची जबाबदारी क्वचितच येते.

त्याचदिवशी जर्मनीतील कास्ट या गावातील श्री. मुरमान नावाच्या महापौरांची आम्ही भेट घेतली. त्यांनी आम्हाला कास्ट गावाबद्दलची इत्थंभूत माहिती दिली व प्रत्यक्ष गाव दाखविण्यासाठी ते चक्र आमच्या बरोबर ठरवलेल्या प्रायव्हेट बसमधून आले. ही गोष्ट आमच्याकरिता फारच धक्कादायक होती. कारण भारतामध्ये महापौर म्हटले की, लाल दिव्याची गाडी व त्याबरोबर त्यांचा ताफा हा आलाच पाहिजे. शिवाय महापौरांना सामान्य माणसांबरोबर जिथे चार शब्द बोलायलाही वेळ नसतो, तिथे गाव दाखवणे व तेही स्वतःहून, ही तर अशक्यकोटीतील गोष्ट असते. परंतु कास्टचे महापौर मुरमान हे अतिशय बोलके. नम्र, उत्साही व अत्यंत हुशार होते. एकदंरीत त्यांची भेट ही आमच्यासाठी एक अविस्मरणीय अनुभव होता.

कास्ट गाव बघून झाल्यानंतर आम्ही प्रेसमधील लोकांना भेट दिली. त्यावेळेस अलबर्ट आईनस्टाईन ग्युमनॅझियम या शाळेतील मुलेही आली होती. ती सर्व आगामी वर्षात होणाऱ्या स्टुडंट एक्सचेंजसाठी भारतात येण्यास उत्सुक होती. हे मला त्यांच्याबरोबर केलेल्या चर्चेतून जाणवले. या चर्चेनंतर जर्मन कुटुंब व भारतीय कुटुंब यांच्यातील दिवसेंदिवस वाढणाऱ्या मैत्रीचे प्रतीक म्हणून आम्ही एक लाईमचे

झाड लावले व त्या झाडाप्रमाणेच दोन देशातील मैत्रीचे प्रतीक म्हणून आम्ही एक लाईमचे झाड लावले व त्या झाडाप्रमाणेच दोन देशांतील मैत्री बहरावी अशी आशा आम्ही सर्वांनी व्यक्त केली. या कार्यक्रमाचा शेवट आम्ही लारैझिया या गंमतीदार जर्मन गाण्याने केला.

दुसऱ्या दिवशी आम्ही ड्युसेलडोर्फ मधील टीव्ही टॉवर बघण्यास गेलो. त्याची उंची १५८ मीटर होती. आम्ही सर्व लिफ्टने सर्वात वरच्या मजल्यावर गेलो. तेथे सर्व बाजूंनी काचेच्या गोल खिडक्या होत्या. तेथून गावाचे विहंगम दृश्य पाहायला मिळाले. ते डोळ्यात साठवून आम्ही पुढील प्रवासास सुरुवात केली.

त्या दिवशी संध्याकाळी घरी परतत असताना माझ्या जर्मन वडिलांची मोटार अचानक बंद पडल्यामुळे आम्हाला पायपीट करत घरी चालत यावे लागले. तेव्हा मनात असा विचार आला की, हाच प्रसंग जर भारतात घडला असता तर पटकन रिक्षा करून दमछाक व गैरसोय न होता आम्ही अलगदपणे घरी पोहोचलो असतो.

हेन्केल फ्रॅगनन्स सेंटर या परफ्यूम्स बनविण्याच्या कारखान्यास आम्ही भेट दिली. तेथे एक गोष्ट प्रकर्षाने जाणवली की, कारखान्यात माणसे कमी व मशीन्सच जास्त होती. ही मशीन्स कॉम्प्युटरद्वारे नियंत्रित केली जात होती. तेथील अत्याधुनिक व स्वयंचलित यंत्रणेचे आम्हाला कौतुक वाटले. जर्मनीतील विविध प्रकारच्या फुलांपासून बनवलेले परफ्यूम्स जगातील बाजारपेठेत आपले नाव टिकवून आहेत.

त्यानंतर क्रेफेल्ड नावाच्या प्राणी संग्रहालयाला आम्ही भेट दिली होती. तेथे चिंपांझी जातीच्या एका मादीला कसे प्रशिक्षण दिले जाते याची सीडी बघायला मिळाली. प्रशिक्षण देणारी आंक क्रूल नावाची एक महिला होती. आंक क्रूल चिंपांझी मादीला ठराविक आकार असलेला एकेक ठोकळा दाखवत होती व ती मादी अनेक प्रकारच्या ठोकळ्यांमधून नेमका दाखवलेल्या आकाराचा ठोकळा घेऊन तिच्याकडे परत नेऊन देत होती. परंतु १५ ते २० मिनिटे झाली की, तिला त्याच त्याच कृतीचा कंटाळा यायचा व ती सर्व ठोकळे फेकून द्यायची. जणू काही ती म्हणायची मला सगळे आकार ओळखता येतात. आता पुरे झाले. उद्या खेळू या. क्रेफेल्ड झूमध्ये बाकीही इतर अनेक प्राणी व पक्षी होते. मुक्तविहार करता यावा म्हणून त्यांना खूप मोठी व स्वच्छ जागा होती.

क्रेफेल्ड झू पाहून झाल्यानंतर जेव्हा आम्ही घरी जात होतो, त्यावेळी आमच्या

जर्मन ग्रुपमधील एकीने सिग्रल तोडला. तेव्हा पोलिसांनी तिला ताबडतोब बाजूला घेऊन २० युरो दंड केला. हे पाहून जर्मनीतील वाहतुकीचे नियम आपल्या भारताच्या तुलनेत फारच कडक असल्याचे जाणवले.

दुसऱ्या दिवशी आम्ही बॉन या शहराला भेट दिली. तेथे आम्ही हॉल युनिव्हर्सिटी आणि जिथे बेथोवेनचा जन्म झाला ते घर पाहिले. तेथून आम्ही आडेनाऊअरचे घर पाहण्यास गेलो. आडेनाऊअर बद्दलची माहिती गाईडने इतकी सुंदर सांगितली की, आमच्या डोळ्यासमोर आडेनाऊअरची जिवंत आदर्श मूर्तीच उभी राहिली. तेथून परतताना आडेनाऊअरच्या सखळ्या नातीने व काही मोठ्या हुद्द्यावरील अधिकाऱ्यांनी स्वतःहून आमची विचारपूस केली व आम्हा सर्व भारतवासीयांचे स्वागत व कौतुक केले. आम्ही त्यांच्याशी केलेल्या चर्चेतून आम्हाला निर्भेळ आनंद मिळाला.

याच दिवशी संध्याकाळी आम्ही जर्मन पाहुण्यांसमोर खास भारतीय सांस्कृतिक कार्यक्रम सादर केले. कार्यक्रमाचे सूत्रसंचालन आमच्या ग्रुपमधील सुप्रिया गुर्जर हिने जर्मन भाषेतून उत्कृष्टरित्या केले. सर्वात प्रथम आम्ही पुणे शहराच्या काही स्लाईड्स दाखवल्या व पुण्याची संपूर्ण माहिती जर्मन लोकांना दिली. कार्यक्रमाची सुरुवात संस्कृत श्लोकांनी झाली. त्यात आमच्या ग्रुपमधील सर्वांचा समावेश होता. त्यानंतर सौ. नलावडे यांनी काही निवडक योगासनांची प्रत्याक्षिके दाखवली व त्यापासून शरीराला होणारे फायदे स्पष्ट केले. त्यानंतर सौ. सविता केळकर यांचा माऊथ ऑर्गनचा कार्यक्रम झाला. कार्यक्रमाची सांगता मी केलेल्या राधा-कृष्णावरील कथक नृत्याने झाली. या कार्यक्रमाच्या निमित्ताने सर्वांनी वेगवेगळ्या व आकर्षक भारतीय वेशभूषा केल्या होत्या. कार्यक्रमाच्या शेवटी सर्व जर्मन पाहुण्यांनी पुण्यातील सुप्रसिद्ध चितळेंची बाकरवडी व लक्ष्मीनारायण चिवडा यांचा मनसोक्त आस्वाद घेतला. या कार्यक्रमामुळे भारतीय संस्कृतीशी जर्मन लोकांची जवळून ओळख झाली व एक्सचेंज खऱ्या अर्थाने यशस्वी झाले.

त्यानंतरचे दोन दिवस आमच्या ग्रुपमधील प्रत्येकाने जर्मन फॅमिलीबरोबर घालवयाचे होते. त्यातील पहिल्या दिवशी मी माझ्या कुटुंबातील सदस्यांसाठी खास महाराष्ट्रीय पद्धतीचे जेवण बनवले होते. वरण, भात, पोळी, भाजी. या जेवणावर जर्मन मंडळी बेहद खूष झाली. विशेषतः चमचमीत व मसालेदार भाजीही

त्यांनी खूप आवडीने खाल्ली व शिकूनही घेतली. मला लागणारे सर्व फोडणीचे साहित्य, डाळी, तांदूळ, पीठ वगैरे माझ्या जर्मन आईने आधीच साठवून ठेवले होते याचे मला खूप कौतुक वाटले. माझ्या फॅमिलीतील बहिणीने, ख्रिस्तीनाने माझे स्वयंपाक करतानाचे काही फोटो काढले व व्हिडीओ शूटींगही केले. दुसऱ्या दिवशी माझ्या जर्मन आईने तिच्या पद्धतीचे जेवण बनवले होते. स्पारगेल सूप व बटाट्याचे सॅलेड तिने मला खाऊ घातले. मीही ते खूप आवडीने खाल्ले. संध्याकाळी आम्ही नॉईस या छोट्याशा गावात खरेदीसाठी फेरफटका मारला. माझ्या जर्मन आईची आणखी एक गोष्ट मला खास नमूद करावीशी वाटते ती म्हणजे माझ्या खोलीत मला एकटेपणा जाणवू नये म्हणून तिने माझ्या उशाशी एक सशाचा टेडी ठेवला होता आणि मला त्यामुळे कधीही अंगावर येईल असा एकटेपणा जाणवला नाही. दुसऱ्याच्या पोटात शिरून त्याच्या भावना जाणून घेण्याची तिची कला वाखाणण्यासारखी होती.

दुसऱ्या दिवशी आम्ही ड्युसेलडोर्फ शहरामधील पार्लमेंट हाऊसच्या उपमुख्यमंत्र्यांना भेट द्यायला गेलो. त्यांची भेट होण्याआधी आमची सर्वांची कडक तपासणी करण्यात आली. आमचे पासपोर्ट तपासण्यात आले व त्यानंतर आम्हाला त्यांच्या कॉन्फरन्स हॉलमध्ये जाण्याची परवानगी दिली गेली. त्यांच्याशी आम्ही सर्वांनी जर्मनीतील सामाजिक व आर्थिक घडामोडींबद्दल चर्चा केली व ते झाल्यानंतर त्यांना भारतातून खास त्यांच्यासाठी आणलेली भेटवस्तू दिली. उपमुख्यमंत्र्यांची भेट घेणे हे तितकेसे सोपे नव्हते. पण सविता मॅडमच्या धडपडीमुळे आम्हाला त्यांच्याशी मनमोकळेपणाने चर्चा करण्याचा अलभ्य लाभ मिळाला. ही सुवर्णसंधी मला एक पर्यटक म्हणून कधीच मिळाली नसती. पण एक विद्यार्थिनी म्हणून मला या संधीचे सोने करता येऊ शकले. त्याबद्दल मी केळकर मॅडमची ऋणी आहे.

त्यानंतरचे तीन दिवस आम्ही फ्रायबुर्ग या गावात घालवले. हे शहर ब्लॅक फॉरेस्ट साठी प्रसिद्ध आहे. ब्लॅक फॉरेस्ट म्हणजे पाईन नावाच्या झाडांचे घनदाट जंगल. जेथे सूर्यप्रकाश प्रत्येक झाडापर्यंत पोहोचणे अतिशय कठीण. येथील डोंगराच्या रांगा, खोल खोल दऱ्या आणि हे घनदाट जंगल पाहण्याची संधी आम्हाला भारतवासीयांना मिळाली. शाऊ ईन्स लांड नावाच्या (ब्लॅक फॉरेस्टमधील) सर्वात उंच शिखरावर आम्ही गेलो होतो. आम्ही क्रेन ट्रॉलीजमध्ये बसून जसजसे उंचावर

जायला लागलो तसतसे फ्रायबुर्गचे सुंदर स्वर्गीय दृश्य आम्हाला पाहायला मिळाले. शाऊईन्सलांड या शिखरावर पोहोचताच आम्हा सर्वा कडाक्याची थंडी वाजू लागली. अशा थंडीत आम्ही या डोंगरावर फेरफटका मारला व तेथून दूरवर फ्रान्स हा देश दुर्बिणीच्या सहाय्याने पाहिला. स्वच्छ निळे आकाश व हवा चांगली असल्यामुळे आम्हाला ब्लॅक फॉरेस्टमधील निसर्गसौंदर्याचा निखळ आनंद लुटता आला. तिसऱ्या दिवशी तेथून परतताना आम्ही या गावाचा फादर्स डे च्या निमित्ताने ब्लॅक फॉरेस्टचा केकदेखील खाल्ला व आम्हाला खूप मजा आली. आम्ही ज्या पंचतारांकित बार्बास हॉटेलमध्ये तीन राहिलो होतो, त्यांच्याकडून आम्हा सर्वांना प्रत्येकी एक एक रेड वाईन व व्हाईट वाईनची बाटली भेट म्हणून देण्यात आली. त्याचा आम्ही आनंदाने स्वीकार करून ती भारतात घेऊन आलो.

यानंतरचे तीन दिवस मी माझ्या जर्मन आईच्या सख्ख्या बहिणीकडे कोबलेन्झजवळील उडेन हाऊजेन या गावात राहिले. या गावाची लोकसंख्या फक्त ५०० एवढीच होती. या गावाचे वैशिष्ट्य म्हणजे इथे मोझेल आणि व्हाईन या दोन नद्यांचा सुरेख संगम आहे. व्हाईन नदीच्या काठावर कोबलेन्झ हे छोटेखानी व टुमदार गाव वसले आहे. निसर्गाने या गावावर सौंदर्याची मुक्त उधळण केली आहे. छोटे छोटे डोंगर, डोंगर उतारावरील हिरवेगार वाईनचे मळे, नदीच्या काठाकाठाने जाणारा नागमोडी रस्ता व त्याच्या बाजूने खास जर्मन पद्धतीची लाकडी घरे हे सर्व दृष्य म्हणजे जणू एखाद्या चित्रकाराने त्याच्या कुंचल्याने रेखाटलेले एक निसर्गचित्रच आहे की काय ? असे वाटले व मन प्रसन्न झाले. तेथे अजून मी काही गोष्टी बघितल्या. शूरांट महाल, मोझेल व्हॅली ब्रीज, विनिगेन पर्वत, लोरेलाय पॉईंट व खास सिनेमाच्या चित्रिकरणासाठी प्रसिद्ध असलेले हॉटेल पाहिले आणि माझ्या जर्मन मावशीने तिच्या स्वखर्चाने व स्वकष्टाने उभे केलेले शेतकरी अवजारांचे वस्तुसंग्रहालय बघितले.

दुसऱ्या दिवशी शूटझेन फेस्ट हा जर्मनीचा स्थानिक उत्सव बघितला. ८०० वर्षापूर्वीपासून हा सण अजूनही तितक्याच श्रद्धेने साजरा करतात. चोराचिलटांपासून तेथील चर्चसचे संरक्षण व्हावे हा या उत्सवाचा हेतू आहे. या सणाच्या निमित्ताने प्रत्येक गावागावातील लोक बियरचा आनंद लुटतात. हा उत्सव बघून खूप छान वाटले. या दिवशी आम्ही जर्मन सैनिकांचे संचलन व त्यांनी महापौरांना दिलेली

मानवंदना पाहिली. सैनिकांचे तालबद्ध व शिस्तबद्ध संचलन पाहून अंगावर रोमांच उभे राहिले.

शेवटच्या दिवशी मी कार्स्ट गावामधील एका वृद्धाश्रमाला भेट दिली. तेव्हा माझ्या असे निदर्शनास आले की, जर्मन कुटुंबात वयस्कर लोकांना मान दिला जात नाही. त्यांना समाज फारसा स्वीकारत नाही व तरुण पिढी त्यांच्याकडे दुर्लक्ष करते. म्हणून अशा वयस्कर लोकांसाठी अनेक वृद्धाश्रम आपल्याला जर्मनीत पहायला मिळतात. हे धक्कादायक दृश्य बघून आपला भारत देश यापेक्षा अनेकपटीने बरा असे म्हणावेसे वाटते. कारण आपल्या संस्कृतीत एकत्र कुटुंब पद्धतीचे महत्त्व बऱ्याच अंशी अजूनही टिकून आहे. घरातील वयस्कर माणसे हा आपल्याला सर्वात मोठा भक्कम आधार वाटतो. त्यांचे मार्गदर्शन व आशीर्वाद आपल्याला हवेहवेसे असतात. त्यामुळे त्यांची आपल्याला अडचण वाटत नाही. जर्मनीतील काय किंवा जगातील काय, वृद्धाश्रम ही संकल्पनाच नष्ट व्हावी व जगातील सर्व वयस्कर माणसे त्यांच्या कुटुंबात हसतखेळत राहावी अशी मनोमन इच्छा मी परमेश्वराकडे केली.

शेवटच्या दिवशी सकाळी ९.३० वाजता मी ॲलबर्ट आईनस्टाईन ग्युमनॅझ्युम या शाळेमधील ८ वी, ९ वी व १० वीच्या वर्गातील काही मुला-मुलींच्या छोट्या मुलाखती घेतल्या. त्यांना भारत देशाबद्दल कितपत माहिती आहे हे मी त्यांना विचारले. त्यांच्या आवडी-निवडी, त्यांची संस्कृती, त्यांचे सण व त्यांचे त्यांच्या देशाबद्दल असलेले प्रेम अशा विविध विषयांवर मी त्यांच्या सोबत चर्चा केली. या चर्चेमधून मला तेथील तरुण मंडळींचा आपल्या भारतवासीयांकडे बघण्याचा दृष्टिकोन चांगला आहे व त्यांना आपल्या कुटुंबात महिनाभर राहून आपल्याशी मित्रत्वाचे संबंध जोडायचे आहेत, हे ऐकून माझ्या मनाचे समाधान झाले व मी भारतीय आहे याचाही मला मनोमनी अभिमान व आनंद वाटला.

त्याच दिवशी संध्याकाळी पावभाजीच्या अन् जर्मन पदार्थांच्या जेवणाने व जादूच्या, गाण्याच्या, माझ्या जर्मन कवितेच्या व आमच्या ग्रुपमधील प्रत्येकाला आलेले अनुभव आणि आभार प्रदर्शनाने कार्यक्रमाची सांगता झाली. त्यावेळी अनेकांच्या एका डोळ्यात हसू तर दुसऱ्या डोळ्यात आसू होते. अशाप्रकारे आमची ही जर्मनीची शैक्षणिक सहल परमेश्वर कृपेने आनंदाने व यशस्वीरित्या पार पडली

व आमच्या अनुभवांची शिदोरी अधिकच संपन्न झाली. ३ जून २००६ या दिवशी आम्ही वाऱ्याचे पंख लावून आपल्या पवित्र मातृभूमीवर पाय ठेवले. दरवर्षी ही सहल ज्यांच्या कष्टाने व सहकार्याने यशस्वी होते. अशा आमच्या आदरणीय सौ. सविता केळकर मॅडमची मी शतशः आभारी आहे.

- ललितता जोशी

प्रा. सौ. इरावती संजीव नलावडे ह्या एस्. एन. डी. टी. महाविद्यालयात भूगोल विषयाच्या प्राध्यापिका असून भूगोल विभाग प्रमुख म्हणून काम करतात. श्री. संजीव नलावडे सर हे फर्ग्युसन कॉलेजमध्ये भूगोलाचे विभाग प्रमुख आहेत. हे दोघेही जण अतिशय विद्यार्थिप्रिय आहेत. अतिशय साधे आणि कधीही कोणालाही कोणतीही मदत करण्यास तयार असतात. नलावडे सर विद्यार्थ्यांना पूर्वतयारीच्या सत्रात 'पुणे दर्शन' ह्याबद्दल भरपूर माहिती देतात. विद्यार्थ्यांना सर्वांगाने ज्ञान व माहिती मिळावी ह्यासाठी ते मनापासून प्रयत्न करतात. विद्यार्थीदेखील युरोपहून आल्यावर आवर्जून त्यांना सगळं पाहिल्याचं कळवतात. विद्यार्थ्यांवर निर्व्याज प्रेम करणारी, सहकार्यांना सहजतेने मदत करणाऱ्या समाजप्रिय व्यक्तींमध्ये श्री. व सौ. नलावडे यांचा उल्लेख करता येईल.

सौ. नलावडे मॅडम ह्या नुसत्याच प्राध्यापिका नाहीत तर त्या अतिशय सुंदर पेंटिंग करतात, योगा करतात. पालक व्यावसायिकांचा ग्रुप जेव्हा आम्ही नेला तेव्हा जर्मन लोकांना भेटवस्तू देण्यासाठी बांबूच्या तबकडीवर / प्लेट्सवर त्यांनी स्वतः सुंदर पेंटिंग केले. ह्या भेटवस्तू तिथे सगळ्यांना प्रचंड आवडल्या. उत्साहाने स्वतःहून काही करणारी लोकं असली की जी मजा येते ती श्री व सौ. नलावडे यांच्यामुळे आली.

व्हाईनची ओळख

पेरिन्टस् एक्सचेंजमधून जर्मनीला तीन आठवड्यांसाठी जायला मिळणे ही खरोखरीच एक पर्वणीच होती. यामुळे युरोपीय देशाचा एक परदेश प्रवास घडणार एवढाच यातील आनंदाचा भाग नव्हता. तर भूगोलाचा विद्यार्थी असलेल्या

कोणालाही जर्मनीचे एक खास महत्त्व वाटते. जर्मनी म्हणजे व्हाईन नदी. व्हाईन नदीची खचदरी, व्हाईनचे व्यापारी व वाहतूक मार्ग म्हणून असलेले महत्त्व आदी विविध कारणांनी ही भेट म्हणजे पुस्तकातील भूगोल प्रत्यक्षात अनुभवण्याची एक उत्तम संधी व म्हणून ही खास पर्वणी. शिवाय पेरेंट्स एक्सचेंज म्हणजे काही टुरिस्ट या नात्याने केलेला एक धावता दौरा नव्हता, तर त्या व्हाईनच्या काठावर तब्बल तीन आठवडे राहता व भटकता येणार होते. डुसेलडोर्फ हे व्हाईन काठावरचे एक महत्त्वाचे औद्योगिक शहर. त्याशिवाय बॉन, कलोन ही शहरे पण व्हाईन काठावरचीच. तसे तर तीन-चार दिवस फ्रायबर्गला दिलेली भेट व तेथपासून नेदरलँड सीमा ओलांडून एल्टच्या राखीव जंगलात केलेली भटकंती. या सर्व ठिकाणी विविध रूपातील व्हाईन सतत भेटत होती. व्हाईन खोऱ्याच्या बऱ्याच मोठ्या भागाचा तीन आठवड्यांचा तो एक प्रवास होता. पुस्तकात आतापर्यंत केवळ वाचलेला. पण या प्रवासात प्रत्यक्ष पाहिलेला बराचास भूगोल समजून घेता आला.

- प्रा. सौ. इरावती संजीव नलावडे

अनिता लाटकर आणि आनंद लाटकर हे केतकी लाटकरचे आई-वडील. केतकी विद्यार्थिनी, ती आमच्याबरोबर आदान-प्रदानात सहलीला आली होती. मारिया व अल्बर्ट राययाक हे जर्मन दाम्पत्य जेव्हा पालक व व्यावसायिकांच्या उपक्रमात भारतात आले तेव्हा ते श्री. व सौ. लाटकर ह्यांच्याकडे उतरले. श्री. व सौ. राययाक पुण्यात आले असताना लाटकर कुटुंबीयांबरोबरच्या त्यांच्या आठवणी अनिता लाटकर यांनी व्यक्त केल्या आहेत.

ऋणानुबंधाच्या....

सातासमुद्रापल्याडहून देश, धर्म, भाषांची बॅरीअर्स ओलांडून अल्बर्ट मारिया आमच्याकडे आले. आले, राहिले आणि आम्हाला आपलंसं करून गेले. आपलंसं या शब्दात त्यांची आमची रिलेशनशिप मावत नाही. खरं तर मराठी आणि जर्मन या दोन्ही भाषांमध्ये आमच्या रिलेशनशिपचं वर्णन करू न शकणारा योग्य शब्दच बहुधा नाहीये.

मिडीयाच्या वाढत्या प्रभावामुळे जग जवळ आलंय. इकडची बातमी तिकडे क्षणार्धात पोहचते आणि मग आमचा फोन खणखणतो. जर्मनीहून मारिया माझ्याशी बोलत असते. तिला काळजी असते पुण्यात आलेल्या पुराची ! भिडे पुलावरून पाणी वाहतंय हे आमच्या आधी तिला कळलेलं असतं आणि ती काळजीत असते.

माझी मुलगी केतकी आणि तिची कन्या विवियान यांच्या दोस्तीपासून हे सगळं चालू झालं. फर्ग्युसन कॉलेज आणि कार्ट जर्मनी येथील आईनस्टाईन जिम्नॅशियम यांच्यातील स्टुडंटस् एक्सचेंज प्रोग्रामबाबत प्रा. सविता केळकर यांनी मला व आनंदला भेटायला बोलावले. त्यांचा उत्साह पाहिला आणि केतकीला जर्मनीला पाठवायचं आम्ही नक्की केलं. या किंवा अशा एक्सचेंज प्रोग्राममधून काय मिळू शकतं याचं प्रत्यंतर आम्हाला आलं. प्रांत, धर्म, देश, भाषा ओलांडून एक निखळ मैत्री होऊ शकते आणि मग तिचा आस्वाद आणि आनंद आयुष्यभर मिळतो. वैचारिक देवाण-घेवाण, एकमेकांच्या रीतीभाती समजावून घेणं यापलीकडेदेखील यात खूप काही आहे. एकमेकांना समजून घेणं हे त्यातलं सर्वात महत्त्वाचं आहे.

अल्बर्ट मारियानं घरात पाऊल ठेवताच आम्हाला सांगितलं की, आम्हाला केतकीकडून कळलंय की तुमची फॅमिली व्हेजिटेरियन आहे आणि तुम्ही कुणीच अल्कोहोल घेत नाही. त्यामुळे आम्हालादेखील बिअर वगैरे काहीही नको आहे आणि आम्ही इथे असेपर्यंत फक्त व्हेजिटेरियनच जेवणार आहोत. आम्ही फ्रिजमध्ये ड्रीक्स, नॉनव्हेजचे मसाले इ. इ. भरून ठेवलं होतं. पण ते फुकट जात असल्याचा एक वेगळा आनंद आम्हाला या जोडप्याने दिला. व्हेन यू गो टू रोम, डू अँज रोमन्स डू' चा इंडियन अनुभव आम्हाला आला.

माझ्या सासू सासऱ्यांशी तर या दोघांची फारच गट्टी जमली. आन्ना अॅण्ड जीजी (जीझी) बरोबर यांची मैफल रंगायची. माझ्या सासूबाई अस्खलित इंग्रजी बोलू शकतात याचं त्यांना फार अप्रूप वाटायचं. आमच्याबरोबर त्यांचे १५-२० दिवस कसे गेले हे कळलंच नाही. त्या पंधरा दिवसात आम्ही त्यांना खूप हिंडवलं. तुळशीबाग दाखवली. तुळशीबाग आणि बायका यांचं नातं मारियानं खरोखर जपलं. ती पण तुळशीबागेची फॅन झाली. खरं सांगायचं तर प्रत्येक गोष्टीतच अल्बर्ट मारिया इंटेरेस्ट दाखवायचे. महालक्ष्मीच्या देवळात तल्लीन होऊन आरती करणारे हे दोघं देवळातील भक्तगणांच्या दृष्टीने कुतूहलाचा विषय होता.

अल्बर्ट विषयी मी काय लिहू, जंटलमन या शब्दाचा खरा अर्थ म्हणजे अल्बर्ट. अत्यंत शिस्तप्रिय, वेळेवर उठणार, त्याचा एक्सरसाईज करणार, फिरायला जाणार आणि हे सगळं रोज पहाटेचं रूटीन असल्यानं मला तो रोज म्हणणार की, तू कशाला माझ्यासाठी लवकर उठून चहा बनवतेस? फोटोग्राफी अल्बर्टला मारिया इतकीच किंवा कांकणभर जास्त प्रिय आहे. त्याने आमचे अक्षरशः हजारो फोटो काढले आहेत. आजच्या तरुण पिढीबाबतची त्याची मतं ऐकली की असं वाटतं भारत आणि जर्मनी यात खरंच काही फरक नाहीये. तिथल्या तरुणाईचे प्लस-मायनस पॉईंटस् ऐकताना आपणच आपल्या देशाबाबत बोलतोय असं वाटायचे.

आमच्या फॅमिलीने त्यांना काय काय दाखवलं? आम्ही कोठले इव्हेंटस् केले? काय पाहिलं? काय ऐकलं? यासाठी वेगळा लेखनप्रपंच करावा लागेल. त्यापेक्षा एवढंच लिहावंसं वाटतं की आता माझं एक माहेर जर्मनीतसुद्धा आहे.

- अनिता लाटकर

मकरंद लेले ह्यांचा केमिकलचा उद्योगधंदा आहे. कामानिमित्त ते पूर्वी जर्मनीला अनेकदा जाऊन आले होते. जर्मन लोकांबरोबर अधिक ओळख वाढवण्यासाठी, त्यांची जीवनपद्धती अधिक चांगल्या प्रकारे समजून घेण्यासाठी तेथील कुटुंबात काही काळ राहण्याचा अनुभव घेण्यासाठी ते पालक आणि व्यावसायिकांच्या आदान-प्रदान उपक्रमात सामील झाले. त्यांचे जर्मन पार्टनर Mr. & Mrs. Duvens यांच्याशी त्यांचे ऋणानुबंध जुळले ते कायमचेच. स्वतःचा व्यवसाय सांभाळून नवे अनुभव घेणारी, नवी माणसे जोडणारी, कुतूहलाने त्यांची संस्कृती, आचार-विचार जाणून घेणारी माणसं जोडण्याचे निमित्त मी ठरले ह्याचा मला प्रचंड आनंद होतो. ह्या उपक्रमाद्वारे लेले आणि Duvens एकमेकांशी इतके जोडले गेले की ते त्यानंतर ते स्वतंत्रपणे फ्रान्सला सहलीला जाऊन आले.

राहिले दूर घर माझे

सहज गप्पा मारताना एखाद्या गोष्टीचा उल्लेख व्हावा आणि ती प्रत्यक्षात यावी असा योगायोग क्वचितच घडतो. तसा माझा, जर्मन भाषा आणि जर्मनी यांचा

संबंध जुना. १९८२ सालापासूनचा. व्यवसायानिमित्त अनेक वेळा युरोपल्या जाण्याची वेळ आली. सुरुवातीला सविताकडून (सौ. सविता केळकर) जर्मन भाषा शिकण्याचा उत्साहसुद्धा झाला. परंतु एकूणच शिक्षणासंबंधीची आस्था आणि प्रगतीमुळे मागेच पडला. पुढील काळात व्यवसायामुळे जर्मनीला जाताना जर्मन भाषा येण्याची फार गरज वाटली नाही. त्यामुळे अनेक उपक्रमांप्रमाणे तो मागेच राहिला. परंतु वारंवारच्या जर्मनीच्या फेऱ्यांमुळे जर्मनी, जर्मन माणसे, त्यांची उद्योगशीलता, गेल्या ५० वर्षांत त्यांनी सर्वार्थाने केलेली साधना. रसायनशास्त्राचा विद्यार्थी आणि व्यावसायिक असल्याने त्या क्षेत्रातील त्यांचे जागतिक प्रभुत्व यासंबंधातील आकर्षणातून कधीतरी संधी मिळाली, तर जर्मनीला जवळून पाहावे, म्हणजे अर्थातच माणसांच्या निरीक्षणातून, चर्चेतून, गप्पातून अगदी घरात राहून अनुभूती घ्यावी अशी कल्पना होती.

साताऱ्याला सविता माझ्याबरोबर यायला आणि याविषयी चर्चा होण्याचा योग आला आणि पेरेंट्स् एक्सचेंज या कार्यक्रमात आम्हा उभयंतांचे नाव नोंदले गेले. अर्थात आमची मुले कॉलेज शिक्षण संपवून मार्गी लागलेली असल्याने खऱ्या अर्थाने या कार्यक्रमातील आम्ही आगंतुकच होतो. १-२ बैठकांतून या कार्यक्रमातील सर्वांचा परिचय झाला आणि अर्थात दोस्तीही. पाहता पाहता सविताने वेग घेतला होता आणि एक दिवस डूव्हेन कुटुंब मोनिका आणि वोल्फगांग हे पुण्यात आमच्याकडे येऊन दाखल झाले. ऑक्टोबर २००५ चा महिना या जोडीच्या सहवासात कसा गेला ते समजलेच नाही. जणू अनेक वर्षांचे कौटुंबिक जिव्हाळ्याचे संबंध असावेत अशा रितीने उभयंतांनी पुण्यातील मुक्कामात त्यांच्या खुलेपणाची चुणूक दाखवली. जर्मनीला ते परतण्याच्या दिवसापर्यंत थोड्याशा उखाळ्या पाखाळ्यांपर्यंत संबंधाची गुंफण झाली. मे २००६ मध्ये आम्ही त्यांच्याकडे रहायला जाण्याची उत्सुकता ताणली गेली. फोन, ईमेल चा संपर्क सुरू झाला. मध्येच मार्च महिन्याच्या अखेरीस तीन दिवसांकरीता मॉनस्ट्रिच (हॉलंड) येथे कॉन्फरन्सला जाण्याचा योग आला. नकाशावरून हे गाव जर्मन सीमेपासून जवळ आहे. तसेच या गावात इफा डूव्हेन (जी पुण्यात स्टुडंट एक्सचेंजमध्ये येऊन गेली आहे) शिकत असल्याने इ-मेलमधून डूव्हेन यांना कळवले. माझ्या मॉनस्ट्रिचच्या हॉटेलवर डूव्हेन उभयंता मला घरी नेण्याकरीता दत्त म्हणून उभे राहिले. फक्त १०० कि.मी. वरून

आले होते. ऋणानुबंध असे जुळत जातील अशी कल्पनाच नव्हती.

खऱ्या अर्थाने ११ मे ते २ जून हे तीन आठवडे कार्स्ट या गावात कसे गेले हे कळलेच नाही. आमच्या जर्मनीतील घरच्या मंडळींनी रोज काहीना काही वेगवेगळ्या भेटी व कार्यक्रम ठरवले होते. पण त्याहीपेक्षा रात्री घरी आल्यावर अनेक विषयांवर चर्चा होतच राहिल्या. जर्मनीचा इतिहास, दुसऱ्या महायुद्धाचा कालखंड, त्यातील काळा इतिहास, त्याबद्दल वाटणारी घटना, लज्जा अनेक विषय, त्याबरोबर चर्चेचा रंग वाढवायला रोज वेगवेगळी जर्मन वारुणी (वाईन) मोनिका हाडाची शिक्षिका असल्याने तिथल्या शिक्षण पद्धती, शिक्षक-विद्यार्थी संबंध, तरुण पिढीबद्दल वाटणारी काळजी, आपल्या आणि त्यांच्या विचारात साधर्म्य असणारे असे अनेक विषय. जागतिकीकरण, त्याने समोर उभे केलेले प्रश्न, आव्हाने यातून माणसे आतून समजत गेली.

दर दोन-तीन दिवसांनी आमच्या चर्चेमध्ये आवर्जून कोणीतरी मित्र-मैत्रीण, नातेवाईक यांना सामील करून घेतले होते. त्यामुळे भारताबद्दलच्या असणाऱ्या अपुऱ्या माहितीचे प्रत्यंतरही आले. एका रविवारी ग्रेटर डूब्लेन कुटुंबाचे एकत्रीकरण होते. आपल्यासारखेच कुटुंब, वडील, आई, मावशी, बहीण, भाऊ, भावजया असा गोतावळा सगळा जमला होता. बरोबर जुन्या पिढीतील फिलीप आणि इफापण होते. पुण्यातील आमच्या घरच्या लेले मंडळींच्या सणाच्या वेळच्या दंग्याची आठवण झाली. औपचारिकता उरलीच नाही. आम्ही उभयंतांनी आपल्या पद्धतीप्रमाणे ज्येष्ठांना चाली वाकून नमस्कार केल्याने तर वातावरण अधिकच भावूक झाले. अतिशय मनमोकळेपणाने भेटीदाखल दिलेली वस्तू उघडून त्याचे केलेले कौतुकपण भावले. अशा एकमेकांकडे जाण्याचेवेळी रिक्त हस्ताने जाऊ नये ही मानवी पद्धतपण जाणता आली.

माणूस जर माहित करून घ्यायचा असेल तर त्याच्या हृदयात शिरावे लागते. हे खरे असले तरी 'घरात शिकल्यावर घरचे होता येते' याचा अनुभव या तीन आठवड्यात घेता आला. मला वाटते, ज्या पाच कुटुंबाबरोबर आम्ही पुणेकर तीन आठवडे राहिलो, त्या प्रत्येकाचा हाच अनुभव असणार, नव्हे खात्रीच आहे. म्हणूनच प्रत्येकाच्या ओठी विमानतळावर शुभेच्छा देण्यास आलेल्या मंडळींचा निरोप घेताना, 'राहिले दूर घर माझे' या पंक्तीच ओठावर आल्या.

- मकरंद लेले

माझी स्वप्नं प्रत्यक्षात आणण्यासाठी मला प्रोत्साहन देणारी, सूचना, संभाव्य अडचणींची कल्पना देऊन कधीही कोणतीही मदत करण्यास स्वतःहून तयार असणारी व्यक्ती म्हणजे माझा नवरा विनायक उर्फ मकरंद केळकर.

पालक व व्यावसायिकांच्या आदान-प्रदान उपक्रमात हिरीरिने भाग घेऊन, नियोजनात खूप मदत करून, सगळ्यांशी मैत्रीपूर्ण संबंध सहजतेने निर्माण झाले ते मकरंदच्या आनंदी स्वभावामुळे. जीवनाबद्दल सकारात्मक दृष्टिकोन असणारी व्यक्ती तुमची साथीदार असली तर त्यासारखी दुसरी समाधानाची गोष्ट नसते असं म्हणतात ते मला पटतं आणि ह्याबाबतीत मी भाग्यवान आहे असंही वाटतं. ह्या उपक्रमात आम्ही जर्मनीची ऑर्गॅनिक शेतीबद्दलची खूप माहिती जाणून घेतली. मकरंदला ह्या विषयात मुळातच रस आहे. विद्यार्थी आदान-प्रदान उपक्रमाच्या सुरुवातीला म्हणजेच पूर्वतयारीच्या सत्रात मकरंदने अनेकदा 'ट्रॉपिकल फ्लोरा अॅण्ड फाऊना' म्हणजेच 'उष्ण कटिबंधात आढळणारी फळेफुले' याबद्दल व्याख्यान दिलं आहे. जर्मन विद्यार्थी भारतात आल्यावर मकरंद त्यांना प्रत्यक्ष फुले दाखवून, फळे चाखायला देऊन स्लाईड्स प्रेझेंटेशनच्या सहाय्याने व्याख्यान देतो. मुलांमध्ये तो 'मॅक अंकल' म्हणून लोकप्रिय आहे.

Organic Agriculture in Germany

Germany is the country with the longest tradition in organic farming and marketing for health products. While on the other hand it is also the home to some of the biggest chemical companies whose political and financial power, creates a great pressure on the organic movement. Therefore we were very curious to have an in depth knowledge of the organic agriculture movement right from farm to fork. We were fortunate that our host families gave us the opportunity to visit organic farm as well as organic (Bio) super market.

The organic movement started in Germany more than 100

years ago when the first reform shop (Reformh Amuser) opened as part of a food reform movement i.e. Health Awareness Among Consumers. The moment picked up in last 2-3 decades and between 1996 and 2005, the number of farms operated adhering to organic criteria rose from 7,353 to 16,603. There was a similar growth in the land area farmed on an ecologically friendly basis. It increased over the same period from 354,171 to 767,891 hectares, which is 4.5% of Germany's available agricultural land. Organic agriculture business now employs more than 155,000 people.

Most organic farms in Germany are members of some Organic association. The Bioland and Demeter are the largest and oldest organic associations. There are also other associations such as Naturland, Biokereis, Ecoland and Biopark. The farmers, wine growers and beekeepers in the Federal Republic of Germany established Bioland in 1971. The organic farming methods of these farmers are based on the principles developed by Dr. Hans Muller and Dr. Hans Peter Rusch. The research of these two scientists in the thirties of the last century resulted in an organic farming method called "organic biological farming." It now includes all aspects of a modern ecological agricultural production, animal husbandry as well as food processing. It even spans further to specialities, e.g. bee keeping, fresh water fish production, decoration flowers.

There are 13 organic farms in West Falia State. We visited one of the farm, which is the member of Bioland association. The total area of the farm is 40 hectares and crops like potato (Kartoffeln), vegetables, herbs, wheat and other cereals are grown in open field. In addition tomatoes, zucchini, brinjal, etc. are grown under polyhouses, which covers an area of 4000 sq. meter.

The main organic inputs provided for the crops are pig and

cattle manure. The manure is obtained from pigeries and cattle farms in exchange of wheat straw and husk that is generated as agro waste at the farm. There are no chemicals used at the farm and to control the pests and diseases only biological pest and disease control measures and extracts are used. The fields are irrigated through sprinklers using the ground water. The crops in the poly house are irrigated by drip while overhead misters maintain the humidity and temperature of the poly house.

The other infrastructure at the farm includes an area for post harvest handling of the crop, which includes potato grading machine, wheat cleaning and packing machine and a cold storage. There is a small poultry unit at the farm housing 400 layers. The laying hens in the barn have access to outside open area to move around. The open area is surrounded by thick natural tree growth. The poultry is reared under animal friendly conditions. The eggs are graded by machine in four grades extra large, large, medium and small based on their size and weight. We were told that there is a great demand for such farm bran eggs and they are unable to meet the demand.

The farm also has unique farm shop or 'Hofladen' which is built using eco friendly material and covers an area of 220 sq. meters. The farm also has electricity generation through solar panels. We were impressed by the layout, display and variety of products available for the health conscious consumers. The range of products include fruits, vegetables, cereals, spices, tea, coffee, milk, cheese, youghurt, wine, bread, pasta, biscuits, chocolates, meat, breakfast cereals and baby food.

The owners of this organic farm and farm shop Mr. & Mrs. Hahnen are fully devoted to this organic movement. Both the husband and wife were very courteous and explained everything with interest. We were also invited at their

residence and treated with Tea/Coffee, Milk, Cookies and Biscuits. Obviously all these products were exclusively Organic. Germany is the second largest market for organic food in the world after the United Kingdom.

पालक आदान-प्रदान उपक्रमातील सगळ्यात संस्मरणीय आठवण म्हणजे जेव्हा आम्ही जर्मनीत 'मैत्रीचा वृक्ष' लावला. फर्ग्युसन कॉलेज, पुणे व अल्बर्ट आइन्स्टाइन ग्युमनाझिअम, कार्स्ट यांच्यातील विद्यार्थी-आदान प्रदान उपक्रम सुरुवात करून दहा वर्षे झाल्याने व पालक आदान-प्रदान सुरू झाल्याचे प्रतीक म्हणून हा मैत्रीचा वृक्ष लावण्यात आला होता. ह्या कार्यक्रमाला तेथील मेयर उपस्थित होते. आजही तो वृक्ष पुणे व कार्स्ट यांच्या मैत्रीचे प्रतीक म्हणून अभिमानाने उभा आहे.

सांस्कृतिक कार्यक्रम

सांस्कृतिक आदान-प्रदान कार्यक्रम डोक्यात आला. मग त्यांची सुरुवात झाली. तेव्हा परदेशी पाहुण्यांचं सुस्वागतम् करण्यासाठी सांस्कृतिक कार्यक्रम सादर करण्याचं नक्की झालं. कारण सांस्कृतिक आदान-प्रदान म्हणजे काय, खानपान झाले, लोक कपडे कसे घालतात. बोलतात कसे, राहतात कसे यांच्याच जोडीला आपल्या संस्कृतीतील निरनिराळ्या कलांचा समावेश करून त्यांचं सादरीकरण करणं महत्त्वाचं वाटलं. प्रत्येक राज्याची स्वतःची कला आहे. संगीत आहे. शिवाय भारतातलं संगीत आणि पाश्चात्य संगीत ह्यात मुळातच फरक आहे. परदेशात वेगवेगळ्या संगीतकार उदाहरणार्थ बाख, बिथोवेन इत्यादींच्या मूळ स्वररचनेच्या नुसार हुबेहुब वाजवण्यात कौशल्य मानलं जातं. तर भारतीय शास्त्रीय संगीतात रागरचनेचा साचा ठरलेला असून वैयक्तिक कौशल्याला महत्त्व देत त्यात रंजकता वाढवण्याचं स्वातंत्र्य असतं. अशा प्रकारचा फरक विद्यार्थ्यांना सांस्कृतिक कार्यक्रम सादर केल्यास समजायला मदत होते. परदेशी पाहुण्यांसमोर आजवर आम्ही अनेक कार्यक्रम सादर केले. त्यात पहिल्या

एक्सेंजच्या वेळी मॅक्सम्युलरचे अतुल केसकर यांनी सतार व राजीव देवस्थळी यांनी तबला वाजवला होता. आमची विद्यार्थिनी योगिता मेढी व गुपने कथ्थक, भरतनाट्यम् इत्यादी सादर केले. जर्मन पाहुण्यांना ही कल्पना आवडली. त्यामुळे आम्ही तिकडे गेलो असतांना त्यांनीही आमच्यासाठी सांस्कृतिक कार्यक्रम ठेवला होता. त्या कार्यक्रमासाठी त्यांनी तिथल्या मेयर ला बोलवलं होतं असं करत ती रीतच होऊन गेली आणि मग पुढे प्रत्येक उपक्रमाच्यावेळी आम्ही सांस्कृतिक कार्यक्रम सादर करू लागलो. इथल्या कार्यक्रमाला इथले सुप्रसिद्ध लोक प्रमुख पाहुणे म्हणून येतात. तर जर्मनीत अनेकदा तिथले मेयर व इतर प्रसिद्ध लोक प्रमुख पाहुणे म्हणून येऊन विद्यार्थ्यांचं कौतुक करतात. तिथे ऑर्केस्ट्रा असतो, बॅले नावाचा प्रकार असतो. अनेक वेगळ्या गोष्टी आपल्या विद्यार्थ्यांना तिथे पाहता आल्या. मला इथे एक गोष्ट आवर्जून सांगावीशी वाटते की एक जर्मन मुलगा मार्को इथे भारतात आला होता तेव्हा त्याने यायच्या आधी मला ईमेल मध्ये कळवलं होतं की त्याला सतार शिकायला आवडेल. त्यामुळे आमचे आजीव सदस्य सहकारी डॉ. एस. आर. कुळकर्णी सर होते जे खरं तर गणित शिकवायचे, त्यांच्या हाताखाली अनेक पी. एच. डी केलेले विद्यार्थी देखील आहेत. ते संगीतप्रेमी आहेत आणि ते सतारही उत्तम वाजवतात. तर तो मुलगा एक महिना रोज त्यांच्या घरी सतार शिकायला जाई आणि मग त्याने सतार वादनही आमच्या सांस्कृतिक कार्यक्रमात सादर केले. यामुळे इतर सर्व विद्यार्थ्यांना त्याच कमालीचं कौतुक वाटलं आणि प्रेरणा मिळाली. मग आम्ही जर्मनीत गेल्यावर दरम्यानच्या काळात अजून सराव करून त्याने तिथल्या सांस्कृतिक कार्यक्रमात पुन्हा सतार वाजवून दाखवली. त्याच्यासाठी सरांनी खास मिरजेहून सतार मागवली होती आणि तो सतार घेऊन गेला होता. म्हणजे सांस्कृतिक आदान-प्रदान योग्य दिशेने प्रयत्नपूर्वक करण्याचं ठरवलं तर कुठल्या पातळीपर्यंत होऊ शकते ह्याची कल्पना येते.

सांस्कृतिक कार्यक्रमाची तयारी आम्ही जाण्याआधी करत असतो. इथे प्रत्येक विद्यार्थ्यांचा सहभाग अपरिहार्य असतो. कार्यक्रमाचं सूत्रसंचालन किंवा निवेदन हे देखील विद्यार्थ्यांचं करतात. कार्यक्रमात मी स्वतः माऊथ ऑर्गन अनेकदा वाजवला आहे. आम्ही सर्व मिळून जर्मन भाषेत भाषांतरित करण्यात आलेले मनाचे श्लोक म्हणतो. याव्यतिरिक्त आजवरच्या इतक्या स्टडी टूर व स्टुडण्ट एक्सचेंजमध्ये आम्ही कोळी नृत्य, गरबा, पंजाबी नृत्य, लेझीम, दीपनृत्य, परातीवर सादर होणारे नृत्य, कथ्थक, भरतनाट्यम्, शास्त्रीय गायन, वादन (तबला, व्हायोलिन) सुगम संगीत,

हिंदी गाणी इत्यादी असंख्य प्रकार सादर केले आहेत. त्यासाठी लागणारे सामान, कपडे, वाद्ये, मेकअप आम्ही स्वतःबरोबर नेतो. आजवरच्या सर्व कार्यक्रमांना भरपूर दाद मिळाली आहे. भारतीय वैविध्यता, रंगसंगती इत्यादी पाहून ते लोक प्रभावित होतात अशा प्रतिक्रिया त्यांनी व्यक्त केल्या आहेत.

आमच्या मासिकाविषयी...

प्रथम तीन स्टुडण्ट एक्सचेंज उपक्रमांवर मी संशोधन केले. त्याची चवथ्या व पाचव्या स्टुडण्ट एक्सचेंज उपक्रमात अंमलबजावणी केली. हे करत असताना मी वर्षागणिक अधिक नियोजनबद्ध आणि सूत्रबद्ध होत गेले. पूर्वतयारी, अभ्यास सहल, पुनरावलोकन अशा भागात प्रामुख्याने स्टडी टूर व स्टुडण्ट एक्सचेंज उपक्रम पार पाडतो. विद्यार्थी जेव्हा ह्या उपक्रमात सहभागी होतात तेव्हा त्यांचं वय अत्यंत संस्कारक्षम असते. सगळे विद्यार्थी एकंदर अनुभवांवर भरभरून बोलत असतात. त्यांचे विचार, भावभावना मित्रमैत्रिणीकडे, पालकांजवळ, माझ्याजवळ, इतर शिक्षकांजवळ सतत व्यक्त करताना मी पाहिलं. ह्या सगळ्या उपक्रमाच्या आठवणी, त्यांच्याजवळ नेहमी राहाव्यात यासाठी काय करता येईल असा विचार माझ्या मनात आला. त्यातूनच मासिकाची कल्पना पुढे आली. Souvenir च्या स्वरूपात आपण हे उपक्रमाबद्दलचं मासिक विद्यार्थ्यांकडून पुनरावलोकनात्मक लेख लिहून घेऊन, त्याची सुरेख मांडणी करून, त्यात त्यांच्या सहलीचे निवडक फोटो गोळा करून ते छापल्यास ती एक नक्कच संस्मरणीय गोष्ट होईल असं मला वाटलं. यातून विद्यार्थ्यांमध्ये असणाऱ्या लेखनाच्या प्रतिभेलाही वाव मिळेल. चवथ्या एक्सचेंज व पहिल्या स्टडी टूर पासून ह्या उपक्रमास सुरुवात झाली. आज स्टडी टूरची सात, स्टुडण्ट एक्सचेंजची दोन आणि पालक व व्यवसायिकांच्या आदान-प्रदान उपक्रमाचे एक याप्रमाणे दहा मासिके, विद्यार्थ्यांच्या, पालकांच्या व माझ्या सहकार्यांच्या सहयोगाने काढली आहेत. दरवर्षी सहलीहून परतल्यावर प्रत्येक विद्यार्थ्यांनि जर्मन कुटुंबात राहण्याच्या अनुभवावर लिहायचे असतेच. याशिवाय त्यांच्या आवडीच्या दोन अन्य विषयांवरही (उदा. पर्यटन स्थळ, शहर इ.) लिहून द्यायचे असते. हे मासिक त्या उपक्रमात सहभागी झालेल्या विद्यार्थ्यांकरिता असून काही वर्षांनी ते पाहतांना त्यांना उपक्रमाच्या आठवणींना उजाळा मिळेल अशा स्वरूपाचे असते. त्यात माझी प्रस्तावना, संयोजन, व्याख्याने यांचा परिचय, पूर्वतयारी ह्या महत्त्वाच्या

प्रशिक्षण कार्यक्रमाबद्दल विद्यार्थ्यांच्या लेखी प्रतिक्रिया, विविध पर्यटन स्थळे, शहरे याबद्दलच्या आठवणी, जर्मन कुटुंबात वास्तव्य, जर्मन शाळेतील अनुभव, सांस्कृतिक कार्यक्रम, सहलीची रूपरेषा, प्रवासातील टिप्स, पालकांच्या प्रतिक्रिया जर्मन पार्टनरच्या प्रतिक्रिया, खवय्येगिरी इत्यादी लेखांचा समावेश केलेला असतो. ह्या मासिकात प्रतिक्रिया देण्यासाठी विद्यार्थ्यांचाच काय पण पालकांचाही भरघोस प्रतिसाद कायम मिळतो. काही वेळा तर काही विद्यार्थ्यांच्या आजी-आजोबांनी देखील लेख लिहून आमच्या उपक्रमाला प्रतिसाद दिला आहे.

मासिकाच्या मांडणीसाठी, मुद्रणासाठी मला सौ. अंजली रानडे व श्री. प्रदीप रानडे, सौ. सुप्रिया जोगदेव यांनी प्रत्येक वेळी मोलाची मदत केली आहे.

अभ्यास सहलीहून परतल्यावर हे मासिक तयार करण्यात येते. मासिकाचे प्रकाशन करण्यात येते. त्यावेळी जर्मनीत सादर करण्यात आलेला सांस्कृतिक कार्यक्रम आपले विद्यार्थी इथल्याही प्रेक्षकांसमोर सादर करतात. आपल्या मुलांनी जर्मनीत नक्की कसा सांस्कृतिक कार्यक्रम सादर केला हे जेव्हा त्यांचे पालक, नातेवाईक, मित्रमैत्रिणी इथे पाहतात तेव्हा ते आम्हा सगळ्यांचं फार कौतुक करतात. यामुळे विद्यार्थ्यांचा आत्मविश्वास वाढतो. मासिकाच्या निमित्ताने नुकत्याच पार पडलेल्या अभ्यास सहलींच्या आठवणींना उजाळा मिळतो. त्यामुळे एकंदरच मासिकासाठी लेख लिहिणे आणि त्याचा प्रकाशन समारंभ झाल्याशिवाय स्टडी टुर किंवा स्टुडण्ट एक्सचेंज उपक्रमाची खऱ्या अर्थाने सांगता होऊ शकत नाही.

आम्हा सान्यांचं हे भाग्यच आहे की आजवर मासिकाच्या प्रकाशन सभारंभासाठी आम्हाला अनेक नामवंत, गुणवंत, आदर्श व्यक्तिमत्त्व असलेले मान्यवर अध्यक्ष किंवा प्रमुख पाहुणे म्हणून लाभले. त्यात श्री. वसंतराव कानिटकर, सोफी एंगेल, श्री. अशोक धिवरे, डॉ. इव्हा मानफ्रे, विशाखा घोष, श्री. विजय कुवळेकर, श्री. अण्णा लाटकर, श्री. मायकेल फ्लुवट, श्री. वसंत वाघ, श्री. श्रीनिवास पेंडसे, श्री. अरविंद गोडबोले, मेरी बियांकी, श्री. व्ही. बी. डेंगळे या सगळ्यांचे ह्या पुस्तकाच्या निमित्ताने मनःपूर्वक आभार मानते. त्यांच्या उपस्थितीमुळे त्यांच्या भाषणातून विद्यार्थ्यांनाच काय मला देखील खूप प्रोत्साहन मिळाले आहे.

‘गगनाला पंख नवे’ ह्या पुस्तकात त्यातील काही लेखांचे संकलन करण्यात आले असून त्यांचा विविध प्रकरणांत समावेश करण्यात आला आहे.

या शिवाय प्रवासात व प्रवासाला जाण्याआधीच्या सूचना व सल्ले तसेच

जर्मन विद्यार्थी भारतात आल्यावर आपण काय व कशी काळजी घ्यायची या संबंधीचे सल्ले आम्ही प्रत्येक उपक्रमाच्या वेळी विद्यार्थ्यांना पूर्वतयारीच्या वेळी देत असतो. ते ह्या पुस्तकात समाविष्ट केले आहेत. ह्या सर्व टिप्स, Do's आणि Don'ts चा उपयोग सगळ्यांनाच करता येईल एवढाच त्या मागचा हेतू.

ज्योती सावरकरांनी केलेल्या पुढील सूचना खूपच महत्त्वाच्या आहेत.

परदेशात प्रवास करण्यासाठी खालील गोष्टी लक्षात ठेवा

परदेश प्रवास हा अतिशय लोकप्रिय विषय झाला आहे. आजकाल परदेश प्रवास ही दुर्मिळ गोष्ट नसून घराघरातून कोणी ना कोणीसारखं परदेशात प्रवास करायला जात आहे. स्टडी टुर आणि स्टुडण्ट एक्सचेंजला जाणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी माझ्या अनुभवातून महत्त्वाच्या वाटतील अशा टिप्स देत आहे :

जाण्याची तयारी व सामानाची बांधणी ह्

ज्या ज्या ठिकाणी भेट देणार आहात त्या त्या ठिकाणाच्या हवामानाची चौकशी करून ठेवा. (इंटरनेटच्या सहाय्याने हे काम सहज होईल.)

त्यानुसार तुमचे कपडे निवडा. कपडे धुणे वा इस्त्री करणे शक्य नसल्याने पुरेसे कपडे असतील याची खात्री करा. असे कपडे निवडा जे धुतले तर लवकर वाळतात किंवा त्यांना इस्त्री करण्याची गरज भासत नाही. कपडे धुण्याचा छोटा साबण बाळगा. (कारण तुम्हाला तिथे कपडे धुण्याची मशिनची पावडर किंवा लिक्विड डिटरजेंट मिळेल. पण साबण नाही.)

खालील गोष्टी नेहमी तुमच्याबरोबर बाळगा

- * ३ जीन्स, ८-९ टी-शर्ट्स किंवा कुर्ता
- * शॉर्ट्स, स्विमिंग आणि ट्रेकिंग सुट्स (तुम्ही जिथे भेट देणार आहात त्या ठिकाणाच्या गरजेनुसार)
- * नेहमी एक छानसा ड्रेस रात्रीच्या कार्यक्रमासाठी किंवा पार्टीसाठी जवळ बाळगा.
- * एखादा भारतीय पारंपरिक ड्रेसजवळ बाळगा.
- * गरम कपडे-प्रामुख्याने मोजे, मफलर किंवा कानटोप्या घ्याव्यात. स्त्रियांनी शाली / स्ट्रोल घ्यावे. फार जड नसलेले गरम कपडे घ्या. पॉलिएस्टरचे गरम कपडे अशावेळी सोयीचे ठरतात.

- * गॉगल्स
- * छोटी छत्री
- * चपला, बूट - स्पोर्ट्स शूज किंवा असे शूज वापरा ज्यामुळे खूप चालावं लागले तरी त्रास होणार नाही. एक स्लीपरची जोडीसुद्धा जवळ ठेवा.
- * औषधे आणि प्रथमोपचाराची सामग्री.
- * ट्रॅव्हल इन्शुरन्सचे पेपर्स, पासपोर्ट कॉपीज् इत्यादी.
- * भेटवस्तू घ्या. (ज्या तुम्ही राहणाऱ्या परदेशी कुटुंबियांना देणार आहात.)
- * वॉशिंग पावडर सॅचे
- * MP3 प्लेयर / I pod
- * मोबाईल आणि चार्जर (जर ?? असल्यास) मी Study-tour मध्ये मोबाईल नेण्याची बंदी करते. कारण एकमेकांचे फोन वापरून भरमसाठ बिल येते आणि मुलांचे लक्ष विचलित होते.
- * कॅमेरा, बॅटरी, युनिव्हर्सल अॅडॉप्टर इत्यादी.

विमान प्रवासासाठी ह

- * सर्व औषधे, हेल्थ इन्शुरन्स इत्यादी तुमच्या जवळ ठेवा.
- * पासपोर्ट, पेन, टिकीट लगेच मिळेल अशा ठिकाणी ठेवा.
- * मौल्यवान, महागाईच्या वस्तू तुमच्याजवळ बाळगा. (गरज असल्यासच बरोबर न्या.)
- * सोन्याचे दागिने 'चेक इन' सामानात ठेवू नका. ते एक्स-रे मध्ये दिसू शकतात व बाहेर काढून देता येतात.
- * बऱ्याचशा देशात - तीन-इंचापेक्षा जास्त मोठी असलेली धारदार / टोकदार वस्तू उदाहरणार्थ नेल फाईल / नेल क्लिपर / चाकू / सुरी / टोकदार वस्तू / बॅटरी इत्यादी तुमच्याबरोबर विमानात बाळगू नका. ते चेक-इनच्या सामानात ठेवा.
- * एक हॅण्डबॅग फक्त जवळ ठेवा. ते तुमच्या सोयीचं असेल.
- * जर तुम्ही बॅग कुलुपात बंद केली असेल तर त्याच्या किल्ल्या तुमच्याजवळ आहेत याची खात्री करा. विमानतळावरील अधिकाऱ्यांनी बॅग उघडण्यास सांगितली आणि तुम्ही उघडू शकला नाहीत तर ते बॅग उघडू शकतात आणि सामानाचे नुकसान यात होऊ शकते.

विमानतळावर

- * अनेक विमानतळावर एकसारख्या गोष्टी असतात. ज्या तुम्हाला माहिती असायला हव्या.
- * काही विमानतळावर फोटोग्राफीसाठी बंदी असू शकते.
- * सुरक्षा तपासणीसाठी तुमचे जाकिट, पॅटचे खिसे, हॅण्डबॅग दाखवण्याची तयारी ठेवा.
- * इमिग्रेशन ऑफिसरला काय उत्तरे द्यायची ते ठरवून घ्या. ते बरेचदा तुम्ही उद्योगधंद्यासाठी किंवा पर्यटनासाठी जात आहात याबद्दल विचारतात. तुम्ही त्यांना सहजतेने, हसतमुख चेहेऱ्याने उत्तर द्या.
- * विचारलेल्या प्रश्नांना योग्य प्रकारे, निःसंदिग्धपणे उत्तरे द्या. बोलतांना सुस्पष्टपणे आणि शांतपणे बोला. कारण परदेशी लोकांना आपले इंग्रजी बोलणे समजण्यास जड जाते. तसंच आपल्याला त्यांचे इंग्रजी लगेच लक्षात येत नाही.
- * विमानतळावर लांबलचक रांगेत उभं राहण्याची तयारी ठेवा.
- * तुमचे सामान, तुमचा पासपोर्ट यासाठी पूर्णतः तुम्ही जबाबदार आहात. यामुळे त्याची नीट काळजी घ्या. तरुण वर्ग हा पासपोर्ट चोरांसाठी लक्ष ठरू शकतो. चोर तुमचं लक्ष इतरत्र वळवून तुमचं सामान घेऊन सहज पसार होऊ शकतो. त्यामुळे तुमचं लक्ष विचलित होणार नाही, याची खबरदारी घ्या. तुमच्या गृपजवळच थांबा. टॉयलेटला जातांना मित्रास / मैत्रिणीस सोबत न्या.

पासपोर्ट

- * चटकन सापडेल अशा ठिकाणी पासपोर्ट ठेवा. कस्टमला जाहीर करण्याचा एक फॉर्म प्रत्येक ठिकाणी भरावा लागतो. त्यासाठी पासपोर्ट नंबर, पासपोर्ट जाहीर करण्याची तारीख, पासपोर्टची मुदत संपण्याची तारीख, पासपोर्ट जाहीर झाला. त्या शहराचे नाव इत्यादी माहिती भरून द्यावी लागते.
- * फॉर्म भरून झाल्यावर पासपोर्ट पुनः जागेवर ठेवला आहे, याची खात्री करा. फॉर्म भरण्यासाठी चांगले पेन जवळ बाळगा.
- * न विसरता पासपोर्ट व व्हिसाची एक फोटोकॉपी (झेरॉक्स) प्रत प्रत्येक बॅगेत टाका. जमल्यास तुमच्या रूममेट अथवा मित्राचीही अशीच एक प्रत तुमच्या बॅगेत असू द्या.

- * बॅग बाळगतांना अशी वापरा जी तुमच्या खांद्यावरून तिरपी टाकून दुसऱ्या हाताखाली येईल (ह्या पद्धतीने बॅग बाळगल्यास ती चोरांकहून सहजगत्या हिसकावली जात नाही.) मोठी बॅग तुमच्या पुढ्यात ठेवा. पैसे, पासपोर्ट वेगवेगळ्या कप्प्यात ठेवा. (कारण तेथील वास्तव्यात पासपोर्ट काही रोज वापरण्याची वेळ येत नाही. त्यामुळे पैसे काढतांना, ठेवतांना पासपोर्ट अनावधानाने हरवल्याची भीती राहात नाही. पैसे कायम लागत असल्याने ते वेगळ्या कप्प्यात ठेवा.
- * तुमचा पासपोर्ट विमानतळावरील प्रत्येक तपासणी केंद्रावर दाखवावा लागतो. तो दाखवल्यावर परत तुमच्या हातात आहे, ह्याची खात्री करा. मागच्या काऊंटरवर पासपोर्ट राहिला अशी वेळ येऊ देऊ नका.
- * तुमच्या सर्व मित्रांना ह्या सर्व सूचनांची आठवण वारंवार एकमेकांना करू द्या.

विमानात बसल्यावर...

- * विमानात तुमचे एअर प्लग्स, लिप बाम हाताशी ठेवा. ज्यूस आणि पाणी पीत स्वतःला ताजेतवाने ठेवा.
- * थंडी असल्यास ब्लॅकॅटस्ची मागणी करा. एखादा स्वेटर / जाकीट जवळ ठेवा. (विमानात थंडी वाजू शकते.)
- * पायाज मोजे घाला.
- * बऱ्याचशा आंतरराष्ट्रीय विमानात मनोरंजनासाठी सोय केलेली असते, जसे टी.व्ही., संगीत ऐकण्याची सोय. बऱ्याचदा प्रत्येक सीटसाठी स्वतंत्र टी.व्ही. ची व्यवस्था असते. त्याचा लाभ घेतला तर विमानप्रवास कंटाळवाणा होत नाही.
- * अन्न-जेवणाची विनंती आधीच केली आहे, याची खात्री करून घ्या. (विशेषतः तेव्हा जेव्हा तुम्ही पूर्णतः शाकाहारी आहात.) जरी तुम्ही मांसाहारी आहात तरी तुम्ही अधिक साहसी बनून वेगवेगळ्या प्रकारचे मांसाहारी पदार्थ खाण्याचा प्रयोग करू नका. वाईन कधीही पिऊ नका. बऱ्याचदा आपण कधी मद्यप्राशन केले नसते. त्यामुळे ही जागा ते पिऊन बघण्याची नाही हे ध्यानात घ्या. कारण कशाचा परिणाम आपल्यावर कसा होतो हे माहीत नसते. तुम्ही जर विकसित राष्ट्रात जात असाल तर वाईन / बिअर पाण्याच्या बाटलीपेक्षा स्वस्त असते. पाण्याची बाटली

बरेचदा महाग असल्याने एक ग्लास पाणी देण्यात यावे अशी विनंती केल्यास तुमचे काम फुकट होते.

तुमचे पैसे, सुट्टे पैसे असे सर्व सोबत ठेवा म्हणजे खरेदी करताना सुट्ट्या पैशांचा प्रश्न उद्भवत नाही. तसेच वेळही वाचतो.

अत्यावश्यक किंवा अडचणींच्या प्रसंगासाठी म्हणून थोडे पैसे वेगळे ठेवा आणि सहल संपेपर्यंत ते पैसे मुळीच इतर कामांसाठी वापरू नका.

काही इतर माहिती

- * खूप फळे आणि भाज्या तुम्ही खात आहात ना याची खात्री करा. कारण तुम्ही ब्रेड आणि इतर पचण्यास जड असे अनेक पदार्थ खात असता, जो तुमच्या भारतातील दैनंदिन आहाराचा भाग नसतो. माहित नसलेले मांसाहारी पदार्थ खाण्याचे टाळा. कारण तुम्हाला एखाद्या पदार्थाची गंभीर अॅलर्जी येण्याचा धोका उद्भवू शकतो. खाण्यासाठी नवनवीन पदार्थ जरूर पहा पण काळजीपूर्वक इतकंच !
- * तुमच्या पैशांच्याबाबतीत अतिशय काळजीपूर्वक रहा. हा युरोप आहे. युरोप महाग आहे. तुमचे पैसे एखाद्या गोष्टीत पार संपून जाऊ शकतात. काळजीपूर्वक पैसे बाळगल्याने उधार देण्याची-घेण्याची वेळ येत नाही.

कॅमेरा

- * तुम्ही असंख्य फोटोज् निश्चितच काढणार. तुमच्या बॅटरीचा बॅकअप तेवढा आहे याची खात्री करा. जादा SD कार्ड मेमरीसाठी हे पहा. चार्जर्स बरोबर नेले आहेत का ते पहा. युरोपसाठी लागणारे व्होल्टेज् कनव्हर्टर कदाचित तुम्हाला उपयोगी पडतील. यासंबंधीची खात्री सहलीला निघण्यापूर्वी संबंधित जाणकाराशी बोलून ठरवा. (इलेक्ट्रीकल वस्तूंबाबत, मोबाईल फोन, कॅमेरा इ. साठी हे आवश्यक) जेव्हा तुम्ही फोटो काढता. तेव्हा तुमचं लक्ष तुमच्या सामानापासून विचलित होऊ देऊ नका. फोटो काढण्याच्या नादात काही हरवले तर इतर लोक जबाबदार नसतात. आपल्या प्रत्येक वस्तूसाठी सर्व प्रथम आपणच जबाबदार असतो हे ध्यानात ठेवा.

अतिशय महत्त्वाचे मुद्दे

- * अनोळखी व्यक्तीने दिलेले पेय / पदार्थ खाऊ नका.
- * पासपोर्टच्याबाबतीत अतिशय काळजीपूर्वक रहा.

- * तुमच्या मोबाईलमध्ये तुमच्या शिक्षकांचे, मित्र मंडळींचे, ग्रुप लीडरचे सिमकार्ड नंबर नोंदवून घ्या.
- * बोलतांना समोरच्या व्यक्तीच्या संस्कृतीचे भान ठेवा. स्थानिक लोकांच्या भावना समजून घ्या.
- * धर्म, भाषा, रंग, वर्ण यावरून कृपया कुठल्याही प्रकारचे ताशेरे मारू नका.
- * तुम्ही, तुमचा देश, संस्कृती यांचे प्रतिनिधीत्व करत आहात याचे भान ठेवा आणि मगच त्यानुसार वागा व बोला.
- * जिप्सी किंवा भिकारी लोक रस्त्यात, पर्यटन स्थळांजवळ, बागांजवळ असतात. तिथे जागरूक रहा.
- * तुम्ही जिथे जात आहात तिथल्या नियमांचा आदर करा.
- * हॉटेल किंवा इतर कुठली मालमत्ता खराब करू नका.
- * सृजनशील आणि शांतताप्रिय रहा. निराश होऊ नका. रागीट किंवा गोंधळलेले राहू नका. सर्व काही सुरळीत होते याची खात्री बाळगा.
- * सर्व कागदपत्रे स्कॅन करा. पासपोर्टची सर्व पाने, व्हिसा इत्यादी ही स्कॅन कॉपी कुटुंबीयांनाही पाठवा.
- * समोरच्याने केलेल्या मदतीबद्दल त्यांचे आभार माना. कुठल्याही निर्णयापर्यंत लगेच येऊ नका. कोणतेही अंदाज त्वरित बांधू नका. सर्व गोष्टींचं आधी अतिशय काळजीपूर्वक निरीक्षण करा. जास्तीत जास्त चांगली बाजू ध्यानात घेण्याचा प्रयत्न करा. उदा. लोकांचा चांगला स्वभाव, निसर्ग इत्यादी. प्रवास हा यासाठीच करायचा असतो.
- * प्रवासात जमल्यास प्रत्येक दिवस कसा पार पडला याची नोंद डायरीत करून ठेवा. काय नवं पाहिलं इत्यादी सर्व लिहा. प्रवासाची आठवण यामुळे चिरकाल तुमच्या स्मरणात राहील.
- * सगळ्यांबरोबर आनंद लुटा. संयमी रहा. काही लोक लाजाळू, अंतर्मुख असतात. त्यांना मोकळेपणाने खुलण्यासाठी काही वेळ लागू शकतो हे लक्षात घ्या. प्रत्येकाला सगळ्या उपक्रमात सामावून घ्या. तुम्ही ग्रुपमध्ये आहात हे नेहमी लक्षात ठेवा. ग्रुप लीडर व शिक्षकांच्या सर्व सूचनांचं पालन करा. काहीतरी वेगळे, साहसी करू नका, वक्तशीर रहा. सहा-सात तासांची चांगली झोप घ्या. सहलीचा आनंद घ्यायचा असेल तर तुमची शांत झोप होणेदेखील तेवढेच महत्त्वाचे असते हे ध्यानात घ्या. त्यामुळे

दिवसभर तुम्ही उत्साही आणि प्रसन्न राहाल. या सगळ्याचा अर्थ असा नाही की तुम्ही मजा करू नका. जरूर मजा करा पण काळजीपूर्वक!

सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे भरपूर हसा!

तुमच्या अनुभवाच्या आणि ज्ञानाच्या कक्षा विस्तृत करा. मैत्री करा.

ज्योती सावरकर

अनेक गोष्टींची तयारी करीत असताना, अनेक छोट्या गोष्टींकडेही लक्ष द्यावे लागते. सांस्कृतिक कार्यक्रमाची तयारी, जर्मन कुटुंबियांबरोबर राहण्याचे प्रशिक्षण, याचबरोबर जेव्हा जर्मन विद्यार्थी आदान-प्रदान योजनेअंतर्गत भारतात येतात तेव्हा खालील प्रकारची यादी आम्ही आपल्या विद्यार्थ्यांकडे देतो.

- १) रोज मच्छरदाणी वापरा.
- २) जेव्हा तुमचे परदेशी पाहुणे घराबाहेर पडतात तेव्हा त्यांच्याबरोबर उकळलेल्या पाण्याची बाटली आवर्जून द्या.
- ३) अपवाद वगळता त्या लोकांना गर्दीची सवय नसते त्यामुळे त्यांना मोकळेपणा वाटेल अशा ठिकाणी न्या.
- ४) परदेशी पाहुणे तुमच्या घरी आले असतांना सुरुवातीलाच तुम्ही तुमच्या सगळ्या नातेवाईक आणि मित्र-मंडळींना बोलवू नका. तुमच्या पाहुण्यांना कदाचित संकोचल्यासारखं वाटेल. त्याऐवजी तुम्ही त्यांच्याबरोबर भरपूर बोला ज्यामुळे तुमची एकमेकांशी अधिक ओळख होईल. ज्याचा उपयोग तुम्हाला जर्मनीत गेल्यावर होईल.
- ५) कृपया तुमच्या कमोड असलेल्या टॉयलेटमध्ये टॉयलेट पेपर रोल आणि कचरा पेटी आहे याची खात्री करा.
- ६) त्यांना खाण्याचा आग्रह करू नका. खाद्यपदार्थ टेबलवर ठेवा. ते स्वतः वाढून घेतील. अन्न फार मसालेदार व तेलकट नाही याची काळजी घ्या.
- ७) कृपया कटलरी (काटा, चमचा व सुरी) टेबलावर ठेवा.
- ८) त्यांनी साबण, पेस्ट, शॅम्पू त्यांचा आणला असल्यास वाईट वाटून घेऊ नका.
- ९) त्यांना टर्किश टॉवेल वापरण्यास द्या.
- १०) जर तुम्ही घरात बूट वापरत नसाल तर त्याची कल्पना तुमच्या परदेशी

पाहुण्यांना द्या. त्यासाठी तुमच्या रितीरिवाजांशी, तत्वांशी, चालीरीतींशी तडजोड करू नका.

११) परदेशी पाहुण्यांची खातीरदारी करतांना अति आदरातिथ्य करू नका. तुम्ही जसे एरवी नातेवाईक किंवा मित्रमंडळींशी वागता तसेच वागा, ते त्यांना अधिक आवडेल.

याशिवाय सहलीला आम्ही अधूनमधून खाण्यासाठी थोडा खाऊ सोबत नेत असतो. ह्यातसुद्धा आमचे नियोजन असते. यामुळे विभिन्न प्रकारचे पदार्थ सर्व विद्यार्थ्यांना खाण्यास मिळतात. तसेच पालकांच्या सुद्धा ते सोयीचे होते आणि परकीय चलनात खाण्यावर खर्च कमी होतो. शिवाय हे पदार्थ घरचे असल्याने मुलांची पोटं बिघडण्याची भीती उरत नाही. अशा खवय्येगिरीची एक झलक तुम्हीही चाखून पहा. एका स्टडी टुरच्या वेळी केलेल्या खाद्य पदार्थांच्या नियोजनाबद्दलचा एक नमुना पुढे दिला आहे. पोटपूजेचे नियोजन आम्ही करित असतो. त्याची झलक वाचून तुम्हालाही मजा येईल.

खवय्येगिरी

जगाच्या पाठीवर कुठेही गेलं तरी पोटपूजा नेहमी अग्रस्थानीच असते ! त्यातून युरोपला जायचं म्हटल्यावर भारतीय चवी १५ दिवससुद्धा विसरणे अवघड असते. यासाठी आमच्या मॅमने दुपारच्या जेवणाचा एक सोपा व चविष्ट उपाय सुचवला. ३० जणांनी एक एक पदार्थ प्रत्येकासाठी घेऊन यायचा. यामुळे झाले काय, आमच्या फ्रेंच ड्रायव्हरलासुद्धा महाराष्ट्रीय चव चाखायला मिळाली! पण इतके पदार्थ न्यायचे तरी कोणते आणि कोणी? प्रत्येकाला रोज एक तिखट आणि गोड पदार्थांचे पॅकेट देण्यात येणार होते. म्हणून मग चिट्ठ्यांचा पर्याय निवडला. कुणी कुठले पदार्थ न्यायचे हे चिट्ठ्या टाकून ठरविण्यात आले.

तिखटमध्ये बाकरवडी, थालिपीठ, कचोरी विविध चिवड्यांचे प्रकार असे भरपूर टिकणारे पदार्थ ठरविण्यात आले. विविध प्रकारचे लाडू, मॅमची आवडती जिलबी. शंकरपाळे असे गोड पदार्थ देखील घेण्यात आले. सगळ्यांनी आपापल्या आवडी-निवडी बाजूला ठेवून दुपारच्या जेवणाचा आस्वाद घेतला.

अडचण फक्त एवढीच होती की बसमध्ये खाता यायचं नाही... जॅक ओरडायला लागायचा ना... या कल्पनेचा आम्हाला इतका फायदा झाला की एक तरी पाकीट

खायला जवळ असायचे. हिटलरच्या समर रेसिडेन्सवर खाकरा खाण्यात इतकी मजा आली की ती शब्दात व्यक्त करणे केवळ अशक्यच !! पावभाजीच्या स्वादाच्या खाकऱ्याचे एकच पाकीट असल्यामुळे, सगळेच त्यावर तुटून पडले. शेवटी ज्यांच्या वाटणीचे ते पाकीट होते, त्या बिचाऱ्यांना सांगावे लागले, “ अरे, आम्हाला राहू द्या की काहीतरी !” बसमध्ये तर आमचा अमोघ भुकेलेल्यांसाठी शेंगदाणे घेऊन आणि आदिश दाण्याची चिक्की घेऊन एका पायावर तयारच असायचे.

तात्पर्य असे, १५ दिवसातच आम्हाला कळून चुकलं की आपलं खाणं ते आपलं खाणं ! असे वाटत होते की कधी एकदा घरी जाऊन पिठलं-भाकरी खातेय.

तारीख	पदार्थ	नाव	गोड पदार्थ	नाव
२६-५-११	बाकरवडी	मयूर	काजूकतली	विशाखा
२७-५-११	थालिपीठ	शांभवी	जिलबी	ईशा
२८-५-११	तिखटमिठाच्या पुऱ्या	गार्गी	सोनपापडी	प्राजक्ता
२९-५-११	कचोरी	पूजा	खव्याचा लाडू	शंतनू
३०-५-११	कडबोळी	सुभाष	बेसनाचा लाडू	शर्मिष्ठा
१-६-११	बटाऱ्याचा चिवडा	गौरव	सांजोऱ्या	गिरीजा
२-६-११	ठेपले	कुणाल	करंज्या	तेजस्विनी
३-६-११	चकली	रचना	पुरणपोळी	आशिष
४-६-११	खाकरा	नील	शंकरपाळे	सुरभी
५-६-११	शेव	विजया	गुळाची पोळी	हर्षा
६-६-११	पोहे चिवडा	शिवानी	साटोऱ्या	अनल

आदिशची चिक्की आणि अमोघचे खारे शेंगदाणे, अनलिमिटेड

खाऊ-पिऊ ऑरगनायझिंग कमिटी (आई)

ज्याने त्या दिवशीचे पदार्थ आणले होते त्याने त्या दिवशीची वाटावाटीची जबाबदारी व्यवस्थित सांभाळली आणि सगळ्यांना सांडासांडी न करता पदार्थांचा आस्वाद घेतला. आमच्या खाऊ-पिऊ ऑरगनायझिंग कमिटीनेही (सगळ्यांच्या आया) आम्हाला चविष्ट पदार्थ बरोबर देऊन एक अतिशय महत्त्वाची भूमिका पार पाडली होती. त्याबद्दल सर्व आयांना खूप खूप धन्यवाद !

तेजस्विनी मांडके

मैत्री

पार्टनरच्या जोड्या जुळवणे ही एक अत्यंत महत्त्वाची गोष्ट दरवर्षी स्टडी टुर किंवा स्टुडण्ट एक्सचेंजला पार पाडावी लागते. हे एक जिकरीचं काम आहे. असंच म्हणावं लागेल. स्टडी टुर आणि स्टुडण्ट एक्सचेंज यशस्वी होणं याचं श्रेय दोन्ही देशांच्या विद्यार्थ्यांमधील सामंजस्य वाढणे आणि त्यांच्या मैत्रीची भावना रुजणे, फुलणे व पुढे ती जोपासली जाणे यात असतं. सांस्कृतिक आदान-प्रदान याचा अर्थच तो आहे की आपण समोरच्या व्यक्तीस तिची भाषा, धर्म, देश, वेष, संस्कृती वेगळी असूनही एक माणूस म्हणून जाणून घेणं. चांगल्या गोष्टी आपण अंगी बाणण्याचा प्रयत्न करणं. हा उदात्त विचार प्रत्यक्षात येण्यासाठी स्टडी टुर काय किंवा एक्सचेंज काय ह्याचा कालावधी अपुराच म्हणावा लागेल. पण तरीही आपण जर योग्य नियोजनाने, मनापासून पावलं उचलली तर देव आपल्याला नक्की यश देतो असा माझा अनुभव आहे. विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास व्हावा, त्यांना जास्तीत जास्त अनुभव घेता यावा, त्यांच्यामध्ये 'हे विश्वाचि माझे घर' ही

संकल्पना रुजावी, त्यांना माणुसकी म्हणजे काय हे समजावं यासाठी माझा सतत प्रयत्न असतो. तरुण वयातील ह्या विद्यार्थ्यांच्या तरल संवेदना जेव्हा नवं शिकण्यास उत्सुक असतात, मैत्री करण्यास तत्पर असतात, तेव्हाच ही संधी त्यांना पालक व आम्ही शिक्षक उपलब्ध करून देत असतो. यामुळे यामागे माझ्या मनात फार मोठ्या जबाबदारीची जाणीव सतत असते. त्यासाठीच माझ्या स्टडीटुर आणि स्टुडण्ट एक्सचेंजशी संबंधित प्रत्येक गोष्ट अतिशय लक्षपूर्वक करण्याचा कटाक्ष असतो. विद्यार्थ्यांच्या पार्टनर म्हणून जोड्या लावताना (१) वय, (२) लिंग (३) छंद (४) स्वभाव (५) मित्रपरिवार (६) कौटुंबिक पार्श्वभूमी लक्षात घेणं आवश्यक असतं. यासाठी विद्यार्थ्यांना त्यांच्याबद्दल विस्तृतपणे लिहिण्यास सांगून ते बारकाईने मी वाचते. जर्मनीतील विद्यार्थ्यांची माहिती वाचते. मग त्यावर आमची चर्चा होऊन विद्यार्थ्यांच्या जोड्या जुळवल्या जातात. जर्मन विद्यार्थी भारतभेटीस आधी येत असल्याने त्यांची प्रत्यक्ष भेट आपले विद्यार्थी घेऊ शकतात. ई-मेल, फोन, फेसबुक याद्वारे आम्ही नेमून दिलेले पार्टनर्स एकमेकांच्या संपर्कात राहतात. स्टडीटुर किंवा स्टुडण्ट एक्सचेंजद्वारे केवळ पार्टनरच नाही तर दोन्ही देशांतील कुटुंब एकमेकांजवळ आल्याचं लक्षात आलं आहे ही माझ्यासाठी प्रचंड आनंदाची गोष्ट आहे. स्टडीटुर किंवा स्टुडण्ट एक्सचेंज संपल्यानंतरही विद्यार्थ्यां मधील मैत्री कायम राहिली इतकंच काय तर वृद्धिंगत झाली.

वानगीदाखल उदाहरणे द्यायची झाली तर १९९९ आणि २००१ सालच्या सांस्कृतिक आदान-प्रदानाच्या स्टुडण्ट एक्सचेंजच्या कार्यक्रमात राहुल व्यंकट आणि नील्स लिलिएन्थाल एकमेकांचे पार्टनर होते. आज ते गेली दहा वर्षे एकमेकांच्या संपर्कात आहेत. नील्स गेल्या वर्षी राहुलच्या लग्नासाठी पुण्यात येऊन गेला, तेव्हा तो मला भेटला. आपल्या स्टुडण्ट एक्सचेंजमुळे आज राहुलसारखा चांगला मित्र मला मिळाला असं सांगत आता त्याने 'ल्युकेमिया' ह्या विषयात संशोधन करून पी. एच्. डी. मिळवली आणि जर्मनीत बॉन येथील कंपनीत कार्यरत असल्याचं सांगितलं. नील्स म्हणाला की माझी पहिली भारतवारी आपल्या उपक्रमांतर्गत मी सोळा वर्षांचा असताना झाली. तेव्हा मला भारतीय संस्कृती म्हणजे काय हे जाणून घेता आलं. भारतासारख्या विकसनशील देशात राहणं किती आव्हानात्मक आहे हे समजलं. इथली लोकं किती प्रेमळ आहेत हे जाणवलं. इथे गरीब जनतेचं प्रमाण जास्त आहे तरी लोकांच्या चेहेऱ्यावर हास्य असतं हे पाहता आलं. त्यामुळे जर्मनीत परत गेल्यावर लहान-सहान गोष्टींबद्दल तक्रार

करणं सोडून दिलं. ह्या गोष्टी त्यांच्याकडून ऐकल्याने मला बरं वाटलं. राहुल आणि निल्स आज जगभरात सुमारे दहा वेगवेगळ्या देशांत एकमेकांना भेटल्याचं अभिमानाने सांगतात. संस्कारक्षम वयात स्टुडण्ट एक्सचेंजमध्ये भाग घेतल्याने जगाबद्दलची संकल्पना विस्तृत झाली. व्यक्तिमत्त्वात नकळत चांगले बदल घडले. ह्या सगळ्याचा उपयोग राहुलला आज मल्टिमीडिया जर्नालिस्ट म्हणून ब्रुसेल्स येथील एका मल्टिनेशनल कंपनीत काम करतांना होतो असं त्यांचं मत आहे. राहुल त्याच्या बायकोबरोबर निल्स च्या पी. एच्. डी पार्टीचं निमंत्रण स्वीकारून क्लोनला जाणार आहे.

गौरी केतकर व झाशा होल्झाफेल हे एकमेकांचे पार्टनर. झाशा हे नाव वाचून आम्हाला ती मुलगी असेल असं वाटलं, नंतर सगळे जर्मन विद्यार्थी भारतात आले तेव्हा कळलं की तो मुलगा आहे. पण गौरी केतकरचे आई-वडील समंजस आहेत आणि गौरीला एक भाऊदेखील आहे स्वानंद. त्यामुळे तिचे वडील म्हणाले काही हरकत नाही, स्वानंद आणि झाशा एका खोलीत राहतील. असे तिचे आई-वडील आता गौरीचं लग्न होऊन ती सौ. सई चितळे झाली आहे. ती व तिचा नवरा जर्मनीत असतात. तिथे ती एम्. बी. ए. करत आहे.

आजही झाशा आणि ती एकमेकांच्या संपर्कात असतात. तो तिच्या लग्नाला २००८ साली पुण्यात येऊन गेला. गौरी ह्यावर्षी भारतात आली असतांना तिने आमच्या ग्रुपला स्टडीटुर, स्टुडण्ट एक्सचेंजबद्दल तिचे अनुभव सांगून प्रेरित केले. याचबरोबर ती जर्मनीत जाऊन तिकडच्या ग्रुपशी संवाद साधणार आहे. पूर्वीचे विद्यार्थी आजही ह्याप्रकारे त्यांचं योगदान देत मैत्रीचे पूल बांधत आहेत.

दीप्ती भोंडे हिच्या लग्नात तिची स्टुडण्ट एक्सचेंजची पार्टनर काथरीन येऊन गेली. तिच्याबरोबर तिची बहीण कोरीना व भाऊ माथियास, हे देखील पुण्यात आले होते. लग्नघरी न राहता तुम्ही माझ्याकडे उतरा असं सांगून त्यांचा पाहुणचार करायला मला व माझ्या घरच्यांना मजा आली. दीप्ती म्हणते की, स्टुडण्ट एक्सचेंजमुळे तिला एक हक्काचं घरचं जणू जर्मनीत मिळालं आहे.

मित्रा इंगळहळ्ळीकर हिच्या लग्नाला तिची पार्टनर अॅलेक्स आणि शिवानी मंगळूरकर हिची पार्टनर अँटोनिया पूर ह्या नुकत्याच पुण्यात येऊन गेल्या. शिवानी मंगळूरकर ही पुढील शिक्षणासाठी वुपरतालमध्ये असून तिच्या जर्मन माहेरी कार्ट्स्ट्स गावात तिची जर्मन आई क्रिस्टील मायरपूरकडे अनेक वेळा जाते.

पालक व व्यावसायिकांच्या आदान-प्रदान उपक्रमांतर्गत सुप्रिया गुर्जर आणि

अलेक्झांड्रा युस्ट यांची मैत्री झाली. मोठ्या वयात मैत्री होणं आणि त्यानंतर एकमेकांच्या संपर्कात असणं ही कौतुकाची गोष्ट मला वाटते. ह्या दोघी जणी इंटरनेटच्या माध्यमातून अनुभवांची, भावभावनांची, विचारांची, देवाण-घेणाण करतात.

लेले दाम्पत्य आणि डुवेन्स दाम्पत्य म्हणजे देखील मैत्रीचं एक सुंदर उदाहरण आहे. पालक आदान-प्रदान योजनेनंतर ते एकमेकांच्या संपर्कात राहिले. त्यानंतर ते एकदा एकमेकांबरोबर फ्रान्समधील छोट्या गावात गेले. तिथे एक घर भाड्याने घेऊन ते राहिले, जवळपासचा परिसर पाहिला. आमच्या उपक्रमाद्वारे एकमेकांच्या परिचयाचे झालेले हे लोक. पुढे त्यांची मैत्री इतकी छान जपतात हे पाहून फार आनंद होतो.

केतकी लाटकर राईयाक कुटुंबात राहिली. तिची फारच चांगली मैत्री त्या कुटुंबीयांशी झाली. विविध आणि ती खरोखरी बहिणीप्रमाणे राहिल्या. मारिया आणि अल्बर्ट म्हणजे जणू तिचेच आई-वडील असल्यासारखे तिला वाटले असं ती म्हणते. जेव्हा पालक व व्यावसायिकांचा आदान-प्रदान उपक्रम झाला तेव्हा केतकीचे जर्मन आई-वडील मारिया आणि अल्बर्ट हे त्यांच्याकडे महिनाभर राहिले. गेली नऊ वर्षे ही दोन्ही कुटुंबे एकमेकांच्या संपर्कात आहेत. सांस्कृतिक आदान-प्रदानाच्या ह्या उपक्रमामुळे त्यांची मैत्री झाली असं ते मला भेटल्यावर आवर्जून सांगतात. माझ्या मते, विभिन्न संस्कृतीची, राहणीमानाची लोकां एकत्र येतात, मोकळ्या मनाने समोरच्याला स्वीकारतात, मैत्री करतात याचं श्रेय कोणा एका व्यक्तीचं नसून सगळ्यांचं असतं.

कधीकधी मैत्रीचा योग हा आपोआप जुळून येतो. तसेच माझी बहीण डॉ. सुरेखा व अनेट डेगेन्स फोक्ट यांच्याबाबतीत झाले. दुसऱ्या विद्यार्थी आदान-प्रदान कार्यक्रमाच्या वेळेस आम्ही दिल्लीत जर्मन पाहुण्यांचे स्वागत केले. नियोजनानुसार दिल्ली, जयपूर, आग्रा दाखवून आम्ही पुण्याला येणार होतो. मला दिल्लीत फोन आला. पुण्यात अनेट ज्याच्याकडे राहणार असल्याचं ठरलं होतं तिथे काही कारणास्तव तिची सोय होऊ शकणार नाही असं अचानक कळवण्यात आलं. एक मोठा पेचप्रसंग माझ्यासमोर उभा राहिला. जर्मन पाहुणे भारतात दाखल झाले आहेत आणि त्यापैकी एकाची सोय अचानक कुठे करायची असा प्रश्न मला पडला. माझ्या घरी अंक व पेटर क्रूल हे नेहमीप्रमाणेच राहणार होते. त्यामुळे अजून एका व्यक्तीची सोय करणे शक्य नव्हतं. माझ्या बहिणीशी ह्याबद्दल मी

फोनवर बोलले. तेव्हा एका क्षणाचाही विलंब न करता सुरेखाने तिच्याकडे अनेटाला राहू देत असं विश्वासाने मला सांगितले. कुटुंबियांचा माझ्या उपक्रमांना केवळ पाठिंबाच नसतो, तर वेळप्रसंगी सर्व प्रकारची मदत करायला ते तयार असतात ह्याचा प्रत्यय मला तेव्हा आला. बहीण माझ्या पाठीशी उभी राहिली. माझा प्रश्न सुटला. अनेटादेखील मोठ्या मनाने नवीन बदलाला तयार झाली. त्यांची एकमेकींशी मैत्री जमली. चौथ्या आदान-प्रदान कार्यक्रमाच्या वेळी सुरेखा पंधरा दिवसांकरिता अनेटाचे आमंत्रण स्वीकारून युरोपला तिला भेटायला गेली.

‘फर्ग्युसन कॉलेज हे ‘Pasch’ (पार्टनर स्कूल प्रोग्रॅम) चा एक पार्टनर आहे. विद्यार्थ्यांना फिल्म कशी घ्यावी. इत्यादींची सर्व माहिती करून देण्यासाठी बिल्गिनच्या अन्या शूटस् ह्या दोनदा पुण्यात आल्या होत्या. पहिल्या सेमिनारमध्ये माझा मुलगा अनिश ह्याला अभिनव शाळेतर्फे भाग घेण्याची संधी मिळाली. दुसऱ्या सेमिनारमध्ये मी भाग घेतला. ते सेमिनार आम्ही फर्ग्युसनमध्ये घेतले. त्यातून आमची मैत्री झाली. आम्ही एकमेकांच्या संपर्कात ई-मेल द्वारे राहिलो. तिने मला ई-मेलद्वारे असे कळवले की तिचे आई-वडील व लहान-भाऊ यांना घेऊन ती भारतभेटीसाठी येऊ इच्छिते. पण पहिलाच मोठा प्रवास आणि ‘कल्चरल शॉक’ तिच्या आई-वडिलांना बसेल अशी तिला थोडी काळजी वाटली. मी व माझ्या कुटुंबीयांनी आधी त्यांनी सगळ्यांनी आमच्याकडे चार दिवस राहण्याचा आग्रह केला. यामुळे पर्यटक म्हणून असुरक्षित न वाटता आमचे पाहुणे म्हणून आमच्याबरोबर राहता येईल. यांतून त्यांना भावनिक सुरक्षितताही वाटेल असं सांगितलं ते आमंत्रण तिने स्वीकारलं व चौघेही आमच्याकडे आले. पुढले चार दिवस आमच्या कुटुंबियांसाठी मंतरलेले होते. आम्ही पाच जण व ते चौघे जेवणाच्या टेबलजवळ सतत मुक्कामास होतो. गप्पांची मैफिल रंगत गेली. अन्याची आई शाळेत शिक्षिका व वडील निवृत्त अधिकारी होते. भाऊ मोमास हाही चित्रपट दिग्दर्शन करतो. तिचे वडील रोलॉड यांना गाण्याची फार आवड. ते चक्र माझ्याबरोबर मी जाते त्या सौ. मंगलाताई चितळे यांच्या गाण्याच्या क्लासला आले. त्यांना पाहून क्लासमधील समस्त बायका अवाक् झाल्या. ते आमच्याबरोबर ‘विठ्ठल विठ्ठल गजरीचा गजर’ म्हणू लागले. आम्हाला दोन जर्मन गाणीही शिकवली. आज त्यांच्यामुळे विठ्ठलाऊलीचा गजर जर्मन मातीत सुरू आहे.

एक वेगळं उदाहरण म्हणजे दुसऱ्या स्टुडण्ट एक्सचेंजला आमच्या सोबत असणारे प्राजक्ता व आनंद ह्या दोघांची ओळख ह्या उपक्रमाद्वारेच झाली. प्राजक्ता फर्ग्युसनची

विद्यार्थिनी होती तर आनंद मराठवाडा मित्र-मंडळ कॉलेज ऑफ कॉमर्सचा विद्यार्थी होता. स्टुडण्ट एक्सचेंज तर्फे युरोपला ही दोघे आले असतांना त्यांची केवळ मैत्रीच जमली नाही तर त्याचं रूपांतर पुढे प्रेमात झालं. आता ते श्री. व सौ. गुमा झाले असून त्यांना एक मुलगादेखील आहे. त्यांनी 'कलोन स्या' नावाचा कोरेगाव पार्क येथे स्या काढला असून, त्याच्या उद्घाटनाच्या वेळी मला आणि त्याच्या लाडक्या मॅक अंकल म्हणजेच मकरंदला आवर्जून उपस्थित राहण्यास सांगितले. जर्मनीतल्या कलोन ह्या गावी आमची सहल गेली असतांना तिथे त्यांना एकमेकांविषयी अधिक आत्मीयता वाटू लागली अन् म्हणून 'कलोन स्या' असं नावं दिलं. असं तेव्हा त्या दोघांनी सांगितलं. दोघांच्या घरची मंडळी हे माझ्यावर खुश आहेत असं कळल्यावर मी हसत म्हणाले की, सांस्कृतिक आदान-प्रदानाचे धडे मी त्यांना दिले होते. त्यांच्या मनाच्या तारा छेडल्या गेल्या ते केवळ 'हे बंधू रेशमाचे' म्हणून!

सांस्कृतिक आदान-प्रदानातर्फे अनेक जणांचे ऋणानुबंध एकमेकांशी जोडले गेले. त्यातील काहींनी त्यांच्या मैत्रीबद्दल आवर्जून काही आठवणी व्यक्त केल्या आहेत. त्या वाचून तुम्हाला नक्कीच आनंद होईल.

फर्ग्युसन महाविद्यालयाच्या जर्मन विभागातर्फे चालणाऱ्या स्टुडण्टस् एक्सचेंज कार्यक्रमाचाच पुढील भाग म्हणून यंदा पालकही पुण्यात येणार आहेत व पर्यायाने येथील पालक इच्छा असल्यास जर्मनीत जाऊ शकतात, अशी योजना कानावर आली व त्यातील एक पालकांची जोडी आमच्या (छोट्या?) घरात राहू शकेल असे आम्ही डॉ. सविता केळकर यांना कळविले. पाहुण्यांचे येणे नक्की झाल्यावर त्यांच्यासाठी कार्यक्रमाची आखणी करण्यात सगळा गुपच दंग झाला.

तद्दन मध्यमवर्गीय मराठी कुटुंबात या गोऱ्या लोकांचा कसा टिकाव लागेल, याचा फारसा विचार मनाला शिवला नाही. कारण नसलेल्या गोष्टींचा देखावा करून त्यांना वेगळेपणा दाखवायचाच नाही उलट आपण जसे आहोत, जसे राहतो ते व तसेच त्यांना समजले तरी हरकत नाही, असे आम्ही दोघा नवराबायकोंनी धोरण स्वीकारले व त्याची पूर्ण कल्पना आमच्या मुलाला दिली.

डीटर व मारिया हेर्गेनरोडर ही जोडी एका सकाळी फर्ग्युसनचा आवारात दाखल झाली. हे दोघे आमच्या घरचे पाहुणे होते!

आमच्याकडे कार नसल्याने पावण्यांना रिक्षातून घरी आणावे लागले. रिक्षा हे वाहन ते दोघेही पहिल्यांदाच बघत होते. रस्त्यातील गर्दी त्याला चुकवत चालकाचे रिक्षा चालविणे व घाबरून मारियाने डोळ्यावर-चेहऱ्यावर हात ठेवून मनातील भीती व्यक्त करणे हे आठवले की आजही मला हसू येते. घरात पोहोचल्यावर पाहुण्यांचे आगत स्वागत झाले आणि आमच्या मिश्र बोलीतील संभाषणाला सुरुवात झाली. आम्ही सर्वजण बोलणे, व्यक्त करणे महत्वाचे आहे हे मनोमन समजलो होतो. भाषा येते की नाही यापेक्षाही आपल्याला संपर्क कसा करता येतो, याचे मार्ग शोधणे महत्वाचे आहे! हे आमच्या डोळ्यांमध्ये एकमेकांना स्पष्ट दिसले होते. मला आठवते त्याप्रमाणे भारतीय धर्म, संस्कृती, स्त्रियांची स्थिती, गरीब-श्रीमंत यातील दरी, भाज्यांचे बाजारभाव, मराठी पाककृती, भारताचा भूगोल-निसर्ग-इतिहास काही म्हणून न वगळता सर्व विषयांवर “प्रयत्नपूर्वक इंग्रजी” मध्ये (सहज सुलभ नसलेल्या) दांडपट्टा चालविल्याप्रमाणे बोलत होते. डीटर व मारिया यांचंही इंग्रजीशी फार सख्य नसल्याने माझ्या शब्दांबरोबर, हावभाव हातवारे यांच्या मदतीने ते गोष्टी समजण्याचा आटोकाट प्रयत्न करित होते. हे मला चांगलेच स्मरते. मुक्कामाच्या सगळ्या काळात त्यांनी मी केलेले सर्व पदार्थ मनापासून खाल्ले! माझे पोळ्या लाटणे किंवा विळीवर भाजी चिरणे मारियाला थक्क करणारे होते. मी वेगात विळीवर भाजी चिरू लागले की माझा हात कापेल याची भीती वाटून ताण असह्य होऊन ती तेथून उठून जात असे हे मला आठवते आहे. पोळी, भात, भाजी, आमटी असे जेवण (तिखट अजिबात नाही.) त्यांनी आवडीने चाखले तर उपमा, इडली, थालीपिठ, गोड शिरा यातही बरीच रुची दाखविली! येथील उबदार हवा व ताजे अन्न या दोन गोष्टी आम्हाला आवडत आहेत हे त्यांनी वारंवार स्पष्ट केले. तुळशीबागेत मी त्यांना हौसेने घेऊन गेले तेव्हा मात्र मारियाने मला गर्दीत फारशी मजा येत नाहीये सबब आपण लवकर घरी जाऊ हेही तितक्याच मोकळेपणाने सांगितले. तर घरामागच्या टेकडीवर रोज सुद्धा आवडीने फिरायला जायला ते दोघेही उत्सुक होते. भारतीय, विशेषतः कोकणातील खेडे दाखविण्यासाठी त्यांना नेले तेव्हा खुली वाहणारी नदी, वनस्पतींचे अनेक विध प्रकार,

शेणाने सारविलेल्या घरातील जमिनी, विहीर व त्याचा रहाट, नदीकाठचे देऊळ, गावातील बगळ्यांनी भरलेला त्यांचा रातथाऱ्याचा प्रचंड वृक्ष, बैलगाड्या अशा अनेक गोष्टी त्यांना अचंबित करीत होत्या हे जाणवत होते. त्यांच्या मुक्कामाच्या काळात मी स्वतः पेंट केलेला व लगेच शिप्यांकडून शिवून घेतलेला भारतीय पोशाख घालताना मारिया खूप झालेली दिसत होती.

आमच्या काही नातेवाईकांच्या घरी त्यांना नेल्यावर भारतीय कुटुंब पद्धती, नात्यांचे प्रकार, त्यातील नातेसंबंध याची माहिती त्यांना आश्चर्यकारक वाटत होती. आमच्या घरगुती पाहुणचारातील अस्सल भारतीय आपलेपणा व मध्यमवर्गीय आपुलकी त्यांना नक्कीच भावली होती, हे आमच्यासाठी फार समाधानाचे होते.

मे-जून २००६, एक्सचेंज मध्ये आम्ही पाहुणे बनण्याची वेळ आली. आता अचंबित होण्याची माझी पाळी होती. एक आलिशान गाडी घेऊन ती दोघे आम्हाला न्यायला विमानतळावर आली होती. थोड्याच वेळात आम्ही त्यांच्या घरी पोहोचलो. नीटस छोटेसे गाव, उन्हाळ्याचे पूर्ण ऐश्वर्य ल्यायलेला निसर्ग, त्यात तीन मजली आलिशान असा डिटर-मारियाचा बंगला त्या भोवतीचा रेखीव सुंदर बगीचा हे पाहिल्यावर न कळत मनात तुलना झाली व त्या दोघांनी आमच्या गर्दीच्या शहरात व त्यामानाने लहानशा घरात खरंच किती अँडजस्टमेंट करत आनंदात दिवस घालविले, हे आठवून मनोमन त्यांना सलाम करावासा वाटला.

मानवी नाते संबंधातील मोकळेपणा हा अचंबित करणारा होता. प्रत्येक तरुण मुलाला किंवा मुलीस गर्लफ्रेंड व बॉयफ्रेंड असणे आवश्यक असते व त्यांचे हे नाते लग्नापूर्वीही सबंध कुटुंबाने स्वीकारलेले असते हे जवळून पाहायला व अनुभवायला मिळाले. व्यक्तीस्वातंत्र्य असल्याने घरातील आजीलाही कंपनी या अर्थाने मित्र असू शकतो, हे मी या कुटुंबात राहिल्याने खूप छान समजू शकले. प्रगती, विकास, सामाजिक संपत्तीची निर्मिती करताना निर्माण झालेल्या फास्ट लाईफ मधून, कुटुंबं विखुरली, तरी वैयक्तिक नाती टिकविण्याची खटपट येथे पाहायला मिळाली. कुटुंबात राहिल्यामुळे शाकाहारी असण्याचा किंचितही त्रास जाणवला नाही.

प्रत्येकाला आपल्या नशिबाप्रमाणे चांगल्या-वाईट गोष्टी अनुभवावयास मिळतात. डिटर-मारियाची मैत्री व जर्मनीची भेट ही मागच्या जन्मात केलेल्या कोणत्यातरी चांगल्या कर्माची बक्षिसी असावी असे मानत चांगले कृत्य केल्याबद्दल गेल्या जन्मीच्या स्वतःला व योग्य कामाचे योग्य बक्षिस देणाऱ्या जगत्रियंत्याला मी या कारणासाठी नेहमीच दुवा देते व देत राहीन.

प्रा. इरावती संजीव नलावडे

साकव... साकव म्हणजे पूल किंवा सेतू. साकव-एक छोटासाच शब्द, पण केवढा मोठा आशय साठवला आहे या शब्दात. साकव-दोन किनाऱ्यांना जोडणारा ! साकव-दोन गोष्टींना जोडणारा ! दोन गावांना जोडणारा ! साकव-दोन मनांना जोडणारा, दोन कुटुंबांना जोडणारा ! साकव-दोन समाजांना जोडणारा, दोन संस्कृतींना जोडणारा !

फार पूर्वीपासूनच आमच्या कोकणात या साकवांना फार महत्त्व. कोकणातल्या खडकाळ, डोंगराळ, दुर्गम भागात एकमेकांकडे जायचे कसे ? गावकीचा व्यवहार सांभाळायचा कसा ? दुसऱ्या, शेजारच्या गावांशी संपर्क कसा करायचा ? दुसऱ्या गावातल्या संपन्न घराण्याशी सोयरीक जोडायची कशी ? सगळ्याच समस्या. मग गावातलेच लोक एकत्र येऊन ओढ्या-नाल्यांवर असे छोटे-छोटे साकव बांधत आणि गावगाडा सुरळीत चालू राही. आता विज्ञान युगातही, दळणवळणाची साधने अत्यंत प्रगत झाल्यानंतरही या साकवांच महत्त्व अजिबात कमी झालेलं नाही. फक्त त्याचे परिप्रेक्ष्य बदलले इतकंच !

घटना अशी घडली की २००६ मध्ये पेरेंटस् एक्सचेंज प्रोग्रॅममध्ये आम्ही उभयता सहभागी झालो आणि साकवाचा वेगळाच अर्थ आम्हाला जाणवू लागला. मोनिका आणि वुल्फगॅंग उर्फ वॉली डुव्हेन हे दांपत्य तीन आठवड्यांसाठी आमच्याकडे राहावयास आले आणि या नवीन पर्वाला, नवीन अध्यायाला सुरुवात झाली. भारतीय आणि जर्मन-दोन वेगवेगळ्या-संस्कृतींचा वेगवेगळ्या जीवनमूल्यांचा, वेगवेगळ्या पद्धतींचा एकमेकांशी परिचय होऊ लागला. जर्मन आणि मराठी-भाषा भिन्न असली तरी जीवनपद्धती मधले साम्यही लक्षात आले.

त्यानंतर साधारणपणे वर्षाभराने आम्हीही दोघेजण तीन आठवड्यांसाठी जर्मनीला कार्ट येथे त्यांच्या घरी गेलो. त्यांच्याकडील आदरातिथ्य अनुभवले. स्वयंपाक मोनिकाने करायचा आणि नंतरची झाकपाक म्हणजे भांडी घासून पुसून जागेवर लावायची वॉलीने असा आगळा नित्यपाठ बघायला मिळाला. मुख्य म्हणजे त्यांच्या वागण्यातून आमच्याविषयी वाटणारी आपुलकी व जिव्हाळा मनाला स्पर्श करणारा होता. महत्वाचे म्हणजे एकदा आम्ही त्यांच्याकडे जाणे आणि त्यांनी आमच्याकडे येणे एवढ्यावरच आमचे संबंध थांबले अथवा संपले नाहीत. आमचा मुलगा-मंदार त्याच्या व्यवसाय निमित्त जर्मनीला दुबेन कुटुंबाच्या परिसरात गेला तर हमखास त्यांच्याकडे जातोच. विशेष म्हणजे सन २०११ च्या एप्रिल-मे मध्ये आम्ही चौघांनीही एकत्र 'फ्रेंच रिव्हिएराची' सहल केली. आता पुढच्या वर्षी एकत्र श्रीलंकेला जाण्याचा मानस आहे.

म्हणतातना 'ऋणानुबंधाच्या कुटून घडल्या भेटी
भेटीत तुष्टता मोठी'

मैत्रीच्या साकवामुळेच ग्लोबलायझेशनच्या आधुनिक जमान्यात विश्वात्मक भावनेचा अत्यंत आनंददायी अनुभव मिळाला! आणि हे सर्व शक्य झाले सौ. सविताच्या पालक एक्सचेंज प्रोग्राममुळे.

सौ. विनीता लेले

मैत्रीचे असे ऋणानुबंध पाहून मन भरून येते. आजवर मी जे काही करित आले आहे, त्याची ही पावतीच आहे याबद्दल मला खूप समाधान वाटतं. अनेक विद्यार्थी आजही एकमेकांच्या संपर्कात आहेत आणि त्या सगळ्यांच्या संपर्कात मी आहे. ह्या मुलांना ते अवघे सतरा, अठरा वर्षांचे असतांना मी एकमेकांशी ओळख करून दिली होती. त्यातल्या अनेकांची आता लग्न होत आहेत. मधली एवढी वर्षे ते एका सांस्कृतिक आदान-प्रदान योजनेमार्फत झालेल्या मित्राच्या किंवा मैत्रीणीच्या संपर्कात होते ही कौतुकाची गोष्ट आहे. त्यापैकी काहीतर एकमेकांच्या लग्नाला उपस्थित राहण्यासाठी खास त्यांच्या देशात आले, यावरून त्यांना एकमेकांबद्दल किती जिव्हाळा, आपुलकी वाटत असणार हे जाणवतं. सांस्कृतिक आदान-प्रदान योजनेमार्फत थोड्याच दिवसांकरिता एकमेकांच्या सहवासात येणारे, दोन देशांतील

पार्टनर निवडावे लागतात. मी व माझे भारतातले आणि जर्मनीतले संचालक त्यासाठी जो काही विचार करतो, त्यांची अधिक माहिती समजण्याकरता फॉर्म भरून घेणे, त्यांचे व्यक्तिमत्त्व लक्षात येण्याकरता त्यांना निबंधवजा माहिती लिहिण्यास सांगणे. ह्या सगळ्याचा कुठंतरी त्यांची मैत्री फुलावी यासाठी पोषक वातावरण निर्माण होण्यास मदत होते असं अनेक विद्यार्थ्यांचं मत आहे. पण ही मैत्री विद्यार्थी टिकवतात, आंतरराष्ट्रीय पातळीवर, सांस्कृतिक विभिन्नतेत, धकाधकीच्या जीवनात एकमेकांच्या सहवासात राहतात. याबद्दल मला त्यांचं कौतुक वाटतं.

दरवर्षी मी नव्या विद्यार्थ्यांना घेऊन युरोपला जाते. तेव्हा जर्मनीत वास्तव्यास असणारे आपले विद्यार्थी फार आपुलकीने आमच्या गुपला भेटायला येतात. त्यांच्या सांस्कृतिक आदान-प्रदानाच्या त्यावेळच्या आठवणींना नव्या गुपबरोबर उजाळा देतात. तेव्हा आमच्या सगळ्यांच्या गप्पांची मैफिल रंगते, धमाल येते. आयुष्यात तरुण मंडळींबरोबर असे हसरे क्षण अनुभवता येण्यासाठी प्राध्यापक होणं, मुलांसाठी धडपड करून त्यांच्यासाठी निरनिराळे उपक्रम राबवणं ह्यासाठी मी शिक्षणक्षेत्रात असल्याचा आनंद वाटतो.

अहो भाग्यम्!

फर्ग्युसन कॉलेजची स्थापना १८८५ साली डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीतर्फे करण्यात आली. त्यावेळी ते देशातील सर्वप्रथम खाजगी संस्थेमार्फत सुरू करण्यात आलेले कॉलेज होते. मुंबईचे गर्व्हनर सर जेम्स फर्ग्युसन यांच्यावरून कॉलेजचे नाव ठेवण्यात आले. ज्या संस्थेचे स्थापक खुद्द लोकमान्य बाळ गंगाधर टिळक, विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, गोपाळ गणेश आगरकर, महादेव नामजोशी, हे होते. अशा संस्थेत मला काम करण्याची संधी मिळाली हे मी 'अहो भाग्यम्' समजते. एवढंच नव्हे तर डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीच्या कार्यकारिणीवरील प्रथम आजीव (महिला) सदस्या होण्याचा मान मिळाला, हा दुग्धशर्करा योगच म्हणावा लागेल.

गेली पंचवीस वर्षे मी फर्ग्युसन कॉलेजमध्ये जर्मन भाषा शिकवत आहे. २००३ साली मला व सौ. स्वाती जोगळेकर मॅडम यांना कार्यकारिणीवरील आजीव सदस्या होण्याचा मान मिळाला. यामुळे कॉलेज तसेच संस्थेच्या जबाबदाऱ्या वाढल्या. यातून सतत खूप शिकायला मिळालं आहे. जेव्हा आपल्या कामाच्या कक्षा

रुंदावतात तेव्हा आपली परीक्षा असते असं मी मानते. आणि त्यामुळे प्रत्येक जबाबदारी, मिळालेलं कोणतंही काम, भूमिका हा परीक्षेचा भाग असल्यासारखा वाटतो. त्यामुळे मनापासून, चिकाटीने, तत्परतेने व आनंदाने नवं आव्हान मी स्वीकारत असते. डेक्कन एज्युकेशन सोसायटी अंतर्गत माध्यमिक शाळा व ज्युनिअर कॉलेजेसूची उपकार्यवाह म्हणून मला डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीचे कार्यवाह श्री. डॉ. श्रीकृष्ण कानेटकर, तसेच श्री. दिलीप कोटीभास्कर, श्री. राम निंबाळकर श्री. किरण शाळीग्राम यांच्याबरोबर काम करण्याची संधी मिळाली. फर्ग्युसन सेंटर फॉर लॅंग्वेजेस मधील श्री. विकास काकतकर, डॉ. सचिन खेडकर तसेच अनेक प्राध्यापिकांच्या सहयोगाने जर्मन, फ्रेंच, इंग्रजी, जॅपनीज भाषांचे शिक्षण विद्यार्थ्यांना रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देत आहे. ह्या सर्व कामात भाषेची प्राध्यापिका असल्याने मला आनंद मिळतो. फिजिओथेरपी आणि नर्सिंगच्या कमिटीवर मी असल्याने डॉ. मोहन स्वामी व धनंजय कुलकर्णी साधले मॅडम, मेरी मॅडम यांच्याबरोबर काम करण्यात मला आनंद वाटतो. 'अभिव्यक्ती' ही नावाप्रमाणेच स्वतःला व्यक्त करण्याची संस्था आहे. ज्यातून विद्यार्थ्यांचा व सर्वांचाच सर्वांगीण विकास होतो. एकमेकांबरोबर विविध कलांचे सादरीकरण करून आनंद मिळतो. 'अभिव्यक्ती'शी निगडित असणारे सौ. विनिता लेले (अध्यक्ष), डॉ. जगदीश लांजेकर व सुनील भणगे यांच्याबरोबर वेगवेगळे कोर्सेस राबवताना नवनिर्मितीचा आनंद मला मिळतो. फर्ग्युसन कॉलेजच्या सांस्कृतिक विभागात माझे एकेकाळचे विद्यार्थी व आत्ताचे सहाध्यायी श्री. सुशील धनमाने व आनंद गोडसे, प्रा. पवार, प्रा. सोनावणे, प्रा. अमराळे इ. यांच्याबरोबर ह्या विभागाच्या जबाबदाऱ्या पार पाडणे मला सहज शक्य होते. फर्ग्युसन कॉलेज मध्ये जर्मन भाषा विभाग सुरू होऊन लवकरच शंभर वर्षे पूर्ण होणार आहेत. मॅक्सम्युलर भवन ही अशीच जर्मन भाषेचे ज्ञान उत्तमप्रकारे शिक्षण देणारी संस्था आहे. त्यांच्या अंतर्गत 'पार्टनर स्कूल प्रोग्रॅम' (Pasch) राबवला जात आहे. फर्ग्युसन कॉलेजचा त्यात महत्त्वाचा सहभाग असल्याने आमच्या विद्यार्थ्यांसाठी अनेक परदेशी शिष्यवृत्त्या, शिवाय अनेक पर्यावरणावरील प्रकल्प व कार्यशाळा, चर्चासत्रे यात वेगवेगळ्या प्रकारची भूमिका बजावतांना मला कार्यपूर्तीचा आनंद मिळतो. मॅक्स म्युलर भवनचे संचालक श्री. मायकेल फ्लुक्ट, पाश (PaSch) च्या जानकी वाल्ड्राफ-नारकर, नयना पवार,

शिवप्रसाद जोशी व तेथील सर्व शिक्षक यांचे उत्तम सहकार्य मला लाभत आले आहे. फर्ग्युसनच्या 'मॅगझिन कमिटीत' काम करतांना डॉ. महामुनी व सर्व प्राध्यापक सदस्य आणि विद्यार्थी यांचे भरघोस योगदान मिळत असल्याने आमचे वार्षिक मासिक 'माध्यम' नेहमी उत्कृष्ट ठरते.

फर्ग्युसन कॉलेजमध्ये माझ्या पंचवीस वर्षांच्या कारकिर्दीत होऊन गेलेले प्राचार्य कै. डॉ. बोकील, कै. डॉ. जोगळेकर, डॉ. बाचल, डॉ. पुजारी, डॉ. लोबो, डॉ. निर्मळे, डॉ. मगरे, प्रा. वाघ, डॉ. चितळे, डॉ. परदेशी या सगळ्यांनी मला कायम प्रोत्साहन व मार्गदर्शन केले. त्यांचे आभार मानावे तेवढे कमीच आहेत. आजवर झालेले सर्व उप-प्राचार्य व सध्याचे उप-प्राचार्य श्री. आनंद भिडे, डॉ. निर्मल भालेराव, डॉ. एन. एम. कुलकर्णी, डॉ. शोभा अभ्यंकर, डॉ. प्रकाश पवार, सौ. रेखा पळशीकर यांचेही मोलाचे सहकार्य मला लाभते, त्यासाठी त्यांचे मनःपूर्वक आभार. माझ्या जर्मन डिपार्टमेंटमधल्या चांदोरकरबाई, डॉ.शर्मिष्ठा खेर, अमृता कुलकर्णी, डॉ. विनीता महाजनी, सुरूची फडके, निरूपमा जोशी, चित्रा दंडवते, मधुरा बोडस, गौरी ब्रह्मे, दीप्ती कांबळे व अशा अनेक माझ्या मैत्रिणी ज्यांचे आभार मानण्याऐवजी त्यांची ऋणी राहणे मी पसंत करते. फ्रेंच डिपार्टमेंटच्या निलीमा रड्डी, पूनम राव, जया गाडगीळ व सुधा रामसुब्रह्मण्यम, पोर्णिमा डोळे तसेच फर्ग्युसनच्या सुजाता आवटी, माधुरी टेंबेकर, शिंपी सर, राजन सर, पाटील सर, सुनीता जमदाडे, रेखा इंगळहळ्ळीकर व अनेक सहाध्यायींचेही खूप खूप आभार. अंकुश मामा, हिरू मामा, अंबादास मामा, मनवेल मामा, गायकवाड मामा, सोमनाथ मामा, कुदळे मामा तसेच प्रसन्ना, दीपा, अपर्णा, पवार मॅडम ह्या सर्व शिक्षकेतर कर्मचाऱ्यांचे आभार.

फर्ग्युसन कॉलेजचे रजिस्ट्रार श्री. अवघडे, ग्रंथपाल डॉ. कांबळे व सर्व शिक्षक, शिक्षकेतर कर्मचारी ज्यांची मला हा जगन्नाथाचा रथ ओढण्यास मदत होत असते, त्यांचे आभार मानावे तेवढे थोडेच. डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीतील सर्व संस्थांमधील शिक्षक, शिक्षकेतर कर्मचारी यांचे आभार. विविध शाळांच्या मुख्याध्यापकांचे आभार. हे सर्वजण मला सतत प्रोत्साहित करत असतात. तसेच श्री. अरविंद खळदकर, सूर्यकांत पाठक यांचेही आभार.श्री. वसंतराव कानिटकरांचे विशेष आभार, त्यांच्या मार्गदर्शनामुळे मी अनेक गोष्टी करावयास शिकले.

असोसिएशन ऑफ फ्रेंडस् ऑफ जर्मनीचे श्री. अरविंद गोडबोले, डॉ. नेऊरगावकर, श्री. जयंत दामले, श्री. सदानंद पुरोहित, श्री. श्रीनिवास पेंडसे व (कै.) श्री. विजय महाजनी व डॉ. विनीता महाजनी यांचे शतशः आभार.

रानडे इन्स्टिट्यूट म्हणजेच पुणे युनिव्हर्सिटीचे जर्मन डिपार्टमेंटच्या डॉ. मंजिरी परांजपे व सर्व सहकारी यांचे आभार. माझ्या 'ज्युनिअर व सीनियर कॉलेज' व 'शाळे'तील जर्मन शिकविणाऱ्या सर्व मैत्रिणींचे आभार !

श्री. चंद्रकांत गोडसे, डॉ. अजित पटवर्धन, श्री. विकास काकतकर, श्री किरण शाळीग्राम, श्री. महेश आठवले, श्री. राम निंबाळकर, डॉ. श्रीकृष्ण कानेटकर, डॉ. रविंद्रसिंह परदेशी, श्री. आनंद भिडे, डॉ. सचिन खेडकर यांचे विशेष आभार.

तसेच संस्थेचे उपाध्यक्ष श्री. कृष्णकांत कुदळे, श्रीकृष्ण फडणवीस, डॉ. शिरीष प्रयाग, श्री. श्रीकांत बापट, सांगलीचे राजे आदरणीय श्री. विजयसिंह माधवराव पटवर्धन या सगळ्यांचे खास आभार.

माझ्यासारख्या असंख्य जणांना प्रेरणा देणारे, सहकार्य करणारे, उत्तम मार्गदर्शक ज्यांच्या सक्षम छत्राखाली डेकन एज्युकेशन सोसायटीची यशदायी वाटचाल सुरू आहे, असे कोल्हापूरचे श्रीमंत शाहू छत्रपती महाराज यांचे मी शतशः आभार मानते.

